

I N N E H Å L L

2002:3

405 Redaktören har ordet

Uppsatser

409 *Håkan Arvidsson*, Dåtiden – tur och retur (Summary: Return Ticket to the Past pp 425)

427 *Lena Berggren*, Den svenska mellankrigsfascismen – ett ointressant marginalfenomen eller ett viktigt forskningsobjekt? (Summary: Swedish Interwar Fascism – a Tedious Marginality or an Important Area for Research? pp 443)

Debatt

445 *Hans Dahlgvist*, Folkhemsbegreppet: Rudolf Kjellén vs Per Albin Hansson

467 *Jonas Olofsson*, Åter om arbetslöshetsfrågan – ett svar

475 *Nils Edling*, Replik till Jonas Olofsson

Översikter

481 *David Tjeder*, Maskulinum som problem: Genusforskningen om män

495 *Yvonne Maria Werner*, Nationalism, religion och genus i konstruktionen av det moderna

507 *Mats Hayen*, Storbritanniens stadshistoria kartlagd

Litteratur

515 Politisk kultur i 1100-tallets Danmark

Lars Hermanson, *Släkt, vänner och makt*, anm av Kurt Villads Jensen

523 Lyckans tjänare

Fabian Persson, *Servants of Fortune*, anm av Jan Samuelson

528 Tortyr i svensk tappning

Björn Åstrand, *Tortyr och pinligt förhör*, anm av Jan Samuelson

535 Familjehistoria med demometrins hjälp

Martin Dribe, *Leaving Home in a Peasant Society*, anm av Per Simonsson

- 543 Företaget, pengarna och makten. Kön och klass vid Liljeholmens Stearin-fabriks AB
Kerstin Norlander, *Människor kring ett företag*, anm av Kirsti Niskanen

Kortare recensioner

- 551 Frank Meyer & Jan Eivind Myhre (eds), *Nordic Historiography in the 20th Century*, anm av Roddy Nilsson
554 Bengt Liljegren, *Karl XII*, anm av Lennart Behrendtz
557 Robert Fogel, *The Fourth Great Awakening & the Future of Egalitarianism*, anm av Jonas Olofsson
559 Sven Eliaeson & Ragnar Björk (red), *Union & Secession*, anm av Attila Lajos
561 Ulf Mörkenstam, *Om "Lapparnes privilegier"*, anm av Patrik Lantto
563 John Keegan, *Det första världskriget*, anm av Gunnar Åselius
565 *Fölkordens århundrade*, anm av Attila Lajos
566 Thorstein Strømsøe, *Frivilligbevegelsen*, anm av Mats Hellstenius
567 Kari Andén-Papadopoulos, *Kameran i krig*, och Fredrik Logevall, *Choo-sing War*, anm av Sten Ottosson

Meddelanden

- 571 Årsmötesförhandlingar
581 Litteratur inkommen till redaktionen
583 Medverkande i detta häfte

Redaktören har ordet

Som tillträdande redaktör för den svenska historieforskningens flaggskepp torde det vara passande att uppvisa moderation och ödmjukhet. Att ha fått uppdraget är smickrande, men också en smula skrämmande, i synnerhet om man betänker vilka storheter som beklätt redaktörsposten före mig. *Historisk tidskrift* är en ärevärdig institution som inte kan och inte bör utsättas för alltför våldsamma förändringar. Det är dessutom svårt att med säkerhet veta vad som kan och bör göras innan man suttit in redaktörsstolen ordentligt.

Inte desto mindre har jag givetvis vissa ambitioner och målsättningar. Jag vill:

- vidmakthålla och om möjligt ytterligare höja kvaliteten
- fortsätta arbetet med att göra *Historisk tidskrift* till den historiska debattens viktigaste forum
- fortsätta ge ut temanummer
- fortsätta utveckla *Historisk tidskrifts* hemsida
- i högre grad förmå etablerade forskare att publicera sina rön i tidskriften
- införa "review articles" och historiefilosofiska essäer
- utöka recensionsavdelningen
- öka andelen samlingsrecensioner och översiktsartiklar.

Programförklaringen tarvar preciseringar. Kvaliteten garanteras givetvis i första hand genom lektörsgranskning av insända uppsatser. Jag föreställer mig emellertid att kvaliteten skulle kunna höjas ytterligare dels genom att få fler etablerade forskare att skriva i tidskriften, dels genom införandet av "nya" genrer, såsom den historiefilosofiska essän. Redan i detta nummer kommer den första essän, skriven av Håkan Arvidsson. Jag är också övertygad om att det finns ett samband mellan debattintensitet och kvalitet, varför jag kommer att fortsätta min företrädares arbete med att försöka stimulera debattlustan. Arvidssons kritik av såväl strukturalism som poststrukturalism kommer förhoppningsvis att ge upphov till diskussion. Jag hyser också förhoppningen att Lena Berggrens artikel i detta nummer om den svenska mellankrigsfascismen, i synnerhet hennes plädering för ett generiskt fascismbegrepp och för att fascismen måste studeras på samma sätt som andra ideologier, kommer att få genklang; det är hög tid för en kritisk diskussion av den svenska fascismforskningen. Förhoppningsvis kommer även Hans Dahlgqvists polemik mot statsvetaren Fredrika Lagergrens användning av folkhemsbe-

greppet att väcka debatt. I föreliggande nummer drabbar dessutom Jonas Olofsson och Nils Edling samman om eventuella brister i den förres avhandling.¹

Min ambition att utöka recensionsavdelningen och öka andelen samlingsrecensioner och översiktsartiklar har också med kvalitet att göra. *Historisk tidskrifts* raison d'être är, som jag ser det, granskningen av nyutkomna avhandlingar i ekonomisk historia och historia. Det är i *Historisk tidskrift* opponentrecensioner i dessa discipliner publiceras och således i dess spalter som den offentliga kvalitetsgranskningen utförs. Jag har för avsikt att skynda på publiceringen av avhandlingsrecensionerna; detta nummer rymmer fem stycken. Jag vill i detta sammanhang också passa på att uppmana opponenter som ännu inte inkommit med sina recensioner att göra detta och vill även be handledare, framtida betygsnämndsordförande och andra att i ett tidigt skede informera opponenterna, i synnerhet de utländska, att det åligger dem att publicera oppositionerna i *Historisk tidskrift*. Som det nu är blir dessvärre inte alla avhandlingar recenserade, vilket är oacceptabelt.

Översiktsartiklar och samlingsrecensioner blir allt viktigare i takt med nya subdiscipliners tillkomst, den tilltagande specialiseringen och den allt större utgivning av historisk litteratur; översikter över nya forskningsfält är helt enkelt ett måste för den som vill hålla sig orienterad om vad som händer utanför det egna specialområdet. De risker som är förknippade med att inte hålla sig orienterad om den forskning som bedrivs om andra tidsperioder och ämnen än dem man själv studerar påtalas i föreliggande nummer av David Tjeder. Han konstaterar i sin översikt över studier av manligheter i historien att samtliga forskare tycks anse att det just var under den period de studerar som manligheten befann sig i kris, vilket Tjeder förklarar med att de inte läst några arbeten om de epoker som föregått eller följt deras undersökningsperioder. Numret rymmer också en översikt om forskning kring nationalism, religion och genus i konstruktionen av det moderna, författad av Yvonne Maria Werner, samt Mats Hayens presentation och granskning av det innehållsrika trebandsverket *The Cambridge Urban History of Britain*. Jag inbillar mig att det borde vara en tämligen enkel sak att för t ex nydisputerade forskare omarbeta sina forskningsöversikter till kritiska översiktsartiklar, och jag kommer att göra vad som står i min makt för att förmå dem till detta.

När det blivit officiellt att jag skulle tillträda som redaktör fick jag synner-

1. Genmälen på recensioner publiceras normalt sett inte i tidskriften; de läggs i stället på hemsidan. Anledningen till att jag valt att göra ett undantag i detta fall är att Nils Edling betraktar sin recension av Jonas Olofssons avhandling som ett debattinlägg. Dessutom är Edlings kritik ovanligt hård.

ligen motstridiga synpunkter på temanummerna. Somliga ansåg att *Historisk tidskrift* huvudsakligen borde satsa på dylika medan andra uttryckte önskemålet att jag som redaktör skulle avskaffa dem. Min uppfattning är att temanummerna är viktiga. Jag vill dock undvika teman som behandlar specifika forskningsområden och istället satsa på mera övergripande teman som rimligen borde intressera *alla* inom historikerskrået såsom syntes och komparation, populärhistoria och popularisering samt källkritik. Temanumret för 2003 kommer att handla om synteser och syntesskrivande.

Arbetet med att utveckla *Historisk tidskrifts* hemsida har gått trögt. Trots stora insatser av Peter Aronsson saknar vi fortfarande erforderliga medel. Målsättningen är dock fortfarande att utveckla hemsidan till den självklara startsidan för alla historieintresserade i landet. Jag har nyligen tagit kontakt med redaktörerna för systertidskrifterna i Danmark, Finland och Norge samt för *Scandia* och *Scandinavian Journal of History* för att utröna huruvida det finns intresse för att skapa en gemensam nordisk historieportal. Visar det sig att intresse finns, avser jag att gå vidare och kontakta företrädarna för övriga allmänhistoriska och ekonomisk-historiska tidskrifter i Norden.

Jag riskerar givetvis genom att avge en preciserad programförklaring att binda ris åt egen rygg. Samtidigt menar jag att det är nödvändigt att som nytillträdd redaktör tydligt deklarerar mina avsikter för att därigenom ge *Historisk tidskrifts* läsare möjligheter att protestera. Någon läsarstorm förväntar jag mig dock inte. Jag har av min företrädare upplysts om att det är ovanligt med läsarreaktioner. Vad detta beror på vet jag inte. I bästa fall är det ett uttryck för att hälsan tiger still, i sämsta ett tecken på att *Historisk tidskrift* inte engagerar eller ens läses. Jag hoppas på det förstnämnda och vill på detta sätt uppmana *Historisk tidskrifts* läsare att höra av sig med kommentarer, positiva såväl som negativa.

Avslutningsvis vill jag tacka Lars Nilsson och Carl-Erik Hedlund för att de hade modet att anställa en tämligen nydisputerad forskare vars produktion knappast kan sägas ligga i den svenska historieforskningens huvudfåra. Vidare vill jag framföra ett djupt känt tack till min företrädare Peter Aronsson, den förre och den nuvarande redaktionssekreteraren, Henrik Höjer respektive Nils Fabiansson, för att de tålmodigt hjälpt mig att komma in i redaktionsarbetet.

Lars M Andersson

Dåtiden – tur och retur

Av Håkan Arvidsson

Med en provokativ formulering kan man säga att all historia är samtids-historia. Formuleringen rymmer en väsentlig sanning. Ingen – inte ens den mest omsorgsfulle forskare – undgår att påverkas av den tid han själv lever i. Det gäller speciellt för de sk mjuka ämnena – de som blandar iakttagelse med reflektion och som har människan eller hennes sociala gemenskap som sitt egentliga forskningsobjekt. Det handlar med andra ord om de ämnen som dominerar humaniora och samhällsvetenskap. Och på inget område är samtidsens föreställningar så inflytelserika som när det gäller historia. På alla, både tänkbara och otänkbara, vägar präglas historikern av sin tids intellektuella klimat, dess konventioner och dess konflikter, dess oro och dess förhoppningar. Denna tidsmedvetenhet ligger som ett osynligt filter mellan nuets värld och det förflutnas landskap. Allt vi ser när vi blickar bakåt mot det förgångna färgas och formas ofrånkomligen av detta filter. Historikern är med andra ord fånglad i sin egen tid. Den bestämmer hans synvinkel, begränsar hans synfält, definierar hans problemuppfattning och ställer omärkligt både de gåtor och de svar han formulerar.

Det är denna underkastelse under "nuet" som tvingar oss att ständigt skriva om historien. Det spelar ingen roll hur inträngande vi studerar källorna, med vilka metoder och tekniker vi lär oss att bearbeta dem. De kommer ändå att anförtro sig till framtida generationer på ett annat språk än det på vilket de talat till oss. Det beror inte bara på att tidens ström ständigt förskjuter vårt perspektiv och bleker det förgångnas färger. Problemet är djupare än så. Den etablerade historiska metoden¹ kräver att vi koncentrerar oss

1. Här tänker jag givetvis på den empiriska positivism som behärskat skandinavisk historieskrivning alltsedan Erslevs och bröderna Weibulls genombrott under 1910- och 1920-talen. Den grundläggande ståndpunkten här är att historikerns främsta uppgift är att etablera och säkerställa fakta. När det arbetet väl är gjort lägger sig pusslet själv. Även om uppfattningen ifrågasatts under senare decennier ger en snabb överblick över skandinaviska doktorsavhandlingar en klar bild av dess fortsatta dominans.

Fil kand Håkan Arvidsson, f 1943, är universitetslektor vid Roskilde universitetscenter. Hans forskningsområden är främst medeltidens politiska och sociala system och den europeiska moderniseringsprocessen. Han har också gett ut ett arbete om Affären Rami-Bergman. Han är en flitig medarbetare i tidskrifter och dagspress. Arvidssons senaste bok är andra delen av *Tusen år i Europa*.

Adress: Roskilde universitetscenter, Postboks 260, 4000 Roskilde, Danmark.

E-post: harvid@ruc.dk

på enskildheter – säkerställer fakta som det brukar heta. Men det finns inga fakta, i varje fall inga fakta som existerar som enskildheter eller som ett slags atomer av vilka historien är byggd. Och skulle man finna sådana är de med säkerhet tomma, befriade från all betydelse eller mening.² Fakta är ytterst sett bara vårt sätt att analytiskt sönderdela oupplösliga sammanhang. Därför betyder de heller ingenting förrän de ånyo placeras i ett rekonstruerat sammanhang. Och det är vid konstruktionen av dessa sammanhang som historikern obehagligt fastnar i tidsandans fälla.

Därför är också den gamla men seglivade drömmen att kunna kartlägga historien en orimlighet. Historien låter sig – lika lite som det enskilda livet – kartläggas.³ Den som lägger sig på analytikerns soffa för att förstå sig själv upptäcker snabbt att det liv han/hon levt är ett ogenomträngligt om än sammanlänkat kaos. Det han/hon kan hoppas på är att få ögonen på brottstycken och i bästa fall brottstycken som tycks vara betydelsebärande. Mer än så kan aldrig uppnås. Historikern befinner sig i samma situation. Det sammanhang han/hon vill överblicka och förstå är dessutom av oceaniska dimensioner – ett hav utan stränder.

Kunskap eller tidsfördriv?

Vad är då meningen med att studera historia om den aldrig kan ge några beständiga svar? Är det bara en fråga om sofistikerad underhållning? En fortsättning av den urgamla traditionen att berätta om gångna tiders stordåd i lägereldens sken? Eller finns det något annat, något slags insikt – om än bräcklig – som kan utvinnas av att söka de mänskliga spår som leder bakåt?

2. Hayden White brukar vanligen utpekas som den främste representanten för den radikala förnekelsen av fakta. Det är emellertid en orättvis anklagelse som det inte går att finna stöd för i hans författarskap. Såväl i huvudverket *Metahistory*, Baltimore 1973, som i senare arbeten som *Tropics of Discourse*, Baltimore 1978, och i hans senaste bok, *Figural Realism*, Baltimore 1999, driver han tesen att fakta får sin betydelse av det sammanhang i vilket de placeras och att sammanhanget ytterst bestäms av den genre i vilken forskaren arbetar. För historikers del menar White att genren alltid är narrationens samt att historikernas teoretiska svaghet är deras brist på genremedvetande. För egen del måste jag medge att jag har svårt att hitta någon historiker som reducerar faktas roll i någon annan mening än just denna. Den postmodernas historieskrivning som så ofta nämns i debatten förefaller mig mest av allt likna ett spöke i viken forskaren arbetar. För historikers del menar White att genren alltid är narrationens samt att historikernas teoretiska svaghet är deras brist på genremedvetande. För egen del måste jag medge att jag har svårt att hitta någon historiker som reducerar faktas roll i någon annan mening än just denna. Den postmodernas historieskrivning som så ofta nämns i debatten förefaller mig mest av allt likna ett spöke i viken forskaren arbetar.

3. Källkritiken har typiskt nog alltid haft ett klivet förhållande till historieskrivning. För att undvika subjektivitetens problem skall fakta helst tala för sig själv. Men alla vet att de sällan gör det. De måste arrangeras och tolkas och i samma ögonblick som det sker går hela vinsten med källkritikens förmenta objektivitet i upplösning. Det vanliga svaret på detta hopplösa dilemma har varit ett slags trollformel som gått ut på att när det gäller just själva förmedlingen av forskning är det tillåtet för historikern att "dikta över fakta". Så mycket dikt har det emellertid aldrig blivit i skandinavisk historieskrivning.

På sätt och vis vill jag svara ja på båda dessa frågor. All historia som inte kan förmedlas är faktiskt poänglös. Det finns ingen intressant eller meningsfull historieforskning som inte har det yttersta syftet att sammanfatta, popularisera och förmedla. Sett i detta perspektiv är historia underhållning, ett roande tidsfördriv eller ett glaspärlespel som kan fylla livet. Men historia är, eller kan också vara, något mera, något som har med reflektion, insikt och förståelse att göra. Dessa båda former av historia behöver inte nödvändigtvis stå i konflikt med varandra. Men i praktiken är det vanligen fallet.

Till skillnad från samhällsvetenskaperna rymmer all historia ett slags ifrågasättande av nuet. Samhällsvetenskap lider av en principiell historielöshet så till vida att den är oförmögen att se sin egen tid som ett ögonblick, bland oändligt många ögonblick, i tiden. Den tar samtidens förhållanden för givna och ibland också som absoluta. Därmed har den en tendens att betrakta det närvarande som det naturliga och som den måttstock utifrån vilken allting skall bedömas och förstås. I det avseendet postulerar den att vi alltid befinner oss vid historiens slut. Denna föreställning är ingen tillfällighet eller banalt tankefel. Den är faktiskt samhällsvetenskapens grundläggande credo, dess oundgängliga förutsättning. Samhällsvetenskapen måste axiomatiskt anta att världen och samhället, i det stora hela, skall förbli vad de är. Om inte, blir varje studium av den nu rådande situationen omöjlig att lägga som grund för de prognoser och förutsägelser på vilka samhällsvetenskapen bygger sin legitimitet och hävdar sin nytta.

Det är på sätt och vis naturligt att man uppfattar det närvarande och det existerande som givet och beständigt. I viss mån är det också rimligt. Det är faktiskt så att det alltid är 50 procents sannolikhet för att morgondagens väder blir detsamma som dagens. På samma sätt är det med nuet och framtiden. Det är alltid 50 procents chans att livet och världen, i stort sett, kommer att vara likadana imorgon som idag. På denna kalkyl har vi rest nutidens väldiga apparat av prognoser, utredningar och planering. Vårt samhälle önskar bara sådan förändring som kan initieras och kontrolleras av mänsklig kunskap och energi. Den vill helst glömma den andra sidan av kalkylen – att det är 50 procents chans (eller risk) att ingenting i morgon liknar något som vi hittills har upplevt.

Historien erbjuder ingen lösning på detta samhällsvetenskapliga dilemma, men den tillhandahåller en utväg. Visserligen är historien i likhet med samhällsvetenskapen bestämd av samtidens anda och föreställningar, men till skillnad från samhällsvetenskapen söker den sanningen om nuet genom att

betrakta det i en "fjärran spegel" – en spegel som vrider synvinkeln på det närvarande och ändrar belysningen av nuet.

Metaforiskt är historien det förflutnas flod, och den som stiger ned i denna flod stiger aldrig upp på samma strand. Historien relativiserar samtiden genom att den, för ett ögonblick, låter historikern stiga ut ur nuets idéer och möta andra synsätt, andra värden och andra upplevelser. För den som bara i någon mån tränger in i det förgångnas gömda och glömda världar blir det omöjligt att fortsätta att se sin egen tid som den enda naturliga och som alltings måttstock. I själva verket sker det motsatta – samtiden reduceras till en av många epoker och är liksom de andra dömd att sjunka undan för att slutligen samlas som slam på botten av tidens flod.

En fjärran och "magisk" spegel

Historikerns inträde i historiens fjärran rum kan liknas vid den förvandling som en människa upplever då hon förflyttar sig från sitt eget samhälle till en annan kultur.⁴ I den takt och omfattning hon anpassar sig till de nya förhållandena och assimilerar de värden som där är givna, kommer hon att uppleva sin egen kulturs föreställningar – som nyss var självfallna – som avlägsna och i vissa fall även främmande. Historien fungerar med andra ord som en distanseringseffekt, som i någon mån kan befria oss ur tidsandans fängelse. Inom parentes sagt utnyttjades just denna mekanism flitigt i 50-, 60- och 70-talens antropologiska forskning. Den beskrev och analyserade "primitiva" kulturer, men riktade indirekt sin kritik mot västvärldens civilisation, vilken genom kontrastverkan framställdes som depraverad och förfallen. Det kanske bästa moderna exemplet är Margaret Meads studier av naturfolken på Samoa och Nya Guinea⁵, men på sätt och vis gäller detta grepp för de flesta antropologiska studier. Antropologerna arbetar genomgående med den kontrast som uppstår när man anlägger ett dubbelseende på sin egen tid eller sin egen kultur.

4. Denna problematik har knappast intresserat historievetenskapen. Vill man finna en djupare diskussion av frågan får man söka sig till skönlitteraturen där identitetsförskjutningar ofta stått i fokus. Här vill jag blott peka på några moderna exempel av vilka historieforskningen borde ha något att lära. Både förra årets nobelpristagare Vidiadhar S Naipaul, se speciellt reportageböckerna *Among the Believers*, London 1981, och *India*, New York 1977, eller romanerna *A House for Mr Biswas* och *Half a Life*, New York 2001, och den Sri Lankiske författaren Michael Ondaatje, speciellt *Anil's Ghost*, London 2000, har inträngande analyserat både fördelen och nackdelen, såväl smärtan som nåden, av att leva i en kulturellt och tidsmässigt kluven tillvaro. Exemplet skulle emellertid kunna mångfaldigas.

5. Margaret Mead, *Coming of Age in Samoa: A Study of Adolescence and Sex in Primitive Societies*, New York 1973. Ett annat och mer klassiskt exempel är Alexis de Tocqueville om vilken det brukar sägas att han skrev om Amerika men tänkte på Frankrike.

Det historiska studiet bestäms således av den tid vi själva lever i, samtidigt undergräver den dess självbild och ifrågasätter dess självförståelse. Därför kan man lika gärna vända på den inledande satsen och säga att ingen historia är samtidshistoria. Historien tillhandahåller inte bara en fjärran spegel utan också en *magisk* spegel. Om det finns någon dialektisk (vilket jag egentligen tvivlar på) kunskapsteori så handlar den om det egenartade samspellet mellan Nu och Då. Vi reser ut – eller kanske in – i historien med en intellektuell utrustning som formats av vårt samhälles kulturella, sociala och politiska konfliktmönster, så som de nu gestaltas hos oss som individer och personer. Och vi vänder förändrade tillbaka från resan i det förflutna, omformade av andra tiders och samhällens erfarenheter. Den nya insikt som vi därigenom förvärvar förändrar i grunden vår syn på den värld vi lever i, den rubbar våra värderingar och sätter oss därför i stånd att upptäcka sådant i vår egen tid som egentligen bara kan iakttas på distans.

Det intressanta och i min mening "magiska" som sker vid konfrontationen mellan nu och då, mellan historia och samtid, ligger just i att det skapar en distans som aldrig kan uppnås om man blott förblir i samtiden. Distansen kan heller inte uppstå om man uteslutande fördjupar sig i det förgångna. Om man, så att säga, reser bort utan att någonsin återvända kommer man aldrig att se utgångspunkten med den nya blick som formats av resans erfarenheter.

Historiens särart jämfört med samhällsvetenskapen, så som den vanligen bedrivs, ligger just i det dubbla perspektiv jag här försökt fånga. Det har på senare år blivit otydligare genom att delar av den samhällsvetenskapliga forskningen tillägnat sig eller t o m övertagit ett historiskt perspektiv för att komma i besittning av det dubbelseende som bara den historiska synvinkeln kan ge. Dock finns det anledning att mana till försiktighet vid användningen av den "magiska" spegeln.

Den första faran ligger i en alltför stark ambition att uppleva historien eller kanske snarare att leva sig in i den. En sådan historiesyn bottenar i inbillningen att det skulle vara möjligt att göra sig av med de hållningar och värderingar som samtiden påtvingar oss. Det outtalade målet för denna form av upplevelse- eller inlevelsehistoria är en historieforskning för sin egen skull: ett slags *l'art pour l'art*. Forskning för forskningens egen skull riskerar emellertid bli intetsägande eftersom den undandrar sig att svara på de existentiella frågor som alltid varit och måste förbli den humanistiska bildningens huvuduppgift. Dessvärre är den också dömd att misslyckas. Den kommer att hamna i det klassiska wittgensteinska dilemmat: det som kan sä-

gas säkert är ointressant, medan man måste tuga om det som är intressant eftersom det är osäkert.

Den andra risken ligger i att historikern tycker sig se samtiden reflekteras överallt i det historiska skeendet. Han/hon lockas att tillrättalägga sitt material så att det passar in i ett utvecklingsschema, som förklarar varför vårt samhälle ser ut som det gör och varför vi är dem vi är. Typisk för denna variant av historisk forskning är de stora historiefilosofiska system som ser utvecklingen som bestämd av krafter bortom vår kontroll och förståelse. Den leder oftast till ett överdrivet eller ohållbart analogitänkande. Historikern ser överallt paralleller till sin egen tid och misslyckas med att se det unika i varje historiskt skeende. I själva verket använder denna form av historieskrivning samtiden som ett slags facit och härleder all historia ur den belägenhet historikern eller filosofen anser att människan och kulturen för tillfället befinner sig i.

Struktur eller aktör

Kan man mot denna bakgrund överhuvudtaget tala om något sådant som historisk teori? Det beror lite på vad man menar, men generellt sett vill jag hävda att historieforskningen liksom historiografin måste hållas fri från allt som liknar strukturalistisk teori.

Inom all humanistisk och samhällsvetenskaplig forskning skär en vetenskapsteoretisk demarkationslinje som inte kan övervinnas eller utslätas. Den linjen går mellan en uppfattning av historien, det sociala livet eller det politiska handlandet som styrt antingen av *strukturer* eller som format av *aktörer*. I alla former av strukturalistiska förklaringsmodeller är själva poängen att helt utplåna eller i varje fall minimera betydelsen av ett handlande subjekt. Det är kollektiva sammanhang, geografiska förutsättningar, materiella villkor eller religiösa makter, som bestämmer den historiska utvecklingen och som styr den enligt orubbliga lagar. Fortunas hjul snurrar utan varje mänsklig påverkan. I själva verket är människan enligt dessa teorier blott en bärare av roller – roller som hon tilldelas av krafter som är henne övermäktig. Vi gör helt enkelt bara vad vi måste göra. Det finns en skönhet i dessa teoretiska system som kommer sig av att de – till synes – kan förklara och ge mening åt både nuet och det förgångna. Allt ingår i en stor och vanligen underbar plan för människans slutgiltiga emancipation.

Allt strukturellt tänkande bygger emellertid på antagandet att det är möjligt att nå antingen fullständig kunskap eller åtminstone tillräcklig kunskap

om verklighetens natur. Det tror jag inte är möjligt. All vår kunskap är filtrerad genom den mänskliga subjektiviteten. Och inte bara det, den är också genetiskt begränsad av vår hjärnas konstruktion. Vi kan bara, som Kant uttryckte saken, förstå världen i vissa givna former. Vi uppfattar allt i bestämda kategorier, som exempelvis rum och tid. Vi kan aldrig tränga igenom, utanför eller bortom dessa inbyggda gränser för vårt tänkande och därför når vi aldrig någon kunskap om det vi högtidligt kallar de yttersta tingen och som Kant kallar "das Ding an sich".

Om man accepterar detta grundläggande kunskapsteoretiska resonemang så måste man också acceptera att det inte är "verkligheten" som är vetenskapens objekt. Vetenskapen har överhuvudtaget ingenting med verkligheten att göra. Den inskränker sig blott till att bearbeta, systematisera och analysera våra intryck av den verklighet, som vi *postulerar* existerar bortom och oberoende av våra förnimmelser.

Det är här det strukturella tänkandet råkar i allvarliga problem. Som jag redan sagt är själva poängen med strukturella förklaringar att de kan uppställa lagar och kalkylera både historiens gång och framtidens omvälvningar. Men för att kunna uppställa lagar måste vi nå kunskap om själva "verkligheten". Det räcker inte att bygga på insamlade och bearbetade intryck eftersom dessa bara är uttryck för vad aktörerna (eller strukturernas bärare) har sett eller trott sig se.

All världens data – om de nu kunde samlas – skulle inte vara till minsta hjälp. De är ju nämligen fortfarande formade och förstådda av aktörernas bedrägliga subjektivitet. Varje strukturalistisk teori om historien och samhället måste därför ha utfört det som den a priori anser omöjligt. Den måste ha trängt igenom den skenbara värld i vilken subjektiviteten stängt oss inne och funnit den kunskap som bara är Gud förunnad. Därmed blir också strukturalismen historiskt ointressant eftersom den principiellt gör slut på historien. Efter att vi sprängt subjektivitetens fängelse vet vi allt som kan hända och kommer att hända. Det är därför föga förvånande att filosofen Francis Fukuyama – den senaste i raden av historiedödare – är en modern utgåva av Hegel. För att uttrycka det kort; all strukturalistisk teori utgår antingen från en gudomlig insikt och då är den inte så mycket en fråga om vetenskap som om tro eller också hävdar den ur ett studium av aktörernas handlingar att den funnit de lagar som styr detta handlande och då står den i strid med sin egen förutsättning – att det är omöjligt att från skenvärlden sluta sig till någonting om verklighetens innersta väsen. Hur man än vrider

och vänder på saken hamnar den sekulariserade strukturalisten i ett tröstlöst cirkelresonemang. Historiens lagbundenhet extraheras först ur aktörernas vilja och handlingar och därefter bestäms aktörernas vilja och handlingar som resultatet av historiens obevekliga lagar.

Det handlande subjektet

Jag vill inte påstå att de sk aktörsteorierna löser alla problem, men de löser trots allt detta fundamentala dilemma. Utgår man från aktörerna som de handlande subjekt som förändrar världen så är det inte nödvändigt att äga kunskap om "das Ding an sich". Det innebär emellertid samtidigt att man måste uppge varje ambition om att förstå historiens mål och mening och böja sig för att de är och måste förbli en gåta.

Aktörsperspektivet skapar emellertid samtidigt andra svårigheter. Jag skulle här vilja peka på två som är särskilt besvärliga. Varje historiker är bekant med problemet att mycket få handlingar leder till sitt avsedda resultat. Intentioner korsas alltid av andra och motsatta intentioner i ett oöverskådligt virrvarr. Det finns inget riktigt bra kriterium för att skilja viktiga handlingar från oviktiga, inget säkert sätt att bedöma risker och möjligheter. Allt skeende tenderar att likna den moderna kaosteorins föreställningar. Orkaner kan utlösas på vårt norra halvklot därför att en fjärril fladdrar med vingarna på det södra. En kula kan välta ett världsrrike och en tanke krossa en kultur. Aktörsteorier har således notoriskt svårt att skilja väsentligt från oväsentligt. Det är bl a denna svaghet som gör strukturella perspektiv så lockande. I de strukturella tankefigurerna är frågan om väsentligt och oväsentligt löst en gång för alla. Det spelar sedan ingen större roll om man som historiens drivkraft utropar klasskampen, könskampen, miljöförhållandena, Guds allmakt, Världsandens behov av självförverkligande eller ekonomins inneboende logik. Resultatet blir detsamma.

Den andra svårigheten gäller frågan om aktörens handlingsfrihet. Den är på sätt och vis besläktad med den första. Om världen består av förnuftiga aktörer som kan göra vad de vill, varför skapar de då inte genast ett gott samhälle som ger dem alla möjligheten att leva ett värdigt liv? Man kan naturligtvis säga att människan varken är god eller förnuftig utan tvärtom ond och irrational och att vi därför aldrig kan åstadkomma det goda samhället.⁶ Det

6. Ingen har med större briljans och konsekvens än Schopenhauer utvecklat föreställningen om livet som ett lidande. För Schopenhauer är det vår instinktiva livsvilja som skapar lidandet. Enda möjligheten att undgå lidandet är följaktligen att vända världen ryggen. Se *Die Welt als Wille und Vorstellung* (På svenska *Världen som vilja och föreställning*, Nora 1992).

är i och för sig en acceptabel förklaring, men den är motbudande och knappast empiriskt hållbar. Naturligtvis finns det ondska och irrationalism till övermått, icke desto mindre har människan i sitt sociala liv lyckats att marginalisera dessa egenskaper och skapa både stabila gemenskaper och välordnade samhällen som förmått hålla kaos på avstånd.⁷

Med jämna mellanrum lider emellertid aktörernas förmåga att kontrollera händelseutvecklingen skeppsbrott. I efterhand, när historikern blickar bakåt, liknar dessa situationer en arbetingad självdestruktivitet. Ingen gör längre det som är rationellt och nödvändigt. Istället dikteras alla handlingar av kortsynt självbevarelsedrift, ungefär på det sätt som Hobbes utmålar naturtillståndet. Varje kultur har sina sammanbrott, då grymheten, misären och vanvetet behärskar dagordningen. Det är naturligtvis ofta möjligt att i efterhand konstruera rationella orsaker till dessa ondskans spiraler, men de lider för det mesta av just konstruktionism och som jag redan framhållit förblir inga sådana tolkningar varaktiga. Det finns exempelvis oräkneliga förklaringar till det romerska världsrrikes undergång. De har skiftat från tid till annan och de kommer att försätta att skifta. Den aktörsorienterade historie-skrivningen kan med andra ord aldrig erbjuda oss något hopp om att finna sanningen om oss själva eller om vårt handlandes drivkrafter. Den är i det avseendet en sekulär teori och utmärks av att den varken vill eller kan svara på frågan om verklighetens innersta natur.

Aktör eller subjekt

Så långt kan det synas som om det postmoderna tänkandet⁸ skulle ha en stark poäng. Om ingenting är säkert utan allt flyter i en subjektiv soppa, kan vi upp-

7. Denna diskussion tillhör de mest centrala inom den klassiska och även den moderna politiska filosofin. Tydligast kan den kanske ses i konflikten mellan Thomas Hobbes och John Locke. Båda utgår från ett psykologiskt antagande om människans natur. Enligt Hobbes är hon egoistisk, ond och korttänkt. Hon kan därför inte på egen hand skapa ett ordnat och stabilt samhälle. Alla försök att bygga demokratiska och spontana ordningar måste sluta i ett allas krig mot alla. Stabilitet kan endast åstadkommas med tvång och övermakt. Locke antar att människan är en rationell och förnuftig varelse som äger förmågan att ingå kloka och fungerande avtal. Tvånget får i Lockes tankegång därför snarast en destruktiv roll. Det hindrar förnuftet från att forma ett fritt och välfungerande samhälle som överensstämmer med människornas önsknings. Visserligen medger han att det finns situationer som kräver makt och tvång. Men tvånget (staten) ses alltid som ett nödvändigt ont som med alla medel skall hållas så kort som möjligt.

8. Jag använder här uttrycket postmodernism i brist på bättre. Det är ett flytande och oklart begrepp, som kommit att stå som en samlande term för en rad tendenser i modern vetenskapsteori, som blott har det gemensamt att de i någon mening betonar det textuella på bekostnad av det kontextuella, framhäver det subjektiva framför det objektiva eller i vissa fall förnekar objektets existens eller meningsfullhet. Därigenom kommer den postmodernistiska strömningen att te sig relativistisk. Variationerna är emellertid betydande åtminstone i min användning av begreppet. Det innefattar tänkare som Foucault, Derrida, Barthe och i någon mån även Hayden White.

finna vilken historia som helst. Vad vi än diktar ihop kommer det att vara lika sant som någonting annat vi kan hitta på. Historien skulle i så fall – tillspetsat uttryckt – främst ha ett konstnärligt värde. Om den inte rymmer vare sig sanning eller kunskap, kan vi lika gärna hänge oss åt det som är mest estetiskt, mest spännande eller mest roande. Det är emellertid en förhastad slutsats.

Den postmoderna teorin är otvivelaktigt bestickande och den rymmer flera viktiga poänger. Jag kan exempelvis acceptera demonteringen av de stora berättelserna. I realiteten ser jag denna tendens som en del av det moderna samhällets fortlöpande sekularisering.⁹ Det börjar med att religionen raseras och fortsätter med att utopierna går samma öde till mötes. Samtidigt är det emellertid uppenbart att sekulariseringen skapar en tomhet i både det enskilda och i det kollektiva livet. Amputeringen av religion och utopi ytrar sig som ett slags fantomsmärtor, ur vilka det växer nya fantastiska föreställningar om Människans, Samhällets och Historiens mål och mening. Den nyandliga väckelsen är ett slående exempel på dessa behov. Det betyder emellertid inte att termen postmodernism representerar något avgörande nytt i förhållande till modernismen. Tvärtom fullföljer den, den utveckling som inleds med modernitetens genombrott.¹⁰ Även när det gäller dess förnuftskritik och relativism har postmodernismen starka förebilder i den romantiska reaktionen mot upplysningen.

Min viktigaste invändning mot det postmodernistiska tänkandet är emellertid grundad på en form av nykantiansk kunskapssyn. Som jag redan nämnt är det enligt denna uppfattning inte möjligt att nå kunskap om "das Ding an sich". Verklighetens natur är och förblir förborgad för oss. Det betyder emellertid inte att vi är avskurna från all kunskap. Enligt ett nykantianskt synsätt är vår kunskap begränsad av de kategorier i vilka vi förstår världen. Vi kan inte föreställa oss något utanför tid och rum. "Icke-rum" och "icke-tid" är och förblir obegripliga. Men till dessa kategorier skulle jag vilja tillfoga att vårt tänkande dessutom är strukturerat av kategorin "subjekt – objekt".

Vi äger, som Thomas Nagel hävdar i *The view from nowhere*,¹¹ förmågan att för ett ögonblick stiga ut ur subjektet och tentativt eller empatiskt be-

9. Tankegången är heller på intet sätt ny och inget som speciellt utmärker postmodern filosofi. Den uttrycks med stort skarpsinne av Friedrich Nietzsche och ingår som ett lågmält men oroväckande memento mori i allt modernistiskt tänkande.

10. För en utmärkt och inträngande analys av det moderna och även dess förhållande till det postmoderna, se Bo Isenberg, *Överflöd och ofullbordan*, Lund 2002.

11. Thomas Nagel, *The View From Nowhere*, New York 1986.

trakta både världen och oss själva från "den andres" synvinkel. Det innebär att vi ständigt växlar perspektiv och ser på oss själva som objekt och även kan leva oss in i att vara i den andres kläder. På denna förmåga grundas inte bara hela vår etik utan även vår vetenskap. Vi är inte alltid tvångsmässigt bundna att se världen ur subjektets snäva intresse utan kan även i en form av intellektuell lekfullhet betrakta den som en helhet oberoende av oss och våra omedelbara intressen.

Den postmoderna kritiken är, i likhet med den romantiska reaktionen på upplysningstänkandet, i grund och botten en långt driven subjektfilosofi. Den hävdar att subjektet saknar referentialitet och att all kunskap blott och bart är subjektiva sanningar där den ena bilden av världen och historien är lika god som den andra. Hos några av de mest framträdande postmoderna teoretikerna serveras subjektivismen som en hårt skruvad språkfilosofi. I likhet med sina romantiska föregångare driver sådana postmoderna tänkare som Lyotard och Derrida den kantianska förnuftskritiken ut i en avgrund. Vi är i denna tankefigur inget annat än språkets fångar. Det existerar inget "das Ding an sich". Världen är bara ord och tecken, ett ogenomträngligt språkspel och den dekonstruktion av språk och text som nästan alla variationer av postmodern filosofi talar om är inte en dekonstruktion för att nå fram till tingets kärna eller något slags sanning. Den tilltror sig blott förmågan att avtäcka ännu en illusion.

Hoppet i Guds frånvaro

Det går inte att bortse från att Kants förnuftskritik rymmer ett missmodigt perspektiv. Vi kan aldrig få säker kunskap om verklighetens natur. Tinget i sig trotsar även det mest utvecklade förnufts attacker. Det betyder emellertid inte att vi står helt utan kunskap och orienteringspunkter för att kunna förhålla oss till världen. Vi har trots allt erfarenheter som kan förädlas till kunskap genom noggrann analys och granskning. Denna granskning handlar väsentligen om jämförelse och konfrontation mellan olikartade erfarenheter och svårförenliga iakttagelser. För att vi skall godta en observation kräver vi att den skall kunna passas in i det sammanhang av andra och beprövade erfarenheter som vi redan gjort. Forskningsprocessen är i allt väsentligt ett sådant systematiskt granskande av observationer. För humanistens och historikerns del kan man beskriva denna jämförande prövning som ett oavbrutet arbete med att konfrontera texten med kontexten. Studiet av texten kan på ett avgörande sätt påverka kontexten och omvänt. I detta arbete med text

och kontext kan historikern i vissa fall nå fram till den dolda historien eller det osynliga sammanhang som gömmer sig i textens och kontextens undertext – den nya insikt som bara kan bli synlig genom att kombinera text och kontext. Att lyckas läsa undertexten är detsamma som att kunna se ”det som sker i det som synes ske”. Möjligen ger undertexten en flisa förståelse av den verklighet som annars är oss ogripbar.

Den postmoderna förnuftskritiken bortser från att det inte kan finnas något subjekt om det inte också finns ett objekt. Såväl subjekt som objekt skapas av vår ställning i världen. Vi kan varken se oss själva eller världen utan att föreställa oss den i subjekt-objektdualismens termer. Vår hjärna är helt enkelt inrättad på det sättet. Men den postmoderna teorin glömmer dessutom att vi äger förmågan att både leva som subjektivt handlande aktörer och samtidigt kunna distansera oss från det subjektiva intresset och handlandet och betrakta det utifrån som om det vore en objektiv process. Ur denna förmåga växer i realiteten allt det som vi talar om som kultur, vetenskap och moral. Moral är inte tänkbar om vi inte kan sätta oss själva i ”den andres” ställe och bedöma både världen och vårt eget handlande ur en objektiv vinkel.

Det är på samma sätt med vetenskapen. Det är poänglöst att tala om ren subjektivitet såvida man inte önskar hävda en renodlat skeptisk hållning – att all kunskap är omöjlig. Den subjektiva bilden av världen begränsas och tuktas helt enkelt av tvånget att även reflektera den i objektiva termer. Om man så vill kan man säga att våra båda tankeformer – den subjektiva och den objektiva – är varandras korrektiv och att varje uppfattning om vad som är sant eller falskt formas av samspelet mellan dem.

Aktörsperspektivet behöver således inte lämna oss helt i sticket då det gäller att förstå och utvinna kunskap om det historiska skeendet. Även om det inte kan tillhandahålla strukturalismens lagbundna och allt förklarande regelsystem, måste det inte vara ateoretiskt. I det historiska skeendet kan historikern urskilja *mönster* och regelmässigheter. Förutsättningen är emellertid att det historiska perspektivet skruvas upp till hög höjd så att detaljernas skärpa för ett ögonblick förtonar. Då kan vägar och stigar i skogen plötsligt skönjas – vägar som normalt inte kan ses för mängden av träd. Enligt min mening innebär det att historikern är tvingad att i viss grad anamma ett sociologiskt synsätt. Människors beteende är inte helt godtyckligt utan följer vissa regelbundenheter. De flesta av oss gör som alla andra gör och tänker som alla andra tänker. Att eftersträva likhet tycks vara en av den sociala organisationens starkaste impulser och samtidigt ordningens mäktigaste drivkraft. Som

Weber visade är de stora världsreligionerna ett uttryck för denna gemenskapslängtan och de former i vilka den gestaltas kan hjälpa oss att förstå de kulturella skillnader och likheter som präglar historia och samhällsliv.

Mönster eller struktur

Mönster är emellertid inte detsamma som struktur. Mönstret bygger på empiriska iakttagelser, systematiska resonemang och medveten konstruktion. Därför är dess giltighet begränsad. Det går inte att bygga lagar eller utkora styrande krafter med hjälp av de mönster historikern urskiljer i det historiska skeendet. Det är och förblir strukturtänkandets privilegium. Mönstret som kan framvaskas ur historiens väldiga och motsägelsefulla detaljrikedom är med andra ord inte deterministiskt. Det kan aldrig bli mer än en öppen hypotes eller en provisorisk formulering, som riskerar (eller kanske t o m är dömd) att alltid kullkastas av nya iakttagelser eller genom en enkel förskjutning av perspektiv eller tid. Det vi ser i historien är i denna mening en skrift i vatten, som sköljs bort av nästa tidvattensvåg och därför bara kan läsas här och nu och endast av oss.

Även om man tvingas medge att historien enbart skänker osäker och flyktig kunskap skänker den just den kunskap som vi efterfrågar och ibland även den kunskap som vi har behov av. Visserligen hävdade Tolstoj att ”historiker är människor som babblar svar på frågor ingen har ställt”. Delvis tror jag att han har rätt. Men till skillnad från Tolstoj anser jag att det är just detta historikern bör eftersträva och det gäller i särskilt hög grad i det moderna samhället. Det är nämligen stor skillnad på den kunskap som efterfrågas och den vi har behov av. Det är alltid makten som definierar vilken kunskap som efterfrågas. Den följer sin egen logik och söker i det förgångna endast det som kan stärka dess ställning i det nuvarande. Makten eftersträvar alltid först och främst stabilitet – på den punkten hade Hobbes tveklöst rätt. Därför vore det katastrofalt om historikern lät sig reduceras till en person som svarade på de frågor som ställdes. Det skulle bli fallet om vi följde Tolstojs råd, även om jag är övertygad om att det inte var vad han tänkte sig när han spydde galla över sin tids historiker.

Lika illa vore det och har det visat sig vara om historikern försöker rädda sin heder genom att omdefiniera sin uppdragsgivare. I den marxistiska och vänsterradikala traditionen har man trots sig kunna lösa problemet genom att ställa historien och historieforskningen i klassens eller folkets tjänst. Det är dessvärre ingen lösning. Oavsett om man går maktens eller vanmaktens

ärende ligger frestelsen att tillrättalägga historien nära till hands. Resultatet av forskningens mödor är då alltid på förhand definierat och historikern arbetar i realiteten med bundet mandat. Det spelar sedan ingen roll om motiven är goda eller onda. Konsekvensen har en kuslig tendens att bli densamma, oavsett om viljan är god eller dålig.

Vari ligger då historiens mening och eventuella berättigande, för att nu återvända till den ursprungliga frågeställningen? Enligt min mening kan den bara återfinnas just i det förhållande, som utgör själva ämnets säregenhet, nämligen möjligheten att ta ett steg ut ur samtiden och se det nuvarande på distans. Det medför dock en rad svårigheter som framtidens historiker måste lösa på ett mer framgångsrikt sätt än vad vi hittills har lyckats med.

Först och främst innebär det att vi måste uppvärdera betydelsen av en seriös och ständigt pågående historieskrivning. Det räcker inte med att avlägga detaljerade resebeskrivningar från utflykter i det förflutnas utmarker. Historikern måste anstränga sig för att formulera ett samband mellan samtid och dåtid, trots att det som går att säga aldrig blir mer än ett provisoriskt svar. Endast ur en sådan konfrontation mellan skilda tidsperspektiv kan en verkligt kritisk historia växa. All historia värd namnet är alltså på en gång samtids- och dåtidshistoria – och varje historieskrivning som utelämnar det ena eller andra perspektivet är meningslös annat än som intellektuell själv-tillfredsställelse. Det behöver självfallet inte betyda att all historisk forskning skall sluta i någon slags svepande konklusion om resultatens relevans för samtiden. Det skulle förmodligen bara bli påklustrat. Men det betyder otvivelaktigt att en *syntetiserande historieskrivning* som självständig metaforskning måste få ett helt annat erkännande än vad den åtnjuter idag. Som det ser ut nu är det bara arkivforskning som räknas som ”riktig forskning”. Denna hållning i historikersamhället har medfört att historien avskurit sig från varje tänkbar publik annat än den rent kollegiala och att den samtidigt gjort sig impotent både som kritisk kunskap och som bred folklig bildning.

Jag har inte för avsikt att förtala arkivforskning eller källkritisk akribi, men jag tror det är av största betydelse att historikerna förstår att dessa tekniker inte ensamma kan skapa historisk insikt. Även den mest noggranna källforskning kan vridas och vinklas till direkt vilseledande resultat.

Historiens gång är godtycklig, slumpmässig och följer ingen uppenbar logik. Den är utan ordning och sammanhang, precis som livet självt och för att travestera Kundera skulle man kunna tala om en ”historiens olidliga lätthet”. Inför denna ”lätthet” är vi utlämnade åt vårt eget tänkandes logiska struktur

och det är förmodligen därför vi blir uppbragta eller indignerade när vi upplever händelser som inte utan vidare låter sig inordnas under tankens formspråk. Fenomenet kan iaktas i våra humanistiska vetenskaper och kanske allra tydligast i historievetenskapen som ju samlar på erfarenheter och söker ordna dem till ett begripligt sammanhang. Det är förmodligen därför historievetenskapen är så upptagen av det förflutnas dramatiska, storslagna eller avskyvärda tragedier. Varför går stora och stabila riken under, varför slutar högstående kulturer att blomstra, varför drar människan ut i krig som bara leder till blod, svält och umbäranden, när vi alla kunde bli hemma och odla vår kål? Varför segrar inte alltid det goda och varför blir ibland det goda ont när det väl segrat?

I historien ställs vi oavbrutet inför gåtor, stora såväl som små, och när vi söker lösa dem är det egentligen förståelse och mening vi söker. Vanligen diskuteras historisk vetenskap som en fråga om att lägga ett skadat pussel där viktiga bitar gått förlorade. Det bekymmersamma är emellertid att det alls inte handlar om ett pussel och att problemet inte är att det saknas bitar. Istället är det ytterst sett vår intellektuella utrustning som hindrar oss från att förstå både nuvarande och förlorade världar. Det är vårt behov av att skapa mening, att få verkligheten att hänga samman, som reser sig som ett övervinnligt hinder mellan vår vilja och vår förmåga att förstå verklighetens karaktär. Det sammanhang och den mening vi läser in i såväl samtiden som i det förgångna har vi lagt dit själva och vi kan aldrig vara säkra på att dessa sammanhang är korrekta om de nu överhuvudtaget finns.

Det förgångna är lika ovetbart som framtiden. Det vi kan vaska fram ur tidens flod är enstaka guldorn, men vi kan inte och kommer aldrig att kunna gjuta dem samman till den klump som en gång avsondrade dem. Historie-skrivandet är därför dömt att bli det kritiska trevandetets konst, ett ständigt pusslande med mikroskopiska flisor och utan förebild. Den förebild som borde finnas och som historiker ibland inbillar sig existerar, nämligen samtidens facit, är i realiteten än mer obegriplig och ogenomskådlig än det förflutnas dimmiga skeenden. Dock händer det stundtals att vi genom att låta Nu och Då belysa varandra lyckas lägga en vacker mosaik av de formlösa flisor tidens ström efterlämnar – en mosaik som inte bara fägnar ögat utan även tilltalar vårt intellekt och tycks oss ge en meningsfull bild av vår existentiella och sociala belägenhet. Förståelsen av det förgångna kan alltså skapa mening och den gör det framförallt genom att den ger underlag och styrka att tänka alternativ till det existerande nuets ordning. Det är sant att

moderniteten dödar både våra gudar och våra utopier och hotar att lägga världen öde för människorna. Bara kunskapen om och inlevelsen i det förgångnas evigt böljande tidvatten kan ge oss förmågan att finna nya och okända mål att kämpa för och lära oss att skilja på vilka landvinningar som är värda att slå vakt om och vilka som vi kan och bör offra för att göra världen bättre. Därför är det mosaikens skönhet och de ögonblickliga aha-upplevelser den skänker som utgör den humanistiska vetenskapens *raison d'être*, dess berättigande och dess enda möjliga mål. Ytterst sett gäller samma villkor för all vetenskap och all kunskap. Den enda skillnaden mellan humaniora och de mera s k "exakta" vetenskaperna är att historiens olidliga lätthet och det mänskliga förnuftets begränsningar blir så mycket påtagligare inom den humanistiska forskningen. I själva verket är alla humanistiska ämnen en balansgång på slak lina – en balansgång mellan konst och vetenskap. Hitintills har både historieforskningen och historieskrivningen sett denna balansgång som en svaghet – ett slags vetenskaplig omogenhet som man värjt sig mot. Vad jag velat plädera för i denna text är att balansgången om den medvetet och systematiskt utnyttjar perspektivförskjutningen mellan Då och Nu mycket väl kan förvandlas till en styrka och bli en väg till djupare förståelse såväl av det förgångnas förlorade världar som ett sätt att övervinna samtidens förrädiska självtillräcklighet. I bästa fall kan en sådan historiesyn kanske också hjälpa oss att projicera en bild av framtiden. Både den framtid vi vill ha och den vi vill undvika.

Summary: Return Ticket to the Past

All history is a dialog between the present and the past, between now and then. The difficult task of an historian is to play both roles in this dialog. He has to both formulate the questions of the present and find and express the answers of the past. It may appear to be an impossible task, doomed to failure because of the historian's subjective limits imposed on him by contemporary assumptions, values, and the intellectual climate. Subjectivity, however, is exaggerated as a problem and it is not exclusive to historians. It exists in all sciences and rests like a *memento mori* over all scientific endeavours. Researchers of the future will see the past in another light and from different angles than today's historians. This does not mean that the perspective of the present is meaningless or false, only that it is not eternally valid.

In reality, historians are dependent on the present because it gives their knowledge of history its value. Historians are time travellers who, on a mission from the present, visit lost worlds to find knowledge and understanding to problems of the present that are not provided by modern society. The historian's time travels enable him to see the world from a hidden or forgotten angle. This allows the historian's research to offer a deeper understanding of the present than any other social science. This is where historiography offers the most value. All other social sciences take current conditions for granted and sometimes even as absolutes. They have a tendency to view the present as natural and as a measuring stick from which everything else is to be judged and understood. As such, they postulate that we are always at the end of history. This concept is not accidental or a banal error in logic. It is actually the social sciences' fundamental credo, an absolute necessity for their existence. The social sciences paradoxically must assume that the world and society in general will remain as it is. If not, every stage of its current condition becomes impossible to use as the basis for the prognoses and predictions on which the social sciences base their legitimacy and assert their usefulness.

Only historians have the necessary tools that allow them to be able to see the present world in a distant mirror and in a critical light and thereby discover its weaknesses and its hubris. For this reason, it is a special obligation of historians to share their unique and invaluable knowledge with the present world.

Den svenska mellankrigsfascismen – ett ointressant marginalfenomen eller ett viktigt forskningsobjekt?

Av Lena Berggren

Den svenska mellankrigsfascismen brukar traditionellt betraktas som ett storartat misslyckande, vad gäller såväl de olika organisationernas medlemsstöd och väljarunderlag som stödet för de fascistiska idéerna i sig. Vanligt har också varit, att svensk fascism har setts som en importprodukt från Tyskland som inte egentligen hört hemma i svensk samhällsdebatt. De svenska fascisterna har ibland också betraktats som ett slags löjeväckande NSDAP-kopior eller politiska pajasar som mest ägnade sig åt intern pajkastning, föga värda att ta på vetenskapligt allvar. Att den svenska fascismen misslyckades med att bygga upp en politisk massrörelse råder det inga tvivel om, men att den fascistiska rörelsen i Sverige skulle ha varit ett kapitalt misslyckande kan ifrågasättas. Föreställningen om att den svenska fascismen var en idéimport från Tyskland som var väsensfrämmande i den svenska jordmånen kan även den ifrågasättas, liksom bilden av fascismen som ett marginalfenomen i mellankrigstidens Sverige.

Syftet med denna artikel är främst att diskutera den vetenskapliga forskning som finns om den svenska mellankrigsfascismen samt relatera det svenska forskningsläget till nyare teoribildning på området, vilket kan öppna för nya frågeställningar och infallsvinklar. I artikeln kommer jag även att titta närmare på och ifrågasätta föreställningen om den svenska fascistens marginalitet och misslyckande, samt resonera kring huruvida fascismen bör betraktas som en ideologi eller inte.

Inledningsvis bör vissa klargöranden göras. I denna artikel ansluter jag mig till det internationellt alltmer återtagna bruket att använda begreppet

Fil dr Lena Berggren, f 1970, är verksam som forskarassistent vid Institutionen för historiska studier, Umeå universitet. Hon disputerade vid Umeå universitet 1999 med den idéhistoriska avhandlingen *Nationell upplysning. Drag i den svenska antisemitismens idéhistoria* och arbetar för närvarande på en bok med titeln *Between Conservatism and Fascism: The Swedish National Federation 1920–1950*.

Adress: Institutionen för historiska studier, Umeå universitet, 901 87 Umeå.

E-post: Lena.Berggren@histstud.umu.se

"fascism" som en samlingsterm för att beteckna generisk fascism. Termen fascism omfattar härmed såväl italiensk Fascism (skrivet med stort F för att skilja mellan den generiska och den specifika formen), tysk nationalsocialism samt andra typer av mellankrigstida fascism som exempelvis inom den spanska falangiströrelsen, den ungerska pilkorsrörelsen och det rumänska järngardet.¹ Detta generiska fascismbegrepp omfattar även fascistiska yttringar under efterkrigstiden. Jag är tveksam till om den så frekvent använda beteckningen "nynazism" över huvud taget är relevant utifrån de teoretiska resonemang som följer i denna artikel; det rör sig om samma ideologiska kärnbudskap då som nu.

Det bör här påpekas, att användandet av fascism som generisk beteckning i detta fall inte är ett uttryck för en marxistiskt präglad historiesyn. Jag delar nämligen inte den marxistiska uppfattningen att fascismen, reduktionistiskt, kan definieras som en extremform eller perversion av kapitalismen. Däremot delar jag alltså den marxistiska uppfattningen, som artikulerats sedan tidigt 1930-tal, att det är möjligt att tala om en generisk fascism som innefattar såväl italiensk Fascism som tysk nationalsocialism, likväl som andra former av fascism.

Slutligen bör det framhållas, att jag betraktar fascismen som en sammanhängande politisk ideologi med en egen kärnmyt eller vision om hur det goda samhället bör se ut, och att jag anser att fascismen inte bör ses som en historisk anomali utan som en välintegrerad del av 1900-talets europeiska historia.

Som samlingsbegrepp för fascismen och med den närbesläktade ideologier, främst på den yttersta högerkanten i det politiska spektret, har jag valt "ultranationalism". Detta begrepp är en bättre samlingsbeteckning för fascistiska och ideologiskt närbesläktade strömningar än det tidigare relativt vedertagna "högerextremism". Detta beror främst på att fascismen ideologiskt inte hör hemma på den yttersta högerkanten, utan blandar element från traditionell höger och traditionell vänster i ett försök att skapa vad Roger Eatwell har kallat "a holistic-national radical Third Way" mellan kapitalism och socialism.² Själva begreppet ultranationalism har av Roger Griffin definierats som "forms of nationalism which 'go beyond' and hence reject, anything compatible with liberal institutions or with the tradition of Enlightenment

humanism which underpins them [...]".³ För att ytterligare skärpa detta begrepp bör det läggas till att ultranationalismen alltid innehåller ett rasistiskt eller etnocentriskt element, även om detta kan vara latent.

Det är svårt att bortse från att det finns en tydlig moralisk aspekt på studiet av fascismen, framför allt med tanke på den nazityska terrorstatens förbrytelser. Det är därför knappast förvånande att fascismen i sin helhet fränkants ideologisk koherens och beskrivits just som ett terrorsystem styrt av ett slags inneboende ondskas. Det är inte heller förvånande att det funnits ett motstånd mot att acceptera att fascismen, och alltså även den tyska nationalsocialismen, de facto innehöll en utopisk kärnmyt om ett gott samhälle, låt vara ett samhälle med starka exkluderande inslag, och att denna ideologiskt grundade positiva vision i realiteten innebär att fascismen också kan uppvisa sidor som gav "goda" resultat.⁴

Historievetenskapen kan aldrig göra anspråk på att presentera en objektiv sanning, eftersom forskaren alltid gör urval i sitt material och tolkar materialet utifrån vissa bestämda premisser. Dessa redovisas ibland mycket noga, ibland knappt alls. I princip all den historiska forskning som bedrivs formuleras på något sätt utifrån vår tids frågeställningar och problem, och hur skulle det kunna vara annorlunda? I fallet med fascismforskningen har ofta, och detta gäller speciellt för Sverige under senare år, Förintelsen och dess moraliska implikationer använts som ett slags kristalliseringspunkt för hela fältet. Det har talats om vår skyldighet att lära oss mer om och av Förintelsen, och historikernas roll i denna förmedlingsprocess har ofta understrukits, såväl av forskarna själva som av andra.

Om man accepterar att historisk forskning i allmänhet, och forskning som på något sätt rör fascismen i synnerhet, kan ha eller till och med kanske bör ha en moralisk implikation, skulle denna kunna formuleras som en moralisk skyldighet gentemot fascismens offer (inte bara Förintelsens offer) att förstå, utan att för den skull urskulda eller legitimera, inte bara de sociala och ekonomiska, utan även de idémässiga drivkrafterna bakom fascismens framväxt. Men för att detta skall vara möjligt, måste dessa idéer tas på allvar och utgångspunkten måste vara att det någonstans finns en underliggande, sammanhängande logik som för fascismens anhängare också hade en positiv attraktionskraft, och som går att blottlägga med hjälp av de metodologiska och

1. Den bästa och mest heltäckande översikten över mellankrigstidens fascism med alla dess varianter är Stanley G Payne, *Fascism: A History 1914-1945*, London 1995.

2. Roger Eatwell, "On Defining the Fascist Minimum: The Centrality of Ideology", *Journal of Political Ideologies*, 1996:3.

3. Roger Griffin, *The Nature of Fascism*, London 1993, s 37.

4. Ett exempel på svårigheterna att hantera den tyska nationalsocialismens positiva sidor finns i Robert N Proctor, *The Nazi War on Cancer*, Princeton 1999.

teoretiska redskap som står till historievetenskapens förfogande. Att demonisera, moralisera, svartmåla eller dikotomisera leder ytterst sällan, för att inte säga aldrig, till ny kunskap och nya insikter, oavsett vilket forskningsfältet är.⁵ Att betrakta fascismen som en sammanhängande ideologi med en för anhängarna positivt laddad kärnmyt behöver alltså inte vara oförenligt med ett moraliskt patos och en avsky för den nazityska statens och andra fascistiska rörelsers brott mot mänskligheten.

Det svenska forskningsläget

Sett i ett vetenskapligt perspektiv finns egentligen inte speciellt mycket skrivet om svensk mellankrigsfascism, även om fältet under senare år sakta har börjat växa till. Inte ens om man vidgar fältet till att omfatta även andra typer av ultranationalistiska rörelser och yttringar kan vi tala om ett speciellt omfattande svenskt forskningsläge. Jag exkluderar här de journalistiska och populärvetenskapliga arbeten som finns, utan att för den skull avfärda dessa som oviktiga för fältets utveckling. Tvärtom har dessa arbeten varit en viktig källa till kunskap, men de bör exkluderas eftersom samma krav på tillförlitlighet, representativitet, belägg och stringens i analysen rimligtvis inte kan ställas på dessa som på vetenskapliga arbeten. Här bör även understrykas, att framställningen i det följande inte gör anspråk på att vara en heltäckande vetenskaplig bibliografi. Det som tas upp är de monografier som finns på området, och syftet med framställningen är snarare att belysa, så gott det nu går utifrån det mycket begränsade materialet, vissa trender inom forskningen än att ge en forskningsöversikt.

Först ut i forskningen kring ultranationalismen i mellankrigstidens Sverige var historikern Eric Wärenstam, som 1965 försvarade sin avhandling *Sveriges Nationella Ungdomsförbund och Högern 1928–1934*. Wärenstams slutsatser i detta arbete är att det radikalkonservativa SNU, efter kontakter med det tyska nazistpartiet, under 30-talets första år influerades i nationalsocialistisk riktning, vilket gjorde att högern, i form av Allmänna Valmansförbundet, bröt med organisationen. Denna slutsats ifrågasattes av Wärenstams opponent, Rolf Torstendahl, som i sin bok *Mellan nykonservatism och liberalism. Idébrytningar inom högern och bondepartierna 1918–1934* från 1969, skisserar ett betydligt mer komplicerat förhållande, såväl på det ideologiska

5. För en längre diskussion om moral, historievetenskap och Förintelsen som vetenskapligt studieobjekt, se Yehuda Bauer, *Rethinking the Holocaust*, New Haven & London 2001.

som på det organisatoriska planet. Torstendahl visar bland annat övertygande att en mycket viktig orsak till brytningen mellan SNU och Högern var de stora olikheterna inom den ekonomiska politiken.⁶

Det första vetenskapliga arbetet som behandlar den svenska fascismen, Eric Wärenstams *Fascismen och nazismen i Sverige 1920–1940*, kom 1970 och är en brett upplagd exposé inte bara över de fascistiska organisationerna, utan även andra ultranationalistiska och rasideologiska grupperingar. Wärenstams bok har karaktären av kartläggning, vilket inte är förvånande med tanke på att den var det första vetenskapliga arbetet på området. Boken är emellertid problematisk på många sätt, och härigenom rätt typisk för mycket äldre forskning inom området, inte bara i Sverige. Utgångspunkten för Wärenstams analys är att den svenska ultranationalismen är ett idémässigt importgodis från Tyskland, vilket kan ifrågasättas.

Wärenstam definierar heller inte sina begrepp, och det finns en klar tendens till att låta begreppen nazism och fascism expandera och därigenom i praktiken få beteckna i stort sett hela det ultranationalistiska fältet. Wärenstams bok är härigenom ett tydligt exempel på en *common sense*-uppfattning av fascismen. Denna utgår från föreställningen att fascismen inte är att betrakta som en sammanhängande ideologi utan utgör ett slags anti-ideologi, ett irrationellt hopkok av sinsemellan motstridiga idéer, paranoida myter och rasistisk våldsideoologi. I förlängningen av denna uppfattning ligger ofta, vilket även är fallet hos Wärenstam, en tendens till att inte ta studieobjektet på samma vetenskapliga allvar som andra, jämförbara, studieobjekt inom den politiska historien. Kontentan av detta resonemang blir oftast även att ett hermeneutiskt angreppssätt och en idé- eller ideologianalytisk ansats betraktas som onödigt, eller till och med moraliskt förkastligt eftersom de bedöms ge någon form av legitimitet till fascismen som sådan. Detta gör att denna typ av studier, Wärenstams bok ej undantagen, stannar på ett ytligt och kartläggande plan, där ideologianalysen lyser med sin frånvaro.

Wärenstams och i viss mån Torstendahls arbeten om den svenska ultranationalismen under mellankrigstiden följdes först 1983 av statsvetaren Ulf Lindströms avhandling *Fascism in Scandinavia 1920–1940*. Detta arbete behandlar framför allt de nazistiska partiernas bristande framgång i valen i såväl Sverige som Danmark och Norge. Författaren resonerar vidare kring vilka

6. I ett kommande arbete inom ramen för forskningsprojektet "Mellan konservatism och nationalkonservatism: Sveriges Nationella Förbund 1930–1990" kommer jag att, utifrån bland annat en omläsning av det material Wärenstam bygger på, presentera ytterligare en version av detta händelseförlopp.

orsakerna till nazisternas valmisslyckanden kan ha varit. Utgångspunkterna skiljer sig inte märkbart från Wärenstams, även om arbetet har en annan karaktär eftersom det är en statsvetenskaplig avhandling. Ett problem i såväl Wärenstams som Lindströms arbeten är, att den främre tidsgränsen är satt till 1940. I Lindströms fall kan denna tidsgräns motiveras, men i Wärenstams fall är den i det närmaste obegriplig.

Nästa avhandling om svensk mellankrigstida ultranationalism, i detta fall specifikt nationalsocialismen, var Heléne Lööws *Hakkorset och Wasakärven* som publicerades 1990. Även denna bok har karaktären av kartläggning, och merparten av boken ägnas de praktiska omständigheterna kring de national-socialistiska partiernas verksamhet. Noggrannheten i den empiriska forskningen ger dock Lööws arbete en helt annan tyngd än Wärenstams. Lööws bok går även längre fram i tiden än Wärenstams och Lindströms, i och med att den sträcker sig ända fram till 1950. Lööw anlägger vidare ett betydligt mer hermeneutiskt perspektiv i sin studie, och ägnar ideologin en hel del utrymme, även om ideologianalysen inte är speciellt framträdande och tyvärr lämnar en hel del att önska. Lööw poängterar dock bland annat att den svenska nationalsocialismen byggde vidare på en lång inhemsk antisemitisk tradition, och att den även kunde falla tillbaka på en stark och väl förankrad rasbiologisk grunduppfattning.⁷

I slutet av 1990-talet kom ett antal vetenskapliga arbeten som behandlade mellankrigstidens svenska ultranationalism i ett bitvis nytt perspektiv.⁸ Detta nya bestod emellertid inte i någon nymornad teoretisk medvetenhet eller någon ny skärpa i begrepps- och teorianvändningen. Ett talande exempel på detta kan hämtas ur Sverker Oredssons arbete *Lunds universitet under andra världskriget*, utgiven 1996, där nazist kort och gott definieras som någon som är medlem i en nazistisk organisation. Vad detta i sin tur är definieras inte, förutom i form av en ofullständig lista över ett antal organisationer. Håkan Blomqvists bok *Gåtan Nils Flyg och nazismen* från 1999 har om möjligt ännu mindre inslag av teoretisk diskussion. Och även om min egen *Nationell upplysning*, också från 1999, som sig bör i en doktorsavhandling, innehåller ett rätt långt inledande kapitel om begrepp, teori och metod, är den teo-

7. Heléne Lööw, *Hakkorset och Wasakärven. En studie av nationalsocialismen i Sverige 1924–1950*, Göteborg 1990, s 213–237.

8. Här bör huvudsakligen nämnas Sverker Oredsson, *Lunds universitet under andra världskriget. Motsättningar, debatter och hjälpsatser*, Lund 1996; Håkan Blomqvist, *Gåtan Nils Flyg och nazismen*, Stockholm 1999 och Lena Berggren, *Nationell upplysning. Drag i den svenska antisemitismens idehistoria*, Stockholm 1999.

retiskt ofullgången. Gemensamt för dessa böcker, och med förlov sagt även en del av de arbeten inom området som ännu befinner sig i vardande, är dock ett hermeneutiskt angreppssätt. Samtliga tre arbeten kom i praktiken att visa att det finns en sammanhängande inre logik i åtminstone delar av de svenska fascistiska och ultranationalistiska rörelserna.

Det ideologianalytiska perspektivet

Att betrakta fascismen som en ideologi som analytiskt är fullt jämförbar med exempelvis socialismen eller liberalismen är inte okontroversiellt, vare sig i Sverige eller internationellt. Tvärtom är det snarare fortfarande regel att det avståndstagande från fascismen som de flesta forskare och andra med rätta artikulerar, i de flesta fall tyvärr även medför en reduktionistisk syn på studieobjektet, vilket leder till dålig forskning. Inom den internationella fascismforskningen har dock under det senaste decenniet en något annorlunda uppfattning växt sig allt starkare. Denna utgår i korthet från ett hypotetiskt antagande om att den vetenskapliga förståelsen av fascismen ökar om den betraktas som en ideologi och som en naturlig del av 1900-talets politiska historia, istället för som en politisk och historisk anomali. Ett av många argument för att betrakta fascismen på detta sätt, är att det annars är i det närmaste omöjligt att förklara varför så många av Europas intellektuella och utbildade elit, av vilken en försvarlig del dessutom var politiskt radikala, under fascismens blomstringstid kunde attraheras av dessa tankar.⁹

Detta perspektiv har av den brittiske historikern Roger Griffin betecknats som en växande "ny konsensus" inom fascismforskningen, vilket möjligen är att gå händelserna litet i förväg, eftersom företrädarna för denna så kallade konsensus ännu är väldigt få.¹⁰ Klart är dock att det framför allt bland brittiska historiker och statsvetare har artikulerats ett ideologiskt eller idéanalytiskt angreppssätt på fascismen. Detta angreppssätt skulle också kunna betecknas som kulturanthropologiskt, i efterföljd av den amerikanske historikern George L. Mosse, vars arbeten varit och är oerhört betydelsefulla för de forskare som själva säger sig arbeta ideologianalytiskt.¹¹

9. Om fascismens attraktionskraft på mellankrigstidens intellektuella, se exempelvis George L. Mosse, *The Fascist Revolution: Toward a General Theory of Fascism*, New York 1999, s 95–116.

10. Se exempelvis introduktionskapitlet i Roger Griffin (ed), *International Fascism: Theories, Causes and the New Consensus*, London 1998 samt idem, "The Primacy of Culture: The Current Growth (or Manufacture) of Consensus Within Fascist Studies", *The Journal of Contemporary History*, 2002:1.

11. Bland Mosses mest betydelsefulla äldre arbeten kan nämnas *The Crisis of German Ideology: Intellectual Origins of the Third Reich*, New York 1964; *Nazi Culture: Intellectual, Cultural, and Social*

Utgångspunkten är här, att fascismen är att betrakta som en relativt sammanhängande och seriös ideologi med sin egen kärnmyt om hur det goda samhället skall utformas och en vision om hur detta samhälle skall uppnås, och att denna kärnmyt är gemensam för alla de olika varianterna av fascism som fanns under mellankrigstiden och som finns idag. För att förstå fascismen, utan att för den skull urskulda eller legitimera den, bör forskaren därför använda sig av samma teoretiska, metodologiska och källkritiska verktyg som inom övrig politisk historisk forskning.

Det ideologiska angreppssättet innebär vidare att en definition av fascismen måste centreras kring fascismens ideologiska innehåll, inte på dess politiska stil eller de strategier som de olika rörelserna använde sig av för att uppnå politisk makt. Fascismbegreppet bör därför vara generiskt formulerat och försöka fånga in vad som kan karaktäriseras som ett fascistiskt ideologiskt minimum.¹² Eftersom ett generiskt fascismbegrepp med nödvändighet är en abstraktion, bör det formuleras på ett medvetet sätt. Det bästa tillvägagångssättet är att ett idealtypiskt begrepp induceras fram från ett så stort antal reella exempel som möjligt snarare än att man försöker renodla ett realtypiskt begrepp grundat på ett eller ett litet fåtal exempel som betraktas som representativa. I klartext: Fascismen bör inte definieras genom ett blint stirrande på de italienska och tyska exemplen, fascismbegreppet bör istället grundas på så mycket konkret och geografiskt spridd grundforskning som möjligt.¹³

Här finns alltså en viktig teoretisk anledning att studera den svenska fascismen, och att göra det ur en ideologisk synvinkel. Kunskaper om den svenska fascismens ideologiska innehåll kan nämligen bidra med precision till försöken att formulera ett generiskt idealtypiskt fascismbegrepp. Den svenska fascismen är i detta sammanhang extra intressant av två skäl. För det första var den svenska mellankrigsfascismen inte ideologiskt enhetlig, utan rymde ett brett spektrum av ideologiska varianter. För det andra fanns i Sverige ett antal andra former av ultranationalism representerade, vilket gör att det svenska

Life in the Third Reich, New York 1966; *Germans and Jews: The Right, the Left and the Search for a "Third Force" in Pre-Nazi Germany*, New York 1970 och *The Nationalization of the Masses: Political Symbolism and Mass Movements in Germany from the Napoleonic Wars through the Third Reich*, New York 1975. Vidare om den kulturantropologiska aspekten inom nyare fascismforskning, se Griffin, "The Primacy of Culture".

12. Se vidare Eatwell, "On Defining the 'Fascist Minimum'".

13. Exempel på generiska definitionsförsök finns bland annat i Griffin, *The Nature of Fascism*; Roger Eatwell, *Fascism: A History*, London 1995; Mosse, *The Fascist Revolution*; Zeev Sternhell, Mario Sznajder & Maia Asheri, *The Birth of Fascist Ideology: From Cultural Rebellion to Political Revolution*, Princeton 1994 och Emilio Gentile, *The Sacralization of Politics in Fascist Italy*, Cambridge, Mass. & London 1996. Sternhell exkluderar dock nationalsocialismen ur vad han betraktar som den generiska fascismen.

fallet skulle kunna utgöra ett åskådningsexempel på hur fascismens ideologiska gränsområden kunde se ut.

Det har också poängterats att de mindre europeiska fasciströrelserna – som saknade reellt politiskt inflytande på grund av att de inte tvingades ta till samma opportunistiska kompromissande som de större och mer inflytelserika rörelserna, vilka befann sig närmare den politiska makten – i själva verket skulle kunna uppvisa en mer jungfrulig form av fascistisk ideologi.¹⁴ Detta är en hypotes som förvisso måste testas, men om den är korrekt finns här ytterligare ett skäl att studera den svenska fascismens idéinnehåll.

Mellankrigstidens svenska ultranationalism kan delas in i sex huvudgrupper. Fyra av dessa består av politiska partier och två av idérörelser, det vill säga organisationer som inte primärt ägnade sig åt partipolitisk verksamhet (valdelta-gande, etc), men ändå hade en uttalad grundläggande ideologisk plattform. Dessa huvudgrupper och respektive grupps viktigaste organisationer är:

Politiska partier

Fascister: Sveriges Fascistiska Folkparti/Sveriges Fascistiska Kamporganisation
Nationalsocialister: Svenska Nationalsocialistiska Frihetsförbundet/Svenska Nationalsocialistiska Partiet, "Furugårdarna", Nationalsocialistiska Arbeta-repartiet/Svensk Socialistisk Samling, "Lindholmarna", Nationalsocialistiska Blocket

Radikalkonservativa: Sveriges Nationella Förbund

Reaktionär höger: Kyrkliga folkpartiet

Idérörelser

Intellektuella fascister: Riksförbundet det nya Sverige/Svensk Opposition/Nysvenska Rörelsen, "Engdahlfraktionen"

Völkischideologiska organisationer: Samfundet Manhem, Riksföreningen Sverige-Tyskland

De här uppräknade organisationerna var de största och mest tongivande, men det bör understrykas att de är långt ifrån de enda.¹⁵ Till dessa bör ytter-

14. David Baker, *Ideology of Obsession: A.K. Chesterton and British fascism*, London 1996.

15. I sin bok *Nazismen i Sverige – Ett varningsord*, Stockholm 1942, listar journalisten Holger Carlsson 95 "nazistiska och naziorienterade organisationer" samt 75 "nazistiska och naziorienterade tidningar". Även om dessa siffror är överdrivna på att samma organisation eller tidning kan ha listats flera gånger på en namnbyten, eller att de största organisationernas alla underavdelningar också har listats, samt att många av organisationerna var små och kortlivade, ger det ändå en fingervisning om den mycket rika flora av ultranationalistiska grupperingar som trots allt fanns i mellankrigstidens Sverige.

ligare en tongivande, men svårplacerad, politisk organisation läggas, nämligen Sveriges Socialistiska Parti, även känt som "Flygsocialisterna". Dessutom bör, i samband med svensk ultranationalism i stort, den antisemitiska undervegetationen utanför den organiserade nationalsocialismen och *völkisch*-ideologin nämnas. Den organiserade antisemitismen i Sverige gick visserligen i graven när Svenska Antisemitiska Föreningen lades ner 1931, men stafett-pinnen kom att föras vidare av personer som exempelvis Elof Eriksson och Einar Åberg. Dessa antisemitiska fanatiker var visserligen få, men ytterst högljudda.¹⁶

Att definiera fascismen

Hur kan då fascismen definieras? Det viktigaste med en definition är att den är hanterbar, användbar, begriplig och så precis det bara går. Och om man utgår från att fascismen bör betraktas som en ideologi, måste definitionen fokusera på fascismens ideologiska innehåll, inte dess politiska stil eller pragmatiska strategier. Inkluderandet av politisk stil och liknande i en definition av fascism, eller vilken annan ideologi som helst, innebär att definitionen inte kan fungera generiskt fullt ut, eftersom dessa drag hos politiska rörelser med nödvändighet är kontextbundna i såväl tid som rum. Härmed inte sagt att den politiska och retoriska stilen är frikopplad från ideologin; självklart styrs detta av den ideologiska grundhållningen, men det är snarare att betrakta som en konsekvens av än en del av ideologin. Man bör också undvika att inkludera de vanligt förekommande fascistiska negationerna antiliberalism, antikommunism och antikonservatism, eftersom negationerna i realiteten inte säger något om vad fascismen är, utan något om vad fascismen *inte* är.¹⁷

Två av de främsta företrädarna för det ideologianalytiska angreppssättet, Roger Griffin och Roger Eatwell, har båda presenterat kortfattade definitioner av fascismen, definitioner vilka har mycket gemensamt. Roger Griffin menar att "fascism is a genus of political ideology whose mythic core in its various permutations is a palingenetic form of populist ultra-nationalism."¹⁸ Enligt Roger Eatwell kan fascismen förstås som

16. Vidare om mellankrigstidens svenska antisemitism se Lars M Andersson, *En jude är en jude är en jude... Representationer av "juden" i svensk skämtpress omkring 1900–1930*, Lund 2000 och, kanske framför allt i detta sammanhang, Berggren, *Nationell upplysning*.

17. Ett exempel på en definition av fascismen som innehåller alla dessa tre element, ideologi, negationer och politisk stil, finns i Payne, *A History*, s 7.

18. Griffin, *The Nature of Fascism*, s 26.

[...] an ideology that strives to forge social rebirth based on a *holistic-national radical Third Way*, though in practice fascism has tended to stress style, especially action and the charismatic leader, more than detailed programme, and to engage in a Manichean demonisation of its enemies.¹⁹

Griffins definition är i mitt tycke väl esoterisk och Eatwells väl invecklad. Den senare överskrider dessutom det ideologiska ramverket, men lyckas trots detta i stort sett behålla sin generiska karaktär. Själv föreslår jag därför, i ett försök att gjuta samman Griffin och Eatwell och göra definitionen någorlunda lättfattlig, följande definition: *Fascismen är en ultranationalistisk revolutionär ideologi med holistiska och synkretistiska pretentioner som syftar till att skapa ett radikalt nytt samhälle och en ny typ av människa.*

Definitionen av begreppet fascism kan dock inte stanna här, eftersom den innehåller ett antal element som kan tolkas på olika sätt. Begreppet ultranationalistisk har berörts tidigare i denna artikel, men även innehållet i begreppen revolutionär, holistisk, synkretistisk etc måste kvalificeras för att definitionen skall bli användbar. Att i detalj specificera dessa begrepp här skulle emellertid leda för långt, och får därför anstå. Något bör dock sägas, framför allt om det faktum att fascismen är en revolutionär ideologi.

Den revolutionära grundhållningen inom fascismen är viktig ur två synvinklar. För det första utgör föreställningen om en revolutionär omvälvning som skall skapa ett radikalt nytt samhälle och en ny typ av människa den viktigaste demarkationslinjen mellan fascismen och andra antidemokratiska ultranationalistiska riktningar på den yttersta högerkanten. För det andra finns här ett gemensamt drag på den ideologiska nivån mellan fascism och revolutionär socialism, vilket i sin tur delvis kan förklara likheterna i den politiska praktiken i form av stil, retorik och partiuppbyggnad, i klartext de slående paralleller som finns mellan exempelvis Nazityskland och det stalinistiska Sovjetunionen. En avgörande skillnad mellan fascism och revolutionär socialism är dock att fascismen är ultranationalistisk, vilket i detta fall innebär inte bara att fascismen innehåller en mycket långtgående nationalism (vilket även fanns inom stalinismen), utan också som utgångspunkt för sin samhällsanalys har föreställningen om en grundläggande nations- eller rasordning, vilken går stick i stäv med det socialistiska klassperspektivet och socialismens principiella internationalism.²⁰

19. Eatwell, "On Defining the 'Fascist Minimum'".

20. Vidare om klass respektive nation som grundläggande kategorier för en politisk samhällsanalys, se Michael Mann, "The Contradictions of Continuous Revolution" i Ian Kershaw & Moshe Lewin (eds), *Stalinism and Nazism: Dictatorships in Comparison*, Cambridge 1997.

Inslagen av holism och synkretism i fascismen bör också tentativt kommenteras. Att fascismen har ett holistiskt inslag innebär i korthet att politiken får en närmast metafysisk betydelse. Folket, rasen eller nationen hypostateras till ett slags högre enhet, och denna metafysiska folkliga enhet uppfattas ha en egen "vilja", vilken kan komma i konflikt med och vars fortlevnad blir viktigare än de enskilda individernas välbefinnande och överlevnad. Här finns idéhistoriska paralleller exempelvis till den franske 1700-talsfilosofen Jean-Jaques Rousseaus idéer om allmänviljan, samt till den tyske 1700-talsfilosofen Johann Gottfried Herders föreställning om en *Volksgeist*.²¹

Denna holistiska grundhållning är en viktig förutsättning för det synkretistiska drag som finns inom fascismen, där till synes oförenliga fenomen gjuts ihop och skapar vad som kan framstå som en fullständigt osammanhängande röra av motsatser. Modernitet och traditionalism, kristendom och hedendom, kapitalism och planhushållning är bara några av de motsatser som fascismen har försökt förena i folkets, "rasens" och nationens namn. Poängen är dock att om dessa paradoxer och anomalier ses mot bakgrund av fascismens holistiska inslag och ideologiska kärnmyt, finns åtminstone en möjlighet att det paradoxala faktiskt blir begripligt utifrån sin egen logik.

Slutligen något om skapandet av den nya typ av människa som ingår i fascismens projekt. Det har på senare år kommit flera stora studier om maskulinitetens betydelse inom fascismen; det kanske mest välkända exemplet är Klaus Theweleits tvåbandsverk *Mansfantasier* som kom på svenska 1995.²² Ytterligare arbeten som behandlar manlighet och fascism är George L. Mosses böcker *Nationalism and Sexuality* från 1985 och *The Image of Man* från 1996.²³ Parallellt har dock, lite i skymundan, kvinnans roll som objekt såväl som subjekt inom fascismen problematiserats alltmer. Denna utveckling inleddes på allvar när Claudia Koonz 1987 publicerade boken *Mothers in the Fatherland*.²⁴ I detta arbete pekar Coonz bland annat på, att kvinnor inom de fascistiska rörelserna och regimerna inte var begränsade till hemmet och familjen, utan att det även fanns en, visserligen begränsad, men dock, kvinnlig offentlighet.

I två studier har på senare år komplexiteten i den så kallade kvinnofrågan inom det brittiska British Union of Fascists (BUF) diskuterats av Martin

Durham och Julie Gottlieb.²⁵ BUF är ytterst intressant vad gäller kvinnligt engagemang i fascistiska rörelser samt vad synen på kvinnans frigörelse angår, eftersom partiet dels hade en mycket stor andel kvinnliga medlemmar, varav många var före detta suffragetter, dels klart tog ställning för kvinnans emancipation. Sammantaget pekar den senaste forskningen om fascism och kvinnor mot att den nya typ av människa som fascismen strävade mot inte bara innefattade en skarpt utmejslad ny manlighet, utan också en ny kvinnlighet, samt en alternativ kvinnoemancipation. Föreställningen om denna alternativa emancipation är stark exempelvis inom den tidiga italienska Fascismen och i det brittiska exemplet ovan, men den finns även i det svenska källmaterialet.

Tre analysnivåer

För att kunna begripliggöra idéströmningar och tankestrukturer, politiska ideologier ej undantagna, är ett hermeneutiskt inifrånperspektiv en nödvändig utgångspunkt. Samtidigt måste man som forskare vara medveten om att historien utspelar sig på olika samspelande analysnivåer, där den idémässiga, eller om man så vill idéhistoriska, bara är en. Vad gäller den politiska historien, dit fascismforskningen alltså självklart bör räknas, går det att urskilja tre olika analysnivåer som vardera koncentrerar sig på ideologi, rörelse och regim.²⁶ Denna treklang innehåller även hypotetiskt en kronologisk aspekt på så sätt att ideologin oftast formuleras först, och sedan, i kombination med olika sociala, ekonomiska, kulturella, politiska och andra faktorer, bidrar till att en politisk rörelse växer fram. Ytterligare yttre faktorer kan sedan tillkomma, vilket gör det möjligt för en politisk rörelse att bilda grunden för en politisk regim.

I fallet med fascismen finns det strängt taget bara två exempel där en renodlad fascistisk regim etableras, nämligen Italien 1922–1943 och Tyskland 1933–1945. Francodiktaturen i Spanien och Salazarregimen i Portugal med flera liknande exempel är alltså inte att betrakta som fascistiska utan som i grunden auktoritära högerregimer med vissa fascistoida drag.²⁷ Det är också

25. Martin Durham, *Women and Fascism*, London 1998 och Julie V. Gottlieb, *Feminine Fascism: Women in Britain's Fascist Movement 1923–1945*, London 2000.

26. För en mer ingående diskussion utifrån dessa tre analysnivåer, se exempelvis Martin Blinkhorn, *Fascism and the Right in Europe, 1919–1945*, Harlow 2000, passim.

27. Angående Spanien, se främst Stanley G. Payne, *The Franco regime, 1936–1975*, Madison 1987 samt idem, *Fascism in Spain, 1923–1977*, Madison 1999. Angående Portugal, se Antonio Costa Pinto, *Salazar's Dictatorship and European Fascism: Problems of Interpretation*, New York 1995 samt idem, *The Blue Shirts*, New York 2000.

21. Se vidare Mosse, *The Fascist Revolution*, s 69–93.

22. Klaus Theweleit, *Mansfantasier*, Stockholm 1995.

23. George L. Mosse, *Nationalism and Sexuality: Respectability and Abnormal Sexuality in Modern Europe*, New York 1985 och idem, *The Image of Man: The Creation of Modern Masculinity*, New York 1996.

24. Claudia Koonz, *Mothers in the Fatherland: Women, the Family and Nazi Politics*, London 1987.

högst tveksamt om de fascistiska regimer som under kriget upprättades under tyskt beskydd skall räknas in, eftersom de inte uppkom av egen kraft. Det finns även en i detta sammanhang högst väsentlig skillnad mellan det tyska och det italienska exemplet, nämligen att den italienska Fascismen hade en mycket kort fristående rörelsefas. Rörelsen och regimen byggdes snarast upp parallellt, vilket givetvis var av betydelse för den italienska utvecklingen.

I Sverige finns bara två av dessa nivåer närvarande, ideologin och rörelsen, men det kan ändå finnas anledning att involvera den tredje analysnivån i en undersökning av den svenska fascismen. Anslaget måste då bli i någon mening komparativt, och de tyska och italienska exemplen bilda grunden för formuleringen av en teori om framväxten av fascistiska regimer. Denna teori kan sedan användas som ett slags mall eller ett jämförelseobjekt i sökandet efter svaret på frågan vilka faktorer i Sverige som förhindrade en liknande utveckling här. Det bör i detta sammanhang emellertid understrykas, att generaliserbarheten i en teori om framväxten av fascistiska regimer måste betraktas som låg, eftersom den bara kan baseras på två faktiska exempel. För att en teori ska vara generell gångbar måste det finnas åtskilligt fler än två konkreta exempel att grunda den på, och här finns ett av fascismforskningens problem. Ytterligare en komplicerande faktor är att vare sig den italienska eller den tyska regimen var speciellt långlivade, även om den samhälleliga förändringstakten i båda fallen var hög.

Trots dessa förbehåll kan och bör en analys av varför fascismen inte lyckades bilda bas för en regim i Sverige alltså utföras, men forskningen får inte fastna här. Tyvärr har detta dock ofta varit fallet. Vare sig de svenska nazistpartierna eller det radikalkonservativa Sveriges Nationella Förbund lyckades i riksdagsvalet, vilket har tagits till intäkt för slutsatsen att den svenska nazismens, eller ultranationalismens i sin helhet, misslyckades. Det bästa valresultatet på riksplanet uppnåddes i riksdagsvalet 1936, då Svenska Nationalsocialistiska Partiet, Nationalsocialistiska Arbetarepartiet och Nationalsocialistiska Blocket tillsammans samlade drygt 20 000 röster, vilket innebar 0,7 procent. Inget av de större partierna lyckades alltså samla ens i närheten av det väljarunderstöd som krävdes för att komma in i riksdagen. På det lokala planet lyckades man dock bättre, och i åtskilliga svenska kommuner fanns en nazistisk representation under 1930-talet.²⁸

28. För exakta siffror om de svenska nazisternas valresultat, se Löow, *Hakkorset och Wasakärven*, s 41, 47f, 52, 54, 57, 62, 65, 70f.

Om man däremot tittar på vad som är känt om den svenska ultranationalismens medlemskader framträder en delvis annan bild. Héléne Löow understryker, efter att grundligt, och som hittills enda forskare, ha gått igenom det material som finns kvar som rör medlemskårens storlek, att de svenska nazistpartierna var förhållandevis stora. Löow skriver att de svenska nazistpartierna, när de nådde sin höjdpunkt i mitten av 1930-talet, ”torde [...] ha haft 30 000 öppna och hemliga medlemmar och garantier”, vilket i absoluta tal var mer än vad det norska Nasjonal Samling kunde skrapa ihop under 1930-talet, och väl i paritet med det danska DNSAP, trots att dessa partier hade betydligt större valframgångar. Dessutom påpekar Löow, att Sveriges Nationella Förbund vid samma tid hade ca 40 000 medlemmar.²⁹ Siffrorna för SNF är sannolikt något överdrivna, men partiet torde i mitten av 1930-talet fortfarande ha varit förhållandevis stort.

Dessa medlems-siffror kan, vid sidan av de skandinaviska jämförelser Löow gör, även jämföras med den brittiska fascismen, som, trots att den innebar ett politiskt misslyckande väl i paritet med det svenska, är både betydligt bättre utforskad och betydligt mer inlemmad i såväl fascismens historia som Storbritanniens historia i stort. Den brittiska fascismen dominerades av Sir Oswald Mosleys BUF. När detta parti var som störst 1934 hade organisationen omkring 50 000 medlemmar.³⁰ Givet Storbritanniens dåvarande folkmängd på ungefär 50 miljoner invånare och Sveriges på 6,5 miljoner, skulle en procentuellt sett lika stark fascistisk rörelse i Storbritannien som i Sverige ge en brittisk fasciströrelse med drygt 230 000 medlemmar.

Om man ser till medlemskårens relativa storlek är det alltså tveksamt om den svenska fascismen kan avfärdas som ett obetydligt marginalfenomen. Det finns också, med tanke på medlemskårens storlek, anledning att ytterligare fundera över om valresultaten ger en rättvisande bild av det faktiska stödet för fascismen i Sverige. För det första var rösträttsåldern i Sverige under 1930-talet 23 år, vilket verkade till fascismens nackdel. Det är väl känt att de fascistiska partierna över lag under mellankrigstiden, precis som idag, hade en något skev åldersfördelning och attraherade förhållandevis många unga människor, personer som alltså ännu inte uppnått rösträttsåldern. För det andra var åtskilliga grupper där de fascistiska idéerna sannolikt föll i god jord undanhållna rösträtt. Detta gällde exempelvis personer som mottagit

29. Löow, *Hakkorset och Wasakärven*, s 313.

30. Richard Thurlow, *Fascism in Britain: From Oswald Mosley's Blackshirts to the National Front*, London 1998, s 91.

ekonomiskt understöd och som var straffade. Det är vidare så att det inte var möjligt att rösta på nazisterna i riksdagsvalen över hela landet, eftersom man medvetet satsade på de geografiska områden där rörelsen var som starkast, exempelvis Värmland, Västsverige, Skåne, Norrbotten och Stockholmsregionen.

I en analys av valresultaten under 1930-talet bör även diskuteras om det kan vara så att fascismen blockerades av att andra mer etablerade partier, främst Bondeförbundet och Socialdemokraterna, drev samma eller liknande frågor som nazistpartierna gjorde. Frågan om taktikröstning på etablerade partier på grund av att nazisterna bedömdes sakna varje reell möjlighet att komma in i riksdagen bör också tas med i beräkningen, även om ett sådant väljarbeteende är i det närmaste omöjligt att belägga.

Slutsatser

I denna artikel har visats, att den svenska mellankrigsfascismen inte är ett ointressant marginalfenomen utan i högsta grad ett intressant forskningsobjekt. Den vetenskapliga forskning som är gjord på området har många och stora luckor vad gäller vilka organisationer och miljöer som har undersökts. Dessutom saknas i stort sett ett idéanalytiskt angreppssätt som försöker ringa in den svenska fascismen som ideologiskt tanke-system. Med andra ord vet vi, med vissa undantag, mycket lite om vad de svenska fascisterna under mellankrigstiden i realiteten ville uppnå och vilka medel man tänkte sig för att nå dit.

Undersökningar av den svenska fascismens ideologiska innehåll och dess beroende av och påverkan på mellankrigstidens politiska klimat är inte bara en del av den svenska idéhistorien som i stort sett återstår att skriva. Det svenska exemplet är också intressant i ett internationellt perspektiv. Det utgör nämligen en, visserligen liten, men ändå viktig pusselbit i försöken att konstruera ett idealtypiskt generiskt fascismbegrepp som syftar till en mer rättvisande beskrivning av fascismen som en politisk ideologi med en egen positivt laddad kärnmyt som under mellankrigstiden fanns företrädd över hela Europa snarare än som ett förvirrat manikeistiskt terrorsystem.

Det råder inga tvivel om att den svenska fascismen misslyckades med sina ambitioner att bygga upp en politisk massrörelse även i vårt land. Vid det enda tillfälle under mellankrigstiden då den sociala och ekonomiska turbulensen i Sverige var så allvarlig att det fascistiska fönstret skulle ha kunnat öppna sig, i samband med hungerkravallerna 1918–1919, fanns ännu inga organiserade fascistiska i landet. När depressionen drabbade landet i början av

1930-talet fanns förvisso en någorlunda välorganiserad fascistisk rörelse, men denna misslyckades med att utnyttja den sociala och ekonomiska oron till sin egen fördel. Skälen till detta finns att söka såväl inom den fascistiska rörelsen som sådan, som i det omgivande samhället.

Om man använder sig av de vanligaste teorierna för fascismens framväxt och applicerar dessa på Sverige, framstår det som paradoxalt att det över huvud taget fanns en fascistisk rörelse att tala om, eftersom i princip varje tänkbar blockering mot fascismens framväxt som politisk rörelse trädde i aktion.³¹ Ändå fanns en förhållandevis stor fascistisk rörelse i Sverige, och det har i denna artikel även tentativt föreslagits att det svaga stöd som de svenska nazisterna fick i riksdagsvalen under 1930-talet inte kan ses som en direkt värdemätare på det faktiska stödet för fascismens ideologiska innehåll.

Det finns alltså ett antal starka skäl för att utsätta den svenska fascismen för ingående undersökningar, i såväl ett svenskt som ett internationellt perspektiv. Intressant forskning pågår förvisso, men ännu är det mycket av det rikhaltiga källmaterialet som väntar på att bli genomgånget och analyserat.

Summary: Swedish Interwar Fascism – a Tedious Marginality or an Important Area for Research?

This article has shown that interwar Swedish fascism, far from being a tedious marginality, is an important area for future study. Previous research in the field is incomplete as to which organisations and environments have been studied, and the area also lacks an analytical approach that tries to capture the ideological features of interwar Swedish fascism. With a few exceptions, we thus know very little about what exactly the Swedish interwar fascists wanted to achieve and which means they proposed to use to achieve their ideological goal.

Investigations into the ideological content of Swedish fascism and its dependence of and influence on the political and cultural climate of interwar Sweden at large is not only a missing piece in the general political and intellectual history of this country. The Swedish case is also interesting from an international perspective. Even if Swedish interwar fascism belongs to the minor and less influential

³¹ Se vidare Lena Berggren, "Swedish Fascism – Why Bother?", *Journal of Contemporary History*, 2002:3.

national variants, it is still a significant piece in the jig-saw puzzle of formulating a generic ideal-type concept of fascism, a concept which aims towards a fuller understanding of fascism as a relatively coherent political ideology with its own core myth rather than a paradoxical and manichean terror system. Shifting the focus from the giants of Fascist Italy and Nazi Germany also underlines the fact that fascism is a general western phenomenon, not a *Sonderweg* development in just a few countries.

There is no doubt that fascism in Sweden failed immensely in its ambitions to build a mass mobilising political movement. The only moment in time during the interwar period when the socio-economic crisis was so severe that there might have been a chance for a fascist movement to gain real momentum, in connection with the severe hunger demonstrations in 1918–1919, there were no fascists present to take advantage of the situation. And when the Depression hit the country in the early 1930s, the organised fascists failed to turn this in their own favour. The reasons for this can be found within the fascist movement itself as well as without it, but to use this fact to dismiss fascism altogether, as ideologically as well as organisationally insignificant, is jumping to conclusions.

In the 1930s, practically every conceivable barrier against the growth of fascism of a more practical, socio-economic character was in place, and it thus seems rather paradoxical that Sweden should have had a fascist movement in the first place. Despite this, Sweden had a relatively strong fascist movement, peaking in the mid-1930s at around 30,000 members out of a population of 6,5 million. There must be reasons for this, but so far we know very little about this. The conclusion that can be drawn from this, which also concludes this article, is that more research both into Swedish interwar fascism as such and into its indigenous context is needed.

Debatt

Folkhemsbegreppet: Rudolf Kjellén vs Per Albin Hansson

Av Hans Dahlqvist

Introduktion

Begrepp kan svårligen analyseras för sig själva. Ett och samma begrepp har olika betydelser beroende på vem som använder det. Det är till exempel troligt att en moderat och en socialdemokrat menar olika saker när de talar om rättvisa, och att begreppet död har olika innebörd för ateisten och den kristne.

Begreppshistorikern Reinhart Koselleck har betonat att begrepp formas i ett politisk-socialt system. Språket blir därmed ett viktigt redskap i kampen om den politiska arenan, den offentliga debatten och tolkningsföreträdet till vissa centrala begrepp.¹ Bo Stråth har poängterat följande utifrån Kosellecks teorier:

Genom att det finns enighet om begreppen som sådana håller de samman samhället, men genom att det samtidigt råder oenighet om deras innebörd blir de utgångspunkten för politisk strid.²

Det förefaller följaktligen rimligt att säga att begrepp inte har någon mening utan en aktör. Det som ger mening åt ett begrepp är förståelsen av vad aktören vill ha sagt, förståelsen av aktörens *intentioner*. För att nå denna förståelse behöver aktören sättas in i sin *tidsbundna kontext*. I vilket sammanhang används det aktuella begreppet? Vilka omständigheter omgärdar begrepps användningen? Vilka referensramar hade aktören ifråga?³

Uppfattningen att ett begrepps betydelse varierar beroende på vem som använder det kan möjligen tyckas självklar. Lika fullt uppstår det ibland en till synes märklig begreppsförvirring. Ett sådant exempel gäller folkhemsbegreppet. Traditionellt har Per Albin Hansson (1885–1946) framställts som

1. Reinhart Koselleck, *Futures Past*, Cambridge 1985, s 73–80.

2. Bo Stråth, *Mellan två fonder: LO och den svenska modellen*, Stockholm 1998, s 26.

3. Resonemanget bygger på Quentin Skinners begreppshistoriska teori/metod. Se Skinner i *Meaning and Context: Quentin Skinner and His Critics*, Princeton 1988, samt Skinner i *Political Innovation and Conceptual Change*, Cambridge 1989. För vidare läsning om Skinner se t ex Jacob Westberg, "När ord får mening", i *Historisk tidskrift* 1998:2, s 163ff.

den store folkhemsvisionären. En del senare forskning har emellertid försökt redigera den bilden, bland annat utifrån det faktum att den konservativa statsvetaren Rudolf Kjellén (1864–1922) använde begreppet folkhem under 1910-talet. Med senare forskning syftar jag främst på Fredrika Lagergren och hennes *På andra sidan välfärdsstaten*. Lagergren förnekar "[...] att det existerar olika folkhemsbegrepp i den svenska politiska kulturen".⁴ Lagergren kallar till och med Kjellén för en "typisk" företrädare för folkhemsideologin.⁵

Mycket av forskningen i ämnet har varit inriktad på att spåra rötterna till Folkhemsbegreppet med stort F, eftersom vi i efterhand vet att det blivit symbolen för landet Sverige. Folkhemsbegreppet har förvandlats till en egen storhet, något som har givits ett abstrakt liv och en mening i sig, som en sorts underliggande och sedan lång tid tillbaka oföränderlig svensk mentalitet. Den svenska historien tenderar därmed att bli linjär. Det löper en rak linje från A till B.⁶

Beträffande Fredrika Lagergren inleder hon sin undersökning med att dela upp "folkhemsmetaforen" i *folk* och *hem*. Hon har nu två ord som hon analyserar var för sig. Henrik Björck kritiserar denna metod genom att fråga sig vad resultatet skulle bli om man gjorde samma sak med "bananrepublik".⁷

När *folk* och *hem* sammanfogas bildas, enligt Lagergren, "[...] en ny klustermodell som byggs upp från vissa av de idealbaserade kognitiva modellerna hos *folk* respektive *hem*". I den av Lagergren lanserade folkhemsmetaforen uttryckte *hem*...

[...] ett romantiskt ideal för det goda livet inom familjens och gemenskapens hägn. Bestämningen av "folk" bör ses i förhållande till detta romantiska hemideal och det blir då tydligt att folk här används i betydelsen utökad familj och därför inte ses i motsats till överheten. Folkhemsmetaforens "folk" är med andra ord inte synonymt med "klass" eftersom det vilar på romantikens breda folkbegrepp.⁸

4. Fredrika Lagergren, *På andra sidan välfärdsstaten. En studie i politiska idéers betydelse*, Eslöv 1999, s 45.

5. Lagergren 1999, s 59.

6. Se till exempel Nils Edling, *Det fosterländska hemmet. Egnahemspolitik, småbruk och hemideologi kring sekelskiftet 1900*, Stockholm 1996, s 383ff. Det finns också forskare, främst Peter Aronsson och Eva Österberg, som fört fram tesen att den så kallade svenska modellen har sina rötter tillbaka i 1500- och 1600-talen. Börje Harnesk problematiserar den uppfattningen i "Den svenska modellens tidigmoderna rötter?", i *Historisk tidskrift* 2002:1, s 78ff.

7. Henrik Björck, "Till frågan om folkhemets rötter", i *Lychnos. Årsbok för idé- och lärdoms historia*, Uppsala 2000, s 140.

8. Lagergren 1999, s 55.

Härmed har Lagergren konstruerat en mer eller mindre konstant och i sig själv existerande folkhemsmetafor, som enligt henne funnits i Sverige sedan sekelskiftet 1900. Företrädarna för denna metafor behöver inte ens använda sig av begreppet folkhem, utan bara hysa ideal som anknyter till Lagergrens "klustermodell". Sälunda för hon, utöver Rudolf Kjellén, fram Ellen Key som ännu en *typisk* företrädare för folkhemsideologin.⁹

Enligt Lagergren finns det alltså bara *en* folkhemsideologi och den ryms inom hennes klustermodell. Henrik Björck har dock visat att folkhemsbegreppet användes i fler sammanhang än som hittills torde varit allmänt känt. Kring sekelskiftet 1900 initierade till exempel rotemannen Josef Nyström ett upprop för att göra Adolf Fredriks församling till ett folkhem, en samlingslokal för alla klasser, där de kunde åtnjuta "intellektuell upplysning och förkofran samt en angenäm tillflyktsort och oskyldig förströelse".¹⁰ Initiativet fick till följd att Föreningen för Adolf Fredriks folkhem bildades med uppgift att arbeta för "*gudsfruktan, fosterlandskärlek och människokärlek*", och det bestod till 1918 (från 1906 under namnet Vasastadens folkhem).¹¹

Verksamheten var så pass omfattande att begreppet "folkhem" 1908 tog plats i andra upplagan av *Nordisk familjebok*, där det definierades som ett "ställe, där mindre bemedlade få mot en ringa afgift tillgång till böcker, tidningar och skrifmaterial. Vanligen serveras på stället äfven kaffe, te o. d. Flera sådana 'folkhem' finnas i Stockholm [...]".¹² Funktionen av denna folkhemsvariant liknade i någon mån den som Folkets hus hade. Det var en samlingslokal. Detta rimmar också väl med att folkhemsbegreppet plockats bort i den tredje upplagan av *Nordisk familjebok*, som kom 1927, medan den expanderande Folkets hus-rörelsen givits större utrymme.¹³

Det pågår ständigt en kamp om tolkningsföreträdet till centrala begrepp. Dessa begrepp har inte bara *en* definition. De används i olika sammanhang och med olika betydelser. Att det pågick en kamp om tolkningsföreträdet till folkhemsbegreppet mellan socialdemokraterna och borgerligheten har Bo Stråth visat. Det var en kamp som, enligt Stråth, aktualiserades av det konservativa etablissemangets kring sekelskiftet 1900 inför hotet från den mobiliserande arbetarklassen samt i skenet av unionsupplösningen.¹⁴

9. Lagergren 1999, s 58f, 183–188.

10. Citat efter Björck 2000, s 142.

11. Se Björck 2000, s 142ff.

12. Citat efter Björck 2000, s 146.

13. Se Björck 2000, s 149.

14. Stråth 1998, s 15ff.

Det som slår mig som anmärkningsvärt är att det, mig veterligen, inte existerar någon konkret begreppsanalys som direkt siktar in sig på att undersöka vad de av forskningen upplyfta folkhemsaktörerna – främst då Rudolf Kjellén och Per Albin Hansson – faktiskt själva avsåg när de talade om ”folkhem”. Lagergren utgår till exempel från själva folkhemsbegreppet och försöker därefter passa in aktörerna i sin på förhand konstruerade modell. Min avsikt är att initiera en begreppsanalys som utgår från aktörerna. Dispositionen är sådan att jag inleder med att skissera huvuddragen i Kjelléns politiska åskådning, för att därefter relatera hans användande av folkhemsbegreppet till hans tänkande i stort så väl som till den konkreta text och det sammanhang i vilket begreppet brukades. Jag tillämpar sedan samma procedur på Per Albin Hansson och avslutar därefter med en jämförande analys.¹⁵

Kärnan i Kjelléns politiska åskådning

Som ung studerade Rudolf Kjellén statsvetenskap vid universitetet i Uppsala. Han disputerade 1890 och började året därpå att undervisa vid Göteborgs högskola. 1901 utnämndes han till professor i statskunskap. 1916 flyttade han från professuren i Göteborg till en professur i Uppsala, där han blev kvar till sin död 1922.¹⁶

Under 1890-talet gav sig Kjellén in i den svensk-norska unionsdebatten. Han kritiserade det som han menade vara den svenska eftergiftspolitik. Den konservativa statsvetaren ville väcka den svenska nationalkänslan till liv, och förklarade att fosterlandet...

[...] sträcker armarna emot oss som en moder i nöd; *det* vore icke ridderlighet att svika sin egen moder af ridderlig hänsyn till hennes fiender! De små hänsynen måste vika för de stora. Man måste mera lyda Gud än menniskor. Och man måste mera lyda fosterlandet än sina egna känslor.¹⁷

Kjellén var inte i sak mot en upplösning av unionen, men han betraktade det sätt på vilket upplösningen skedde som en moralisk förlust. Han menade att Sverige låtit norrmännens vilja styra skeendet.¹⁸

15. Tack till Lars Olsson och Lars M Andersson för många värdefulla synpunkter och litteraturtips.

16. Ruth Kjellén-Björkquist, *Rudolf Kjellén. En människa i tiden kring sekelskiftet*, del I, Stockholm 1970, s 46f, 53f, 198ff; Nils Elvander, *Harald Hjärne och konservatismen. Konservativ idédebatt i Sverige 1865–1922*, Stockholm 1961, s 257.

17. Rudolf Kjellén, *Fosterlandet och unionen. Tal vid Fosterländska förbundets i Göteborg årsmöte d. 19 nov. 1897*, Stockholm 1897, s 16f.

18. Rudolf Kjellén, "Nationell samling", *Nationell samling. Politiska och etiska fragment*, Stockholm 1906, s 9.

Efter att unionsfrågan tonat bort koncentrerade sig Kjellén på inrikespolitiken. 1905 valdes han in i riksdagen och som talesman för unghögern arbetade han för nationell samling. Nils Elvander, den förste att ingående analysera Kjelléns tänkande, betonar att Kjellén först och främst var nationalist.¹⁹ Hela hans politiska åskådning byggdes i själva verket just kring nationalismen: "Nationen, icke individen, är historiens sanne hjälte."²⁰ Ett folks hälsa kunde avläsas i dess nationalkänsla:

I nationalkänslan se vi nämligen intet annat än det som hos den enskilde framstår som naturlig själfkänsla och själfstro; d. v. s. den kraft, med hvilken man går lifsduglig och arbetslustig genom världen. Nationalkänslan är för folken källan till arbetskraft och arbetsglädje framför alla andra. Ur den samma utstrålar alltså till nationens barn ett livsvärde af utomordentlig omfattning.²¹

Nationalkänslan utstrålade, enligt Kjellén, ett betydande livsvärde. Han förkunnade vidare att nationalitetsprincipen var 1800-talets främsta bidrag till historien.²² Han återknöt till det germanska ursprunget och den götiska skolan och betonade utifrån ett organiskt folkbegrepp den gemensamma historiska traditionens betydelse för nationens uppkomst:

Sveriges nuvarande befolkning bildar icke svenska folket, utan blott dess *sista generation*: en våg i strömmen, en stund i ett levnadslopp. Fosterlandet omfattar ej blott de nu levande millionerna, utan även *de döda och de ofödda millionerna*, vid hvilka den lefvande generationen är olösligt bunden genom minne och hopp.

I konservativ anda såg Kjellén på nationen som en organism. Han hävdade att enskilda individer uppgår och sammansmälter med nationen "liksom cellerna smälta samman i vår egen kropp" och det slutgiltiga målet är "*folkanlagets fullkomning*".²³ Den kjellénska organismen var hierarkiskt ordnad och han saknade det som han uppfattade vara svunna tiders "harmoniska" ståndssamhälle, i vilket varje stånd hade sin specifika uppgift: "[...] rikets tjänst hos adeln, bildningen hos prästeståndet, jordbruket hos bönderna, industri, handel och handverk hos borgarne".²⁴

19. Elvander 1961, s 325.

20. Rudolf Kjellén, "Nationalitetsidén", i *Nationell samling*, s 146.

21. Rudolf Kjellén, *Ett program. Nationella samlingslinjer*, Stockholm 1908, s 3.

22. Se Elvander 1961, s 260.

23. Rudolf Kjellén, "Fosterlandet. En begreppsanalys" samt "Nationalitetsidén", i *Nationell samling*, s 131, 166f.

24. Kjellén, "Nationell samling", s 3.

Den ideologi och samhällsmodell som Kjellén förespråkade var radikalt olik den som med honom samtida socialdemokrater ville införa. Mot socialismens påstådda strävan att upphäva privategendomen, undergräva kungadömet och stänga kyrkorna ställde Kjellén följande:

Tron, altare, egendom och objektiv rättvisa stå för oss som samhällets fyra grundpelare; utan dem alla kunna vi icke tänka oss någon bättre framtid för vårt folk eller något folk. Att öfverge vår gamla samfundsordning för en sådan ny ordning, det vore förvisso att komma ur askan i elden, från en smittohärd till en sjufaldt värre.²⁵

Folkets dyrbaraste egendomar var enligt Kjellén fosterlandet och religionen: ”Svenska folk, bevara mot ytte och inre fiender dina dyrbaraste ägodelar, din fäderneärfda religion och ditt gamla fria fosterland.”²⁶

Kjellén önskade inte likt socialdemokraterna bryta med det gamla för att bygga nytt; han ville istället bevara eller snarare återskapa, och han fruktade den samhällsomvälvande socialismen:

Det är detta som borde sägas i alla hus och skrivas öfver alla dörrar, så att ingen längre kan ta miste därpå eller gå blind därför: *midt i vårt gamla samhälle håller på att uppföras ett annat samhälle, som medvetet och på alla områden konkurrerar med det gamla.*²⁷

Kjellén gjorde inte någon större skillnad mellan den reformistiska och den revolutionära socialismen. I den förra såg han bara inkörsporten till den senare.²⁸ I *Ungsvensken* beskrev Kjellén de värden han önskade att nationen skulle ta tillvara:

Jag tillägger och vill med styrka framhålla: unghögern bäres af ett *germanskt patos* gent emot den romanska formkultur och esteticism som i långliga tider tryckt sin stämpel på öfverklassen inom vårt folk. Religiöst allvar, pliktens bud, moralens helgd, en härdad vilja, personlighetens fria handlande under ansvar – dessa och liknande idéer av äkta germanskt ursprung stå inskrivna på vår fana. Här äro vi efterträdare av den götiska skolans män för nära ett sekel sedan; och vi veta att vi här stå i djup kontakt med folkets innersta längtan och livsbehov.²⁹

25. Kjellén 1908, s 16.

26. Rudolf Kjellén, ”Fosterland och religion”, i *Nationell samling*, s 219.

27. Kjellén 1908, s 11.

28. Kjellén 1908, s 17.

29. Rudolf Kjellén, ”Unghögern”, i *Ungsvensken. Organ för Ungsvenska förbundet*, Stockholm

1910:1, s 4.

Kjellén förespråkade ett strikt och strängt ideal med religiöst allvar, utvecklad plikt känsla och fosterlandskärlek som främsta påbud. Detta var ideal som han uppfattade stå nära det götiska och germanska ursprung som han högtaktade och ofta återkom till.

Kjellén var motståndare till socialismen, men hyste också aversioner mot kapitalismen. Hans ekonomiska tänkande visade stora likheter med den forna merkantilismen. Enligt merkantilisterna utgjorde staten en ekonomisk enhet, som hade att försvara de egna intressena mot andra stater för att få största möjliga del av den givna kakan. Merkantilismen kännetecknas av att statsmakten aktivt försökte bygga upp en stark ekonomi genom att ingripa med politiska åtgärder. Viktig var bland annat viljan att öka välståndet genom en gynnsam handelsbalans – det vill säga ha en större export än import. Detta skulle i den enskilda staten uppnås bland annat genom att det egna näringslivet stärktes genom skydd och tullar.³⁰ Kjellén formulerade sig så här:

Mot privatekonomiska och kosmopolitiska kapitalist-intressen sätta vi det *nationalekonomiska* krafvet i alldeles särskild mening. Det svenska samhället framstår för oss som en organisk enhet, hvars delar lida med och utvecklas med hvarandra. Denna organism måste skyddas mot världsmarknadens stora rofdjur, i samma mån det gäller dess naturliga motståndskraft. Skyddet heter tull: importtull på spannmål, exporttull på järnmalm. Vi hålla våra inhemska hufvudnäringar och framtidsförhoppningar för högt och dyrt för att vilja blottställa dem för smyg- eller bråddöd i den fria konkurrensen.³¹

Enligt Kjellén för nationerna en inbördes kamp mot varandra i ett tillstånd där striden är det normala. Genom kriget sorteras, hävdade Kjellén, ”livsodugliga nationer” bort. Kriget är helt enkelt ett redskap för den naturliga selektionen. Därtill har kriget en härdande och fostrande inverkan på folk och individ.³²

Mot kapitalism och klassocialism kom Kjellén att ställa det av honom införda begreppet ”nationalsocialism” – en socialism som i idéernas rike sades stå över partitillfälligheterna:

Denna [socialism] är, logiskt och grammatikaliskt, motsatsen till individualism och intet annat. Accenten lagd på statsmakten i stället för på den

30. Sven-Eric Liedman, *Från Platon till kommunismens fall. De politiska idéernas historia*, Stockholm 1993, s 106f.

31. Rudolf Kjellén, ”Den konservativa åskådningen i svensk politik”, i *Nationell samling*, s 36.

32. Elvander 1961, s 265ff, 273.

enskildes rätt. Solidariteten vidgad ut öfver ett helt folk, icke inskränkt till personer eller ens klasser. Samhörighetens idé gent emot frihetens. Socialismen som parti inskränker denna idé till arbetareklassen. Därpå dess samhällsvåda. Vidga ut idén öfver hela folket – tänk en *nationalsocialism* i stället för klasssocialism – och det samhällsvådliga blir en härlig samhällsstyrka!

I stället för solidaritet med klassen manade Kjellén till solidaritet med nationen. Han önskade se nationalsocialismen som arvtagare till den förhärskande liberalismen med ett ”starkare betonadt *församlingslif* i stat som i kyrka”.³³

Kjellén såg framför sig en nationell gemenskap, i vilken individen underordnade sig det nationella kollektivet. Hans kollektivism hyllade emellertid inte dem som han kallade ”massan”, utan organisationen och den starke organisatören.³⁴ Den kjellénska kollektivismen byggde inte heller på några demokratiska principer. Att införa en oorganiserad allmän rösträtt vore, enligt Kjellén, ”ett förräderi mot nationalandan” som skulle tillåta en enda samhällsklass att ”göra *tabula rasa* med alla andra klasser här i landet”.³⁵

Svenska folket sades behöva en hård hand över sig: ”Väl aldrig har i historien framträdtt ett folk med mer utpräglade *monarkiska* böjelser. Alla sina politiska storverk har det gjort i lydighet under stränga herrar.”³⁶ I samklang med många samtida konservativa politiker såg Kjellén i demokratin ett ”massans envælde”, ett envælde som sades spegla en ytlig och falsk folkvilja, falsk därför att den inte förmådde tränga ner till folksjälen innersta ”rashemlighet”.³⁷

Kjellén var inte bara nationalist i den meningen att han älskade Sverige. Han hade därtill klara uppfattningar om vilka andra folk som kunde anses vara goda respektive dåliga kulturfolk. Det fanns enligt Kjellén ”svaga lif, som blifvit över från lägre utvecklingsstadier”, som till exempel ”eldsländare, eskimåer och urskogsindianer i Amerika, bushmän, hottentotter och ekvatorialdvärgar i Afrika”.³⁸

33. Rudolf Kjellén, ”Partier och idéer”, i *Politiska essayer. Studier till dagskrönikan (1907–1913)*, andra samlingen, Stockholm 1915, s 22f.

34. Se Elvander 1961, s 280.

35. Kjellén, ”Den konservativa åskådningen i svensk politik”, s 33.

36. Rudolf Kjellén, ”Hvad vi behöfva”, i *Nationell samling*, s 79.

37. Rudolf Kjellén, ”Med folket för fosterlandet”, i *Politiska essayer*, 1915, s 245. Se även Kjellén, ”Statsformernas förvandlingar”, ”Republikens landvinningar” samt ”Parlamentarismen, konturer till en karta”, i *Politiska essayer*, 1915, s 89–127.

38. Rudolf Kjellén, ”Småstaterna i Europa”, i *Politiska essayer. Studier till dagskrönikan (1907–1913)*, första samlingen, Stockholm 1914, s 41.

I en av många kommentarer om den oroliga politiska situationen i Europa under åren före första världskrigets utbrott, hävdade Kjellén att Österrike, liksom Tyskland och Sverige var ”[...] *Europas vakt i öster*, mot lägre raser, som hotat och hota Europas högre Kultur”. De ”lägre raser” som Kjellén syftade på utgjordes av de slaviska folken.³⁹ I mars 1914 skrev han ”[...] att Sverige hotas af en verklig och nästan öfverhängande aktion från Rysslands sida, hvars mål är det *egentliga Sveriges första delning* [...]”.⁴⁰

När Nils Elvander gör gällande att Kjellén var extremt konservativ och nationalistisk, anklagas han av Fredrika Lagergren för att fälla ”värdeomdömen” i syfte att förknippa Kjellén med tyskinspirerade och senare uppkomna högerextremistiska ideologier.⁴¹ Lagergren erkänner visserligen att Kjellén ofta hänvisade till Tyskland, men hävdar samtidigt att det fanns många socialdemokrater vid denna tid som också hänvisade till tyska tänkare. Att det vanligtvis var frågan om olika, sinsemellan stridande tyska tänkare förbigår Lagergren med tystnad. Det fanns inte många socialdemokrater som mitt under brinnande krig, likt Kjellén, hävdade att det germanska Sverige borde göra gemensam sak med det germanska Tyskland i kampen ”mot lägre raser” i Östeuropa.⁴²

Vi äro delaktiga i germanernas stam, vi ha fått en lott i mänsklighetens högsta kultur. Är det öfverhufvud någon mening med Sverige i stats-systemet, så är det den, att vi skola stå vakt kring denna stam och denna kultur på den hotade fronten i nordost.⁴³

Trots detta vill Lagergren blott betrakta Kjelléns många hänvisningar till Tyskland som ett tecken på ”[...] att han var väl insatt i den dåtida europeiskt dominerade politisk-teoretiska diskursen och den därmed förbundna debatten”.⁴⁴ Jag menar utifrån det ovanstående att Lagergrens tolkning är mer än lovligt välvillig.

39. Rudolf Kjellén, ”Österrike på sin post”, i *Politiska essayer*, 1914, s 196.

40. Rudolf Kjellén, ”Sverige i världspolitiken”, i *Politiska essayer. Studier till dagskrönikan (1907–1913)*, tredje samlingen, Stockholm 1915, s 206.

41. Lagergren 1999, s 93.

42. De få socialdemokrater som i denna fråga hyste en liknande uppfattning som Kjellén uteslöts ur partiet 1915. De uteslutna var C G Steffen, Otto Järte och Yngve Larsson.

43. *Sveriges utrikespolitik i världskrigets belysning*, Stockholm 1915, s 13. Författarna till den i noten nämnda boken är anonyma. Enligt Nils Elvander 1961, s 275f har det inledande stycket under rubriken ”Förspellet” författats av Rudolf Kjellén.

44. Lagergren 1999, s 94.

Nämnas kan i sammanhanget att Per Albin Hansson, under pseudonymen "Hun Svedin", författade ett längre kåseri under kriget – *Hos de snälla tyskarna* – i vilket han ironiserade över Kjelléns meningsfrände Sven Hedins tyskvänlighet. Den fiktive tysklandsresenären Hun Svedin konstaterade att första världskriget inte var något vanligt krig:

Den stora fredliga tyska nationen, med sina ädla österrikiska och turkiska allierade, står på den ena sidan och på den andra finnas alla de underlägsna raserna, engelsmännen, fransmännen och ryssarna.

Och vidare:

Det är ingen olycka att blöda för sitt land och sin frihet. Detta gäller förstås om man är tysk. Jag kan inte föreställa mig något mera förödmjukande och meningslöst än att blöda för Frankrike eller England, där friheten är okänd och en gemen politik förgiftar luften.⁴⁵

Per Albin Hansson slog ner på det som han uppfattade vara Hedins överdrivna uppskattning av det tyska, det germanska – en uppskattning som Hedins alltså delade med vännen Rudolf Kjellén.

Kjellén och folkhemmet

I december 1912 skrev Rudolf Kjellén, under rubriken "Nationalism och socialism", att den unghöger, som han var en ledande representant för, ville inordna klassintresset under nationens intressen och skapa "trohet mot den jord som fostrat oss":

[...] – detta Sverige är ännu icke kommet. Det skall ej heller komma, förrän en del falska profeter afslöjats och afdunstat. Ett är säkert: endast på sin egen grund kan Sverige byggas ut till det lyckliga folkhem, som det är ämnadt att blifva. Endast i nationalismen finnes frälsning mot de tidens röster, som i den missförstådda internationalismens namn vilja locka breda folklager till otrohet mot sina providentiella lifsbetingelser – d. v. s. mot sin egen innersta personlighet.⁴⁶

I den ovan citerade texten, som skrevs i direkt polemik med Hjalmar Branting, nämnde Kjellén begreppet folkhem. Det helt centrala i citatet utgörs av

45. Hun Svedin, *Hos de snälla tyskarna*, översatt från svengalesiska av E V Lucas och återflyttat till urspråket av Per Albin Hansson, Stockholm 1916, s 15, 26.

46. Rudolf Kjellén, "Nationalism och socialism", i *Politiska essayer*, 1915, s 56.

Kjelléns nationalistiska konservatism, som han ställde mot Brantings och arbetarrörelsens internationalism. Det är om detta som hela den text i vilket begreppet folkhem ingår *en* enda gång, handlar. Fredrika Lagergren berör emellertid inte frågan. Hon analyserar varken texten eller sammanhanget i vilket Kjellén använde det begrepp som hon säger sig vilja granska.

1910 hade Kjellén kallat Branting för "fredsfarisé" och hävdade att socialismen "[...] lefver och har sin varelse i fosterlandslösheten, liksom fysiska sjukdomsfrön i dåligt luft".⁴⁷ Detta fick Branting att gå i svaromål, vilket i sin tur föranledde Kjellén att ett par år senare författa den ovan citerade texten "Nationalism och socialism", i vilken han utvecklade tankarna om socialismens påstådda fosterlandslöshet:

Herr Branting har själf sört för att ge tvistefrågan ett vidare perspektiv, i riktning mot rubriken härofvän [Nationalism och socialism]. Och då han som representant för nationalismen utpekade "den Kjellénska unghögern", må det vara mig tillåtet att upptaga handsken.⁴⁸

Kjellén menade att socialdemokraterna ständigt predikade om fred på grund av att ett krigstillstånd skulle upphäva den av arbetarrörelsen förespråkade arbetarsamhörigheten över gränserna. Socialdemokraterna sades med andra ord vilja ha fred av klassegoistiska skäl. I artikeln från 1910 kallade Kjellén kriget för "[...] ett bad till ny födelse för *nationalismen*. Ingenting lär oss så handgripligt att vi äro en nation för oss själfva, hörande samman i ett gemensamt fosterland, som kriget".⁴⁹

Medan Branting sades vilja ha fred för att bevara arbetarrörelsens internationella gemenskap, gjorde Kjellén gällande att till krigets positiva egenskaper hörde stärkandet av nationalismen. I detta sammanhang nämnde han alltså begreppet folkhem *en* gång, och då som ett hem för ett folk som är sig självt nog, ett svenskt folk med urgamla anor.⁵⁰

Kjellén hade under 1900-talets första år riktat i princip samma kritik mot liberalismen, vars "kosmopolitiska personlighetsprincip" ansågs leda till en "förslappad nationalkänsla".⁵¹ Men i den konservativa tidningen *Nya Dagligt Allehanda* efterlyste Kjellén 1914 en borgerlig samling eftersom han ansåg

47. Rudolf Kjellén, "Fredens fariséer", i *Politiska essayer*, 1915, s 42.

48. Kjellén, "Nationalism och socialism", s 46.

49. Kjellén, "Fredens fariséer", s 42.

50. Se Kjellén, "Nationalism och socialism", s 46–56.

51. Kjellén "Den konservativa åskådningen", s 26. Se även Kjellén "Till liberalismens karaktäristisk", i *Nationell samling*, s 42–57.

att landet, på grund av arbetarrörelsens gärningar, fallit sönder i "nationen och internationalen".⁵²

Jag känner inte till att Kjellén skulle ha brukat folkhemsbegreppet i något annat sammanhang än i den här citerade texten. Fredrika Lagergren säger sig vilja utröna vad Kjellén menade när han talade om Sverige "som ett framtida folkhem",⁵³ men Kjellén talade generellt inte om Sverige i de ordalagen. Han utvecklade *inte* någon uttalad folkhemsvision, men väl en nationalistisk vision. Han använde begreppet folkhem i *ett* sammanhang, och då för att stärka sin nationalistiska argumentation mot de krafter som han ansåg ledde till ökad internationalism. Detta tar Lagergren inte i beaktande. Hon analyserar överhuvudtaget inte den text och det sammanhang, som Kjellén nämnde begreppet folkhem i. Kjelléns folkhemsbegrepp tolkas mot bakgrund av det genomsnitt som Per Albin Hanssons folkhemsbegrepp sedermera fick och inte utifrån den plats som folkhemsbegreppet hade i Kjelléns eget tänkande.

Ulf Zander har i *Fornstora dagar, moderna tider* gjort en liknande reflektion och kritiserar även han Lagergren för det han kallar "en efterklok läsning av historien baklänges".⁵⁴ Kjellén som folkhems*ideolog* är, enligt min mening, att betrakta som en konstruktion av Fredrika Lagergren – en konstruktion som knappast har någon grund i Kjelléns texter.

Kärnan i Hanssons politiska åskådning

Per Albin Hanssons far var murare och fackföreningsman, och familjen prenumererade på *Arbetet*. Per Albin själv gick ut folkskolan 1898 och blev 1902, som 17-åring, medlem av den socialistiska ungdomsklubben. Denna splittrades dock 1903 på försvarsfrågan. Den mer försvarsvänliga, eller mindre försvarsnihilistiska, Malmöklubb till vilken Hansson hörde, bröt sig ur och bildade Socialdemokratiska ungdomsförbundet, som sedermera blev rikstäckande. 1905 utnämndes Hansson till redaktör för förbundsorganet *Fram*. Efter en konflikt med Zäta Höglund flyttade han till Stockholm och ett arbete som journalist på *Social-Demokraten*. 1911 kom han i SAP:s verkställandet utskott och tre år senare blev han ordförande i Stockholms arbetarekommun. Efter den socialdemokratiska partisprängningen 1917 utsågs han till riksdagsman.⁵⁵

52. Citat efter Elvander 1961, s 299.

53. Lagergren 1999, s 95.

54. Ulf Zander, *Fornstora dagar, moderna tider. Bruk av och debatter om svensk historia från sekel-skifte till sekelskifte*, Lund 2001, s 222.

55. Sigurd Klockare, *Den unge Per Albin – marxisten*, Stockholm 1974, s 11, 17, 27; John Lindgren, *Per Albin Hansson i svensk demokrati*, Stockholm 1950, s 17–32, 153–158, 285; Anders Isaksson, "Per

Hansson var influerad av Karl Marx, och intresserade sig även för den Marx-inspirerade, tyske socialdemokraten Karl Kautsky och dennes resone-mang kring "social revolution". Enligt Kautsky var en omvälvning, i meningen att omskapa samhällets ekonomiska villkor, med fredliga medel fullt möjlig, ehuru det kunde ta sin tid. Hansson stod bakom uppfattningen att den socialdemokratiska grundåskådningen utgjordes av socialismen och den socialistiska kritiken av det bestående. Han tog till sig Kautskys syn på den fredliga sociala revolutionen och var en övertygad anhängare av allmän och lika rösträtt. Ett eventuellt regeringssamarbete med de borgerliga såg han i unga år dock endast som en tillfällig nödfallsutväg. En bestående allians-politik befarades kunna få socialdemokraterna att förlora de egna idealen ur sikte.⁵⁶ I *Socialdemokrati och ungsocialism* skrev Hansson (1908):

Socialdemokratin är ett revolutionärt parti, som icke nöjer sig med reformer inom det bestående samhället – om också det strävar efter att genomdriva reformer som kunna befördra dess syften – utan fordrar en total omdaning av detta samhälle från grunden. Detta kan, som det heter i vårt partiprogram, "endast ske genom upphävandet av det privatkapitalistiska monopolet på produktionsmedlen och dessas förvandling till gemensam, hela samhället tillhörande egendom, samt den planlösa varuproduktionens ersättande med en socialistisk, samhällets verkliga behov motsvarande produktion".⁵⁷

Första steget mot en omvälvning av samhället var, enligt Hansson, att erövra den politiska makten, för att därefter "undanrycka bourgeoisin allt kapital" och "centralisera alla produktionsmedel".⁵⁸

Hansson var socialist och ägde ett uttalat socialdemokratiskt jämlikhetspatos. Han kunde också utfalla i synnerligen skarpa angrepp mot kapitalisterna. I en artikel från 1908 i *Fram* skrev han:

Den ena parten i den sociala striden, kapitalisterna, strävar målmedvetet och hänsynslöst till klasskampens brutalisering. Hänsynslösa massutkastningar till svält och umbäranden av arbetarna och deras familjer höra snart till ordningen för dagen. Militärexpeditioner till konfliktorterna,

Albin Hansson – Fosterlandet, Folkhemmet, Svenskmannagärningen", i Alf W Johansson (red), *Vad är Sverige. Röster om svensk nationell identitet*, Stockholm 2001, s 227f.

56. Klockare 1974, s 48f, 59, 64, 67, 103; Lindgren, 1950, s 145–152.

57. Per Albin Hansson, "Socialdemokrati och ungsocialism", i Klockare 1974, s 181.

58. Hansson i Klockare 1974, s 182. Se även Lindgren 1950, s 153.

polisövergrepp mot strejkande och hårda skamlösa domar mot förkämpar för arbetarnas sak – detta är i ständigt ökad grad kännemärken för arbetsgivareklassens kampmetoder.⁵⁹

Domen över kapitalismen och kapitalisterna var hård. Arbetsgivarklassen hävdades medvetet brutalisera klasskampen.

Som medarbetare i *Social-Demokraten* inledde Per Albin Hansson, i januari 1910, artikelserien ”Socialistiska brev”. Det var en grundkurs i socialismens ideologi.⁶⁰ Vägen till ett bättre samhälle menades av Hansson gå via demokratin. I ett tal på våren 1917 hävdade han att folkets intressen aldrig kommer att tas tillvara så länge fåtalsväldet består:

Ett nytt system måste skapas, med full demokrati i vårt land. Folket måste bli herre i eget hus. Vi kräva därför allmän och lika kommunal och politisk rösträtt, obeskuren av streck och med likställighet för man och kvinna. Överallt ute i världen brusa nu frihetsvågorna. Demokratin är på kraftig och oemotståndlig frammarsch överallt. Vi vilja icke bli lämnade efter, vi vilja icke bli de sista.⁶¹

Efter att författningsreformen väl förts i hamn konstaterade Hansson att folkets öde låg i dess egna händer: ”Må därur komma det bästa för vårt land!”⁶²

Enligt Anders Isaksson hade Per Albin Hansson redan i 20-årsåldern byggt upp en ideologisk plattform, som han sedan kom att stå kvar på hela livet. Under 1920-talet tonades dock, som redan antytts, klasskampens betydelse ned till förmån för en mera folklig och även nationell retorik. Enligt Isaksson rörde det sig dock om en annan patriotism än den borgerliga, som Hansson själv avfärdade som egennyttig.⁶³

Inför valet 1926 bemötte Hansson den borgerliga beskrivningen av arbetarrörelsen som fosterlandslös, ehuru han medgav att samhällsförhållandena ställde andra frågor i förgrunden: ”Människor i betryck uppfyllas för mycket av sina egna bekymmer; hos den styvmoderligt behandlade dövar vantrivsel och bitterhet hemkänslan.” Om folket skall ställa upp för landet, måste landet ställa upp för folket. Fosterlandskänsla är nog bra, men för att en sund sådan skall kunna uppstå måste, enligt Hansson, de missgynnade genom so-

59. Per Albin Hansson, ”Klasskampens brutalisering”, i *Från Fram till folkhemmet. Per Albin Hansson som tidningsman och talare*, i urval och med inledning av Anna Lisa Berkling, Solna 1982, s 79f.

60. Anders Isaksson, *Per Albin I. Vägen mot folkhemmet*, Stockholm 1985, s 176f.

61. Per Albin Hansson, ”Bröd, mera bröd”, i *Från Fram till folkhemmet*, s 151f.

62. Per Albin Hansson, ”Författningsreformen i hamn”, i *Från Fram till folkhemmet*, s 163.

63. Isaksson 2001, s 230f.

cial omvårdnad ges en ”[...] starkare känsla av samhörighet med och ansvar för fosterlandet”. Hansson konstaterade att ”[...] den hårt behandlade känner sig utstött och den utstötta behärskas av känslor, som icke kunna vara kärlekens”. Men med demokratins hjälp kunde, hävdade Hansson, Sverige göras till ”det goda hemmet” för alla svenskar.⁶⁴

Hansson och folkhemmet

Första gången Per Albin Hansson använde folkhemsbegreppet var troligen i ett tal som han höll 1925.⁶⁵ Och som vi såg ovan så talade han inför valet 1926 om det goda hemmet för alla, ett hem som skulle byggas på demokratins och jämlikhetens grund.

Uppmärksamhet vann dock folkhemsretoriken först med Hanssons berömda riksdagstal från 1928. Han gav sig inte alls ut för att vara den som myntade begreppet folkhem. Tvärtom inledde han riksdagstalet med att konstatera att vi gärna tala ”[...] om samhället – staten, kommunen – såsom det för oss alla gemensamma hemmet, folkhemmet, medborgarhemmet”. Därefter gav han *sin* definition av dessa begrepps innebörd:

Hemmets grundval är gemensamheten och samkänslan. Det goda hemmet känner icke till några privilegierade eller tillbakasatta, inga kelgrisar och inga styvbarn. Där ser icke den ene ned på den andre, där försöker ingen skaffa sig fördel på andras bekostnad, den starke trycker icke ner och plundrar den svage. I det goda hemmet råder likhet, omtanke, samarbete, hjälpsamhet. Tillämpat på det stora folk- och medborgarhemmet skulle detta betyda nedbrytandet av alla sociala och ekonomiska skrankor, som nu skilja medborgarna i privilegierade och tillbakasatta, i härskande och beroende, i rika och fattiga, besuttne och utarmade, plundrare och utplundrade.

Det svenska samhället är ännu icke det goda medborgarhemmet. Här råder visserligen en formell likhet, likheten i politiska rättigheter, men socialt sett består ännu klassamhället och ekonomiskt råder fåtalets diktatur. Oliheterna äro stundom skriande; medan några bo i palats betrakta många det som en lycka om de få bo kvar i sina kolonistugor även under den kalla vintern; medan en del leva i överflöd, gå många från dörr till dörr för att få en beta bröd, och den fattige ängslas för morgondagen, där sjukdom, arbetslöshet och annan olycka lurar. Skall det svenska samhället

64. Per Albin Hansson, ”Sverige åt svenskarna”, i *Från Fram till folkhemmet*, s 140, 145.

65. Se Mikael Hallberg & Tomas Jonsson, ”Per Albin Hansson och folkhemsretoriens framväxt”, i Erik Åsard (red), *Makten, medierna och myterna. Socialdemokratiska ledare från Branting till Carlsson*, Stockholm 1996, s 125, 137. Per Albins tal från 1925 skall finnas refererat i *Social-Demokraten* 250810 under rubriken ”Socialdemokrati och den borgerliga demokratin”.

bli det goda medborgarhemmet måste klasskillnaden avlägsnas, den sociala omsorgen utvecklas, en ekonomisk utjämning ske, de arbetande beredas andel även i det ekonomiska förvaltandet, demokratin genomföras och tillämpas även socialt och ekonomiskt.⁶⁶

Som redan framhållits flera gånger pågår det ständigt en strid om att skaffa sig tolkningsföreträde till viktiga begrepp. Bengt Schüllerqvist har betonat att Per Albin Hansson med folkhemsbegreppet "[...] gick in i en språkkamp med politisk innebörd".⁶⁷

Hansson noterade själv att det var vanligt att tala om samhället som ett hem, och förkunnade att i hans vision av det goda folk- och medborgarhemmet är alla lika. Det finns inga kelgrisar och inga styvbarn, och därför måste klasskillnaden avlägsnas. Detta är de facto en direkt och radikal kritik av det hierarkiska samhälle som Rudolf Kjellén försvarade. Samma slutsats har dragits av Bo Stråth, som hävdar att det folkbegrepp som stöddes av Per Albin Hansson och socialdemokraterna var ett helt annat än det som förordades av de konservativa ideologerna: "Folk som försvar för land och nationella värden ställdes mot folks lika rätt till en viss social standard."⁶⁸

Ideologiskt sett var Hansson knappast innovativ. Hans ovan citerade riksdagstal rymmer tämligen traditionellt socialdemokratiska värderingar. Utifrån en parthistorisk undersökning, till skillnad från denna aktörsbaserade begreppsanalys, har Seppo Hentilä framhållit just detta att socialdemokratiens typiska värderingar vävts samman i folkhemsiden i en strävan efter att förverkliga den socialistiska utopin.⁶⁹

Det är vidare viktigt att framhålla att Hansson inte presenterade någon utförlig plan för hur den socialdemokratiska politiken skulle föras. Någon detaljerad folkhemsplan existerade inte heller, varken hos Hansson eller SAP i övrigt. Trots det så finns det forskare, främst Yvonne Hirdman, som i ett efterhandsperspektiv betraktar alla socialdemokratiska och enskilda socialdemokraters åsikter och handlingar som led i ett noga uträknat folkhemschema.⁷⁰

66. Per Albin Hansson, "Folkhemmet, medborgarhemmet", i *Från Fram till folkhemmet*, s 227.

67. Bengt Schüllerqvist, *Från kosackval till kohandel. SAP:s väg till makten (1928–33)*, Stockholm 1992, s 122.

68. Stråth 1998, s 16.

69. Seppo Hentilä, "The Origins of the Folkhem Ideology in Swedish Social Democracy", i *Scandinavian Journal of History*, 1978:3, s 328, 344f.

70. Yvonne Hirdman, *Att lägga livet till rätta. Studier i svensk folkhemsolitik*, andra tryckningen, Stockholm 1990, s 216–239. Se även Jan Larsson, *Hemmet vi ärvde. Om folkhemmet, identiteten och den gemensamma framtiden*, Stockholm 1994, s 176ff.

Bo Stråth har däremot pekat på att det politiska livet i Sverige under socialdemokratiens långa regeringsinnehav inte varit så oproblematiskt och enkelspårigt som det ofta framställs. *Endast vid två tillfällen, efter kommunalvalen 1962 och efter valet till riksdagens andra kammare 1968, har socialdemokratin haft egen majoritet*. Socialdemokratin har med andra ord inte haft att administrera en färdigställd modell. Det har istället handlat om en ständigt pågående problemlösning, "[...] där varje problemlösning i sig bar på fröet till nya icke i förväg insedda problem".⁷¹

Per Albin Hansson gav med sin folkhems- och medborgarhemstanke uttryck för en övergripande socialdemokratisk jämlikhetssträvan. Men vilken var då poängen med att lyfta in folk- och medborgarhemsbegreppen i ett redan befintligt jämlikhetsideal? Det huvudsakliga syftet torde ha varit att förmedla bilden av SAP som ett folkparti istället för ett klassparti. Detta blir än tydligare om man följer upp argumentationen de kommande åren. I en artikel i *Ny Tid* från hösten 1929 skrev han, i direkt polemik mot kommunisterna, att där "[...] klassbegreppet verkar avgränsande och isolerande, där öppnar folkbegreppet i stället vägarna till samarbete [...]". Och Hansson förkunnade vidare att det kan "[...] knappast heller råda något tvivel därom att folkbegreppet är på ett helt annat sätt samlande än klassbegreppet och att alltså även agitatoriskt det förra ger ett bättre resultat än det senare".⁷² I ytterligare en artikel senare samma höst förklarade han att den "vulgära klasskampsförkunnelsen" inte hade något stöd i partiprogrammet. Hans uttalade vilja var att fortsätta utveckla socialdemokratin till ett "folkparti".⁷³

Skälen var delvis taktiska, vilket han själv också framhöll. Enligt den officiella indelningen av den svenska valmanskåren utgjorde arbetarklassen förvisso drygt 50 % av befolkningen, men röstade i lägre utsträckning än andra samhällsgrupper. Det fanns därtill principiella skäl till att överge den strikta klasspolitiken. Att handla "verkligt demokratiskt" var, enligt Hansson, att också lämna plats åt andra intressen än de egna.⁷⁴

Till sammanhanget hör även att det hösten 1928 hölls ett riksdagsval, som i efterhand blivit känt som kosackvalet. När SAP gick in i valarbetet med en informell valallians med kommunisterna, användes detta av de borgerliga partierna i valkampanjen. Högers ungdomsförbund tryckte upp affischer med

71. Stråth 1998, s 19.

72. Per Albin Hansson, "Klasskampsbegreppet", i *Från Fram till folkhemmet*, s 186.

73. Per Albin Hansson, "Folk och klass", i *Från Fram till folkhemmet*, s 187ff.

74. Per Albin Hansson, "En stark folklig politik", i *Från Fram till folkhemmet*, s 193–199. Se även Schüllerqvist 1992, s 120ff.

ett motiv föreställande ryska ockupationssoldater på svensk mark, och förde fram parollen att en röst på den för socialdemokraterna och kommunisterna gemensamma beteckningen Arbetarepartiet var en röst på Moskva. Några veckor före valet försökte socialdemokratin tydligare markera avståndet mellan SAP och kommunisterna. Lars Olsson betonar att detta skedde efter att SAP först fått utstå hårda angrepp från kommunisterna, något som i sin tur var en följd av direktiven på Profinterns (den röda fackföreningsinternationalens) kongress i mars 1928, enligt vilken socialdemokratin i hela den kapitalistiska världen skulle konfronteras. Resultatet av valet blev att socialdemokratin gick kraftigt tillbaka beträffande andelen röster sett till hela landet. Efter att valet utvärderats beslöt den socialdemokratiska partistyrelsen att inta en strängare hållning till kommunisterna.⁷⁵

Hansson kom att hålla fast vid sin folklinje på bekostnad av den traditionellt socialdemokratiska klasskampstanken. Enligt honom själv innebar inte detta något brott med de socialdemokratiska pionjärerens strävanden. Han gjorde gällande att klasskampen inte stod i någon omedelbar motsättning till folkhemsideologin, då den förra gick ut på att avskaffa klasser i samhället och därmed också upphäva klasskampen som sådan – en utveckling som av Hansson sades vara en förutsättning för att det goda folkhemmet skulle kunna skapas.⁷⁶

Utifrån en analys av vad Rudolf Kjellén och Per Albin Hansson själva menade, när de talade om "folkhem", ter det sig föga troligt att de skulle ha lagt samma innebörd i begreppet. Enligt Fredrika Lagergren är det emellertid inte bara det gemensamma användandet av folkhemsbegreppet som tyder på att Kjellén och Hansson var ideologiskt besläktade. Båda betraktade också samhället som en organism. Lagergren hävdar att just den "[...] organiska samhällssynen är grundläggande för folkhemsideologins idealbaserade kognitiva modell".⁷⁷ Också Mikael Hallberg och Tomas Jonsson menar, i "Per Albin Hansson och folkhemsretorikens framväxt", att den kjellénska organismtanken återfinns i Per Albin Hanssons folkhemsideologi.⁷⁸ Det man rimligen bör betänka är, som Anders Isaksson skriver, att organismtanken knappast var unik under perioden:

75. Peter Esaiasson, *Svenska valkampanjer 1866–1988*, Stockholm 1990, s 146–151; Schüllerqvist 1992, s 78ff, 110f, 119–126; Lars Olsson, recension av Schüllerqvist 1992, i *Historisk tidskrift* 1994:1, s 125.

76. Per Albin Hansson, *Socialdemokratiska idéer och framtidsutsikter*, Stockholm 1943, s 13ff.

77. Lagergren 1999, s 116f.

78. Hallberg & Jonsson 1996, s 162.

Sedan Charles Darwin angett spelreglerna med sin teori om det naturliga urvalet, blev paralleller med naturen på modet, och organism- och evolutionsteorier kunde fylla kraven på vetenskapligt hållbar legitimation i de mest skiftande sammanhang: både konservativa, liberala, socialistiska och lantmannapartistiska tänkare anknöt till darwinismen, liksom också religiösa, rasistiska, nykteristiska och imperialistiska förkunnare.⁷⁹

Att Kjellén så väl som Hansson anknöt till organismtanken torde i sig inte säga oss särskilt mycket. Ty om så vore fallet skulle ett oräkneligt antal historiska gestalter kunna lyftas fram som lika möjliga folkhemsideologer som Rudolf Kjellén.

Även i det här fallet gäller det att placera in begreppsanvändning och vokabulär i sina sammanhang. Kjellén anknöt, som framgått ovan, ideologiskt till den hierarkiska, konservativa organismtanken medan Hanssons organiska samhällssyn utgick från Marx' samhällsformationsteori, som baserades på produktionsförhållandena och som förväntades utmytna i det klasslösa samhället:

Vi betrakta samhället som en organism, stadd i ständig utveckling. Vi veta, att den ena samhällsformen har avlöst den andra, och vi äro övertygade om att detta samhälle, som under århundraden har utvecklats sig, kommer att även i fortsättningen utveckla sig.⁸⁰

Feodalismen hade övergått i kapitalism och med tiden skulle socialismen, enligt Hanssons beräkningar, befria människorna från kapitalismen.⁸¹

Hansson talade om hur han menade att samhället utvecklades organiskt från ett stadium till ett annat i riktning mot det klasslösa samhället, medan Kjellén föreställde sig hur svenskheten och fosterlandet formats från generation till generation med det slutgiltiga målet att fullkomna folkanlaget. Fosterlandet utgjorde för Kjellén den givna enhet, den organism, som måste skyddas i kamp mot andra nationer. Han betraktade, som tidigare framhållits, kriget som ett redskap för den naturliga selektionen, ett redskap som sorterade bort det som han ansåg vara "livsodugliga nationer" (se ovan).

79. Isaksson 1985, s 177.

80. Per Albin Hansson, "Sprängpunkten", i *Från Fram till folkhemmet*, s 235.

81. Isaksson 1985, s 177.

Slutsatser: Vad menade Kjellén och Hansson?

Utgångspunkten för detta försök till en begreppshistorisk analys har varit att det oavbrutet pågår en strid om att definiera och skaffa sig tolkningsföreträde till viktiga politiska begrepp. En dylik strid har historiskt förts kring folkhemsbegreppet.

Idag vet vi att Per Albin Hanssons folkhemsideal blivit en symbol för Sverige; något som fått flera forskare att söka efter folkhemsbegreppets rötter. Detta är en svår uppgift, som också lett till uppkomsten av mytbildningar i form av tron att det någonstans i den svenska myllan skall ha vilat en folkhemsmetafor, som moderna historiker nu bara kan damma av och lyfta fram. Folkhemsbegreppet förefaller ha blivit en storhet i sig, med ett eget liv, vars historia det går att beskriva.

Min utgångspunkt är att ett begrepp inte har någon given mening utan en aktör. Vill man skapa förståelse kring ett begrepp måste man som forskare ta hänsyn till vad den som använder begreppet faktiskt själv vill ha sagt. Det går inte att friställa ett begrepp från dess användare.

Rudolf Kjellén och Per Albin Hansson företrädde vitt skilda politiska riktningar och beröringspunkterna mellan dessa historiska gestalter är vid en närmare analys få. Båda reagerade förvisso på det framväxande industrikapitalistiska samhället, men utifrån helt olika synpunkter. Kjellén, som romantiserade ståndssamhället och den svenska monarkins storhetstid, ville *bevara och återskapa*, medan Per Albin Hansson, som företrädde en demokratisk socialism, ville *bryta med det gamla och bygga nytt*. Denna karakteristisk är inte min. Den framhölls av Kjellén själv, som fruktade socialismen just för att den innebar ett brott med det bestående. Han varnade för att det höll på att växa fram ett *annat* samhälle, som konkurrerade med det gamla.

Kjellén tog folkhemsbegreppet i bruk *en* enda gång och då i syfte att underbygga den centrala poängen i en argumentation som handlade om nationalism kontra arbetarrörelsens påstådda internationalism. I uttrycklig polemik med Hjalmar Branting manade Kjellén till "trohet mot den jord som fosttrat oss", och hävdade att "endast på sin egen grund kan Sverige byggas ut till det lyckliga folkhem, som det är ämnadt att blifva".

Kjelléns folkhemsbegrepp syftade till att ge stöd åt en *nationalistisk vision* i vilken Sverige var sig självt nog och där klasserna skulle leva i ett organiskt, hierarkiskt förhållande till varandra i ett auktoritärt, icke-demokratiskt samhälle. Kjellén anknöt flera gånger i sitt tänkande till göticismen och det svenska folkets germanska ursprung. Han manade till borgerlig samling mot

socialismen eftersom han ansåg att landet fallit sönder i "nationen och internationalen". Nationalkänslan som sådan utstrålade, enligt Kjellén, ett betydande "lifsvärde".

Mot detta står då Per Albin Hanssons folk- och medborgarhem. Hansson betonade själv att folk- och medborgarhemsbegreppen gärna användes som positivt laddade begrepp i den politiska debatten. Därefter lade han fram de värderingar som *han* ville ge åt dessa begrepp.

Hanssons folk- och medborgarhemsbegrepp uppbars av en traditionell, socialdemokratisk jämlikhetstanke i vilken klasskillnaderna skulle utjämnas och klassmakt ersättas av politisk demokrati. Hansson räknade upp de positiva värderingar som präglade det goda hemmet och ville applicera dessa värderingar i det lilla på det stora folk- och medborgarhemmet, i syfte att bryta ner "alla sociala och ekonomiska skrankor". För att det goda folk- och medborgarhemmet skulle kunna skapas "måste klasskillnaden avlägsnas, den sociala omsorgen utvecklas, en ekonomisk utjämning ske".

Det var ur ideologiskt-socialdemokratiskt hänseende inte några särskilt nya eller omvälvande tankar som doldes bakom folkhemsretoriken, men de gavs en för socialdemokratiskt vidkommande ny förpackning. Med hjälp av en förändrad terminologi ville Hansson ändra bilden av SAP som ett klassparti och istället framställa det som ett folkparti – ett parti som var berett att ta ansvar för hela folket och inte bara industriarbetarklassen. Hansson framstår kanske därför mer som en skicklig strateg och ledare än en ideologisk innovator. I den meningen kan det också vara lämpligt att moderera bilden av Hansson som folkhemsvisionär. Men därifrån till att ideologiskt binda samman honom med Kjellén är steget mycket långt.

Jag menar mig utifrån ovanstående undersökning kunna framhålla det orimliga i tanken att den konservativa Rudolf Kjellén och socialdemokraten Per Albin Hansson skulle lagt samma innebörd i begreppet folkhem. Lyfter man till exempel fram beståndsdelarna i Hanssons folk- och medborgarhems-tal från 1928, utgör de en radikal kritik av det hierarkiska och icke-demokratiska samhälle som Kjellén försvarade.

Åter om arbetslöshetsfrågan – ett svar

I *Historisk tidskrift* 2002:1 uppmärksammade Nils Edling min avhandling *Arbetslöshetsfrågan i historisk belysning. En diskussion om arbetslöshet och social politik i Sverige 1830–1920* (Lund 1996). Eftersom såväl innehåll som tonläge i recensionen får betraktas som uppseendeväckande – och i flera fall faktiskt passerar anständighetens gränser – känner jag mig tvingad att svara. Nedan diskuterar jag några av huvudpunkterna i Edlings kritik.

1. *En kontinuitet i arbetslöshetsfrågans utveckling?*

Nils Edling (NE) skriver inledningsvis att jag hävdar att det finns en kontinuitet i arbetslöshetsfrågans utveckling från 1800-talets första hälft fram till i dag. Men den bild NE ger av en obruten linje i arbetslöshetsfrågans utveckling överensstämmer inte med vad jag framhöll i min avhandling. Jag betonade tvärt om från första sidan att arbetslöshetens orsaker har skiftat och att motiven för insatserna mot arbetslösheten har förändrats över tiden. Den kontinuitet som man kan tala om handlar om den återkommande betoningen på aktivitetskrav framför villkorslöst understöd, d v s arbetslinjen. En central utgångspunkt i min avhandling, som NE inte diskuterar, handlar om arbetslöshetsfrågans förbindelse med den strukturekonomiska utvecklingen. I denna utgångspunkt ligger en periodisering och en analys av arbetslöshetsfrågans betydelse under olika historiska skeden med olika samhällsekonomiska, institutionella och idémässiga förutsättningar (se min andra slutsats s 231).

2. *En ohållbar teoretisk utgångspunkt?*

NE menar vidare att avhandlingen präglas av en ”markerad historiematerialistisk reduktionism”. Det är sant att jag tog min utgångspunkt i den strukturekonomiska modell som bl a utvecklats vid ekonomisk-historiska institutionen i Lund. Ett syfte med avhandlingen var också att diskutera arbetslöshetsfrågan i relation till förändringar i tillväxtens förutsättningar och inriktning över tiden. Men att påstå att jag utgick från en förenklad bas-överbyggnadsmodell är inte korrekt. Jag betonade istället att sambandet mellan ekonomi och idéutveckling är komplext. I ett avsnitt som handlar om arbetslöshetsfrågans skiftande innehåll under ekonomiska omvandlingsskeden står det bl a (s 12):

[...] Idéutvecklingen utövar också ett självständigt inflytande på politiken. Internationella idéströmningar får lättare genomslag under perioder präglade av osäkerhet och sökande efter nya politiska redskap. Men detta faktum, att det externa idéinflytandet är starkt under dessa perioder, gör också att den politiska debatten inte alltid återspeglar inhemska ekonomiska och sociala förhållanden – de står under inflytande av de inhemska aktörernas subjektiva förväntningar och förhoppningar samt utländska idéer och omvärldsförhållanden.

Oavsett hur man uppfattar olika teories förtjänster och brister är det ändå alltid i slutändan mötet med empirin som måste vara avgörande. Teorin bär så långt som empirin tillåter.

3. *Two huvudlinjer i idédebatten?*

NE vänder sig mot att jag talade om två huvudlinjer i debatten om arbetslöshetsfrågan: en socialkonservativ/interventionistisk och en liberal/harmonieekonomisk. Till att börja med har jag knappast varit ensam om denna indelning. Här anslöt jag mig närmast till konventionen genom att fokusera på synen på statens roll (allt från Montgomery, G Heckscher, Utterström, Oredsson och framåt). För det andra använde jag inte denna indelning för att styra urvalet av debattörer utan för att strukturera idédebatten. Det är en avgörande skillnad. Utgångspunkten för debatten under varje period relaterades till de samtida villkoren på arbetsmarknaden. Det handlar självklart inte om några idéströmningar som står över tid och rum (vilket framgår av utgångspunkten för min avhandling).

4. *Selektivt urval och alternativa hypoteser?*

NE menar att jag "devalverar" min studie genom att utelämna viktig forskning på området, både svenska och utländska arbeten. Förklaringen skulle vara att jag medvetet har valt att bortse från alternativa tolkningar, främst disciplineringsansatsen och forskningen om socialpolitikens beteendepåverkande och normgivande funktioner. Till att börja med är jag den första att medge att jag säkert har förbisett en del viktiga arbeten och källor i min avhandling. En avgörande fråga är emellertid var gränserna för urvalet bör gå. Jag har naturligtvis med flera studier om 1800-talets fattigvård (Skoglund, Gerger, Wallentin m fl). Jag har också använt mig av flera internationellt orienterade studier om äldre socialpolitik (bl a Midré och Seip). Att litteraturhistoriska arbeten i stor utsträckning saknas i min avhandling är kanske inte så uppseendeväckande. Å andra sidan kan jag till min glädje konstatera att jag faktiskt

har flera referenser till Alf Kjellén, bl a hans båda artiklar i *Historisk tidskrift* 1945: "Den svenska opinionen inför det sociala läget 1846–1848 – En översikt". Jag minns att jag hade stort utbyte av dessa artiklar i tolkningen av 1840-talets politiska idédebatt.

Frågan är då vad man kan säga om min ovilja att ta hänsyn till disciplineringsansatsen. För det första är det, precis som NE själv konstaterar, fel att säga att jag inte har nämnt forskare som företräder denna inriktning. Jag hade stort utbyte av bl a Foucault när det gällde att hitta förklaringar till upplösningen av äldre och merkantilistiskt präglade arbetskraftsregleringar och den s k "rehabiliteringen av de fattiga" (se t ex s 81–82, 218). Jag betonade också gång på gång det överhetsperspektiv och det moraliserande drag som präglade förslagen inom fattigvårdspolitikerna, och som påverkade fattigvårdens konkreta utformning (se t ex s 56–58). Dessutom är det fel att påstå att jag bara nämnt Birgit Petterssons viktiga avhandling inledningsvis för att sedan inte återkomma till den. Jag refererade tvärt om till denna avhandling och dess syfte i samband med en redogörelse för diskussionen om fattigdomens orsaker i 1837 års fattigvårdskommitté.¹ Jag menar följaktligen att jag inte alls har förbisett disciplineringsperspektivet (apropå 1847 och 1853 års regler om fattigvårdsstyrelsernas husbonderätt över dem som tvingades anlita fattigvården, se t ex s 69). Men jag har inte uppfattat det som någon konkurrerande eller alternativ hypotes. Jag har haft ett annat syfte, att diskutera sambanden mellan förändringar i ekonomin och på arbetsmarknaden å ena sidan och de första insatserna på arbetslöshetspolitikens område å andra sidan. Jag konstaterade att besluten och insatserna under 1840-talet visade att kronan började uppmärksamma nya sociala problem som var relaterade till lönearbetsberoende. Fattigdom p g a oförmåga att sälja sin arbetskraft uppfattades nu som ett "legitimt" problem i den meningen att det berättigade till fattigdomsunderstöd, deltagande i lokala nödhjälpsarbeten eller statliga arbeten. Det är vad jag konstaterade. Frågorna om insatsernas beteendepåverkande och normerande innehåll föll utanför ramen för min studie. Det är ett annat spår.

5. *Arbetslöshetsbegreppet?*

Ett avgörande inslag i NE:s kritik av min avhandling handlar om hur jag har använt arbetslöshetsbegreppet. Jag skulle enligt NE använda mig av en "absolut" definition av arbetslöshet. Någon arbetslöshet, enligt min definition,

1. Se citat ur Bigitta Petterssons avhandling "Den farliga underklassen". *Studier i fattigdom och brottslighet i 1800-talets Sverige*, Stockholm 1983, s 54.

fanns inte vid 1800-talets mitt. NE menar att jag är slarvig med begreppsdefinitioner och använder flera centrala begrepp på ett felaktigt och ibland till och med medvetet förledande sätt. Frågan är emellertid vad min "absoluta" definition av arbetslöshet innehåller. Jag kan inte riktigt svara på det därför att NE aldrig själv definierar hur han uppfattar mitt arbetslöshetsbegrepp. Min definition av arbetslöshet är i själva verket ganska bred. Som redan påtalats betonade jag på avhandlingens första sida att arbetslöshetens orsaker och betydelse har skiftat över tiden. Vad är då betydelsen av begreppet arbetslöshet? Jag syftade på de sociala problem som kan härledas till en oförmåga att förtjäna sitt uppehålla genom att sälja sin arbetskraft. Mitt arbetslöshetsbegrepp var alltså intimt förknippat med lönearbetsberoende och de rörelser i ekonomin som bidrog till att arbetskraftsefterfrågan varierade och periodvis resulterade i att enskilda drabbades av försörjningsproblem. Detta är också förklaringen till att jag ägnade relativt stort utrymme i avhandlingen åt att diskutera förutsättningarna för lönearbetsberoendets och arbetsmarknadens framväxt. Det intressanta är emellertid inte begreppet utan företeelsen. Jag menar bestämt att man under 1840-talet identifierade något nytt inom politiken: ett socialt problem som härleddes till lönearbetsberoende och motiverade nya insatser i form av utvidgad fattigvård och offentliga arbeten i syfte att skapa försörjningsmöjligheter (och kontroll av underklassen för den delen). Det är det som är avgörande. Inte begreppet i sig.

NE påstår vidare felaktigt att jag inte skulle ha gjort någon åtskillnad mellan legitimt och illegitimt fattiga. För den som läser min avhandling med öppet sinne tror jag det framgår klart att jag tvärtom diskuterar dessa begrepp förhållandevis utförligt. Urvalskriterierna av dem som ansågs "berättigade" till understöd har alltid varit föremål för ingående diskussioner. Jag menade att det nya vid 1840-talet var att fullt arbetsföra och friska individer erkändes en rätt till understöd ifall de på grund av missväxtkriser saknade möjligheter att sälja sin arbetskraft. I undsättningspropositionen vid 1840 års riksdag hette det bl a: efter missväxtkriser "drabbar förlägenheten onekligen kännbarast den samhälls-class, som uti dagarbeten har sitt dagliga försörjningsmedel, emedan utvägarna härtill, så vidt de bero på enskilda förläggare, antingen inskränkas eller alldeles upphöra, och dessutom, genom stadgadt pris å lifsförnödenheterna, dags-penningen blifver otillräcklig [...]". (citrat från s 131). Men understödet var naturligtvis aldrig villkorslöst. Jag redogjorde utförligt för olika – även starkt moraliserande – bevekelsegrunder bakom arbetslinjen. För att få hjälp var de fattiga tvungna att erbjuda något i utbyte. I

undsättningspropositionen från 1840 heter det därför apropå behovet av nödhjälpsarbeten: "detta sätt att afhjelpa brist och lidande i landsorter, där skörden felslagit, äro icke heller förenade med de vanligen öfverklagade olägenheter av directa understöd; ty ett biträde av nu omförmälda beskaffenhet leder ej till de nödställas skuldsättning och kan icke eller såsom nådegåfva eller allmosa anses, enär understödet genom arbete gottgöres; varande härmed allt missbruk af medels-tillgången förebyggdt" (citrat från s 102, se också hänvisning till Berge, fotnot 235, s 87). Detta skulle sedan bli ett centralt inslag i de insatser för arbetsföra fattiga som utformades inom och utanför fattigvårdens ram. Man kan naturligtvis tvista om man ska betrakta dem som avsågs som "arbetslösa" eller ej, men det blir knappast någon särskilt fruktbar diskussion. Genom att acceptera arbetsläggandet blev de understödda "legitimt" fattiga.

6. 1837 års fattigvårdskommitté och kommitténs uppfattningar om fattigdomens orsaker?

Diskussionerna om fattigdomens orsaker inom 1837 års fattigvårdskommitté och innehållet i det slutbetänkande som presenterades 1839 behandlades enligt NE på ett slarvigt och (medvetet?) förledande sätt i min avhandling. NE:s huvudkritik går ut på att jag överdrev betydelsen av ofrivillig arbetslöshet i de diskussioner om fattigdomens orsaker som fördes inom kommittén. Det var en mängd andra uppfattningar av moraliserande slag som fick långt större utrymme än uppfattningen att fattigdom kunde hänga samman med bristande arbetskraftsefterfrågan. Vidare skulle jag ha återgivit kommitténs diskussioner om "allmänna" respektive "enskilda" orsaker till fattigdomen på ett felaktigt sätt.

På sidan 54 i min avhandling diskuterade jag uppfattningarna om fattigdomens orsaker inom fattigvårdskommittén. Jag betonade starkt den oenighet som rådde inom kommittén. I fotnot 135 heter det bl a:

Kommittébetänkandet utgör en salig blandning av moraliserande och patriarkaliska förmaningar, å ena sidan, samt för samtiden relativt progressiva politiska förslag på det sociala och ekonomiska området å andra sidan. Detta var i huvudsak ett uttryck för de inre politiska spänningar som präglade kommittén. Den konservativa och patriarkaliska riktningen var dock mest framträdande.

På sidorna 83–84 återges sedan de orsaker till fattigdomen som diskuterades av ordföranden Leijonhufvud och på kommitténs sammanträden och som

sedan återgavs i betänkandet. Det går att följa dessa diskussioner via de protokoll och PM från kommittén som finns samlade på Riksarkivet. Jag påstod aldrig – vilket också framgår i andra avsnitt – att arbetsmarknadsrelaterade faktorer skulle ha fått den mest framträdande platsen i kommitténs diskussioner om fattigdomens orsaker. Det var en bland flera andra förklaringsfaktorer som diskuterades. Men samtidigt är det naturligtvis viktigt att konstatera att just den sviktande arbetskraftsefterfrågan under missväxtkriser diskuterades inom kommittén och också föranledde förslag på särskilda insatser. Just den sistnämnda aspekten fick också betydande utrymme vid 1840–41 års riksdag. Diskussionerna om fattigdomens orsaker på denna riksdag, och förslagen på en ny undsättningspolitik och ökade statliga investeringar i allmänna arbeten, inspirerades av fattigvårdsbetänkandet. Detta var också ett nytt och viktigt inslag i diskussionerna och besluten som pekade framåt mot sentida socialpolitik. Det är inte helt oviktigt att poängtera detta. Avslutningsvis: NE skriver att kommittén uppfattade ”enskilda” och ”allmänna” orsaker till fattigdom på ett helt annat sätt än jag beskriver i min avhandling. Hur man nu uppfattade dessa begrepp meddelar dock aldrig NE läsaren.

7. 1840-talets beslut om nödhjälpsarbeten och allmänna arbeten?

NE återkommer till frågan om resultatet av fattigvårdskommitténs förslag. Hur skall man uppfatta den nya undsättningspolitik som antogs vid 1840–41 års riksdag? Här konstaterar NE att förslagen faktiskt resulterade i beslut om nödhjälpsarbeten men att det inte alls handlade om understöd ”utan motprestationer”. I min avhandling skulle det ”helt” saknas resonemang om detta. Som framgått ovan är detta helt felaktigt. På sidorna 102–103 samt i kapitel sex redogjorde jag för förslagen och besluten. Det framgår mycket tydligt att det inte handlade om något villkorslöst understöd utan att hjälpen rättfärdigades via krav på arbetsinsatser.

Det är viktigt att betona att det dröjde till 1847 innan kommittébetänkandet från 1839 resulterade i en fattigvårdsförordning. Besluten vid 1840–41 års riksdag handlade om undsättningspolitiken och statliga allmänna arbeten, inte om fattigvården. I kapitel sex redogjorde jag ganska detaljerat för både besluten och effekterna av besluten. NE raljerar lite kring mitt konstaterande att de statliga utgifterna för ”undsättningarna” följde ett motcykliskt mönster. Till att börja med motsvarar den serie för statliga allmänna arbeten som ligger till grund för regressionsekvationerna på sidan 123 inte bara utgifter från den sk undsättningsfonden utan statliga allmänna arbeten över huvud ta-

get. Till skillnad från NE menar jag att det är väsentligt att kunna konstatera att idédebatten och de beslut som togs under 1840-talet faktiskt omsattes i praktiken. Beräkningarna illustrerar att de statliga insatserna tenderade att öka under år med svaga konjunkturer i jordbruket, dvs under år när arbetskraftsefterfrågan dämpades och levnadsomständigheterna försvarades. Något sådant motcykliskt samband kunde inte urskiljas för decennierna efter 1870.

NE avrundar sina kommentarer i denna del med att konstatera att utdelning av mjöl var den vanligaste stödformen under 1840-talet. Jag skulle alltså ha påstått något annat. På sidorna 130–131 diskuterade jag innehållet i undsättningspolitiken och de intentioner som fanns att använda merparten av det understöd som gavs ”utan återbetalningsplikt” för att finansiera nödhjälpsarbeten. På sidorna 132–133 presenterades några konkreta exempel på understöd via den sk undsättningsfonden. Jag konstaterade bl a att undsättningspolitikens innehåll varierade och att just mjöl var en vanlig ersättningsform.

8. Motiven bakom förändringarna av försvarslöshetslagstiftningen.

En sista ingrediens i NE:s kritik av min avhandling, som jag vill diskutera närmare, handlar om de förändringar av försvarslöshetspolitiken som skedde under 1840-talet. Försvarslöshetspolitiken var ett viktigt tema i 1837 års fattigvårdskommitté. I min avhandling gav jag också stort utrymme åt Clas Livijn som var pådrivande för att få till stånd en förändring av försvarslöshetspolitiken. Han var generaldirektör i Kungliga Fängelsestyrelsen och dessutom medlem av fattigvårdskommittén.

NE:s kritik går ut på att jag inte någonstans har nämnt det – enligt flera andra (och mer ”ordentliga”) forskare – väsentligaste motivet till reformeringen av försvarslöshetssystemet, det statsfinansiella besparingsmotivet. På sidan 63 skrev jag om diskussionerna om försvarslöshetspolitiken inom fattigvårdskommittén. Jag framhöll bl a att kommittén konstaterade att de hårda reglerna resulterade i en ”..tvångsbehandling av människor, som enligt gängse rättsuppfattning inte gjort sig skyldiga till något brott, samt överfulla fängelser och korrektionsanstalter och därmed onödigt stora kostnader för statsmakten”. Jag återgav också statistik om antalet intagna på fängelser, korrektionsanstalter och antalet dömda till straffarbete (sidorna 60 och 65) och konstaterade att antalet ökade under 1830-talet och 1840-talenns första hälft. Av diskussionerna om innehållet i Clas Livijns *Promemoria angående Sveriges Försvarslöshets-system* (1844) framgår också tydligt att just farhågorna för det växande antalet intagna och de ökade kostnaderna spelade en

stor roll i debatten. Jag har för övrigt svårt att se motsättningen mellan detta motiv och en önskan att underlätta enskildas försörjningsmöjligheter genom avregleringar på arbetsmarknaden.

NE menar avslutningsvis att jag överdrev betydelsen av förändringarna i försvarslöshetspolitiken under 1840-talet. Trots reformeringen fanns ju försvarslöshetsystemet kvar. På sidan 69 konstaterade jag bl a att de som saknade laga försvar underställdes lokala tillsyningsmän som alltså fick husbonderätt över de försvarslösa. Enligt stadgan från 1846 var också de försvarslösa tvungna att utföra det arbete som dessa tillsyningsmän anvisade (s 69):

Även om 1846 års försvarslöshetsstadga innebar rejäla steg bort från den äldre försvarslöshetsdoktrinen, innebar den således inte att försvarslöshetspolitiken helt gavs upp. Några av de väsentligaste följderna av 1846 års stadga var att politiken blev mindre godtycklig, inte minst vad gällde strafftider, och att en klarare åtskillnad gjordes mellan ofrivilliga arbetslösa å ena sidan och arbetsovilliga lösdrivare och kriminella å andra sidan. Men den liberalisering som 1846 års stadga medförde väckte omedelbart kritik och krav på skärpta regler. Den paragraf som innebar att i princip endast en tidigare brottsbelastad person kunde dömas till straffarbete för försvarslöshet, ersattes med en hårdare bestämmelse genom en Kunglig kungörelse 1853. Nu utvidgades återigen försvarslöshetsbegreppet till att omfatta de som ansågs föra ett kringstrykande liv, som tiggde och vars uppträdande präglades av "lättja och liderlighet" [...].

Avslutande kommentar

Mitt intryck är att NE läst min avhandling mycket selektivt på gränsen till illvilligt. Jag påstår inte att min studie om arbetslöshetsfrågan inte skulle ha några brister, men flertalet av de kritiska invändningar som NE tar upp missar målet. Jag har också svårt att förstå det oförsonliga draget i NE:s artikelrecension. Saklig kritik är en sak. Nedsättande och raljerande kommentarer tycker jag att man kan undanhålla sig från. Förlöjligande påståenden ger inga goda förutsättningar för ett öppet och konstruktivt samtal om forskningsinriktning och metodfrågor. NE och jag representerar inte bara två olika ämnesdiscipliner utan också väldigt olika forskningstraditioner. Men jag tycker att vi borde kunna föra ett samtal och visa respekt för varandra ändå.

Avslutningsvis blir jag lite förvånad över att redaktionen för *Historisk tidskrift* väljer att publicera NE:s artikel – som *inte* var en opponenterecension – i recensionsavdelningen. Den borde rätteligen ha publicerats som en debattartikel.

Jonas Olofsson

Replik till Jonas Olofsson

Jonas Olofsson (JO) menar att min recension av hans avhandling passerat anständighetens gräns. Jag håller med om att kritiken är hård, men tyvärr är den befogad. Jag ger dock JO rätt i att min recension gärna kunde ha rubricerats som en debattartikel – den är skriven med den avsikten. Men jag vill framhålla att den inte är styrd av personlig illvilja mot en mig helt obekant författare eller av önskan att förlöjliga en annan forskare. Bristerna i *Arbetslösheten i historisk belysning* är allvarliga nog i sig.¹ Låt mig därför beröra några av de punkter JO tar upp.

Idéhistoria och forskningsläge

JO menar att han inte tillämpar någon historiematerialistisk reduktionism och hänvisar till sitt eget inledningskapitel. Min kritik gällde nu inte den metodologiska programförklaringen utan genomförandet, hur den öppna samhällsrelaterade idéhistoriska ansatsen tillämpas i analyserna. Det gör den inte, och JO gör i sitt svar inga ansatser att visa på idédebattens samlade betydelse vilket jag efterlyste. När JO i avhandlingen diskuterar utländsk debatt (till exempel på s 170–175) undviker han helt frågan om dess inverkan; en rubrik som utsäger att det ska handla om idépåverkan utifrån kan aldrig ersätta en delstudie som belägger sagda påverkan.² Och som jag noterar i min anmälan (s 106, not 15) använder JO "idéhistoriskt perspektiv" för att avfärda en annan tolkning. Vilket värde JO:s idéhistoria ska tillmätas blir därmed än mera oklart.

En central punkt i min recension är frånvaron av central inhemsk och utländsk forskning. Varför den saknas diskuterar jag inte i min anmälan, vilket JO påstår. Jag beklagar endast faktum. JO räknar i sitt svar upp olika forskare han använt och som förekommer i noterna och han hittar till och med en re-

1. Recensionen har en lång tillkomsthistoria, det medges. En första version, ej avsedd för publicering, skrevs hösten 1997. När jag senare fick reda på att opponenter ej skulle publicera någon anmälan övervägde jag att göra min kritik offentlig. Den utlösande faktorn var en anmälan där Olofssons studie, okritiskt accepterad, får leverera argumenten till en i de styckena helt missriktad kritik, Monica Edgren, "Fattigvårdspolitik – retorik och praktik", *Historisk tidskrift* 1999:1, s 92–100. Då JO:s studie inte har sådana kvaliteter beslutade jag mig för att omarbete och publicera min granskning. Dessutom menar jag att doktorsavhandlingar ska recenserars.

2. Varför brittisk påverkan skulle vara så mycket viktigare än tyska, danska och norska influenser förklarar inte heller JO. Jag menar att de tre senare hade nog så stor betydelse, inte minst för statistikens och arbetsförmedlingens uppbyggnad och utformning.

ferens till Birgit Pettersson – den fotnoten förbisåg jag. Hans svar att en avgörande fråga är var gränserna för urvalet bör gå är helt otillräckligt. Någon förklaring till det märkliga valet att basera analysen direkt på primärmaterial ger inte heller JO. Min huvudpoäng har uppenbarligen inte gått fram: det är inget urval att negligera viktig inhemsk och utländsk forskning och att hänvisa till olika arbeten i noterna innebär inte detsamma som att ta ställning till befintliga tolkningar. JO diskuterar aldrig hur han använt de svenska forskare han hänvisar till här och var i noterna. Och det duger inte alls att hänvisa till Foucault några gånger men helt undvika en Foucault-inspirerad avhandling om det egna ämnet. Disciplineringsperspektivet är alltså ett exempel på alternativa tolkningar – andra rymmer i den livaktiga ickenordiska forskningen om arbetslöshetens historia – som JO helt negligerar. Jag menar inte att samtliga alternativ kräver omfattande utredningar. Vad jag kritiserar är att JO i avhandlingen helt undviker att diskutera dem och i stället upprepar att han är först med att undersöka ämnet. Det tillvägagångssättet kan och bör kritiserar på principiella grunder.

Begrepp och politik

JO anser uppenbarligen att arbetslösheten är evig. I varje fall står det att läsa på avhandlingens första sidor (s 7–8). Nu skriver JO i sitt svar: "Någon arbetslöshet, enligt min definition, fanns inte vid 1800-talets mitt." Det är en intressant och förvånande kovändning. Jag utgår, inget annat i svaret tyder på att JO ändrat uppfattning, från att meningen är en felskrivning. Men jag menar att den är typisk för JO:s förhållande till ämne och begrepp. Jag anser fortfarande att JO:s begrepps användning är felaktig och förvirrande, huruvida den är medvetet så utformad har jag inte uttalat mig om. Min kritik utgår från att begrepp är historiskt föränderliga. Begrepp är inga enkla avspeglingar eller indikatorer direkt givna av samhällets realiteter, utan historiskt föränderliga faktorer för att begripa världen, definiera erfarenheter och handlingsmöjligheter. Detta är allmängods i de senaste årtiondenas i bred mening idéhistoriskt inriktade forskning. Gemensamt har dess företrädare – namn som Reinhart Koselleck och Donald Winch kan nämnas – det som helt saknas i JO:s forskning: en lyhördhet för och uppmärksamhet på politiska vokabulärer och deras historiska kontexter, såväl intellektuella som sociala. När JO jonglerar med olika odefinierade begrepp, vilka alla skulle vara synonyma till arbetslöshet, och utan tvekan översätter dåtidens resonemang till modern ekonomisk terminologi ökar det inte vår kunskap om och förståelse

av tidens politik. Tvärtom. Tesen om den gamla arbetslinjen och den än äldre arbetslösheten skymmer de många och stora förändringar som skedde 1830–1920.

I sak menar jag att JO övervärderar lönearbetets betydelse i 1840-talets Sverige och framför allt att han blandar samman nöd och arbetslöshet. Tidens problem var ökad nöd och fattigdom på grund av dåliga skördar. Detta blir tydligt om man granskar stödpolitikens utformning. JO anser här att jag raljerar med hans studie. Det gör jag inte. Tvärtom är avsnitten om nödhjälpsens praktiska organisering, som jag skriver i anmälan avrundning, studiens intressantaste delar och jag skulle gärna ha sett att de fördjupats. Men JO:s framställning har även i dessa delar brister, svåra att upptäcka emedan hänvisningssystemet är under all kritik (se t ex not 370 på s 133 och uppställningen "Arkivmaterial" på s 250). Den undsättningspolitik JO lyfter fram som "det första svenska exemplet på en statlig arbetslöshetspolitisk institution" (s 129) hade under 1840-talet som främsta uppgift att förse befolkningen med utsäde och mjöl. I förbigående på s 127 nämner JO spannmålsutdelningarnas betydelse men sedan blir undsättningspolitik liktydigt med nödhjälpsarbeten. JO ger tre exempel på nödhjälpsarbeten. Ett antal, som JO riktigt och rimligt påpekar, omöjliggör alla generaliseringar (s 132–133). Han menar ändå att exemplen framhäver "karakteristiska drag" i hjälpverksamheten och frågan som ska besvaras lyder (132): "Hur och i vilken form bedrevs verksamheten?" Från 1840-talet har JO valt Hedesunda socken i Gävleborgs län, i avhandlingen på karakteristiskt vis omdöpt till Hedelunda, där man köpte in lin och betalade ut löner i natura som nödhjälps. Såvitt jag kan se efter egna studier i materialet i Statskontorets arkiv, har JO valt den enda socken eller i varje fall ett av de fåtaliga fallen – jag har inte funnit något annat exempel från 1845–1847 med en sådan genomförd satsning – där socknen försökte sätta befolkningen i arbete.³ I regel lämnade fonden ut lån till länen som förmedlade medlen till socknarna som införskaffade utsäde och mjöl. Detta var huvudprincipen i 1840-talets nödhjälps. Uppsala län, för att ta ett exempel, mottog 1845–1846 sammanlagt 297 000 Rdr, varav 95 % som lån med återbetalningsskyldighet, för inköp av utsäde och mjöl. Endast 1 000 Rdr skulle enligt direktiven gå till att bereda arbete åt nödställda. Någon sådan arbetsanskaffning ägde aldrig rum.⁴ JO:s behandling av materialet är vil-

3. Redogörelse för kreditivfonden 1845–1847, Statskontorets arkiv, Riksarkivet.

4. Ulf Rundin, *Statlig nödhjälps till fyra socknar i Uppsala län åren 1845–1846*, Uppsats för 60 poäng, Historiska institutionen, Stockholms universitet 2001.

seledande. Jag ämnar inte spekulera över varför JO lyft fram Hedesunda som av allt att döma var ett undantag i stället för att analysera den dominerande hjälpformen.

1837 års fattigvårdskommitté och försvarslösheten än en gång

När det gäller 1837 års fattigvårdskommitté är jag osäker på om JO förstätt min kritik. För det första vill jag fortfarande hävda att man inte får förväxla ordförandens reservation, hur spännande den än må vara, med kommittémajoritetens i huvudbetänkandet formulerade motiveringar och ståndpunkter. Reservation och betänkande är skilda storheter och jag menar att det senare – som kom att utgöra underlaget för kommande beslut – bör tillmätas större vikt. En sådan stringens är ett modest anspråk på en doktorsavhandling. JO:s fortsatta hävdande att den uppräknig av fattigdomens orsaker, som han redovisar på s 83, utgjorde underlag för betänkandets förslag är beklagligt och fortfarande lika felaktigt. Uppräkningen ingick mycket riktigt i ordförandens föredragningar, men dessa kom *inte* att utgöra grundvalen för majoritetens förslag. Grunden för dessa redovisas i betänkandets första del. Kommittémajoritetens syn på fattigdomens orsaker, som jag lyfte fram i min recension, placerar JO i en fotnot (s 54, not 135).

För det andra är JO:s resonemang om "allmänt" och "enskilt" alltjämt svaga. Att jag i min anmälan inte ger en fullständig analys av kommitténs begrepps användning söker JO vända mot mig. Det är inte så lyckat. JO:s begreppsanalys består av den enda meningen (s 83): "Med enskilda avsågs individuella orsaker och med allmänna samhällliga eller sociala orsaker." Att ange tänkbara synonymer är inte detsamma som att analysera, anser jag. En analys kräver att JO förklarar vad "enskilt" och "allmänt", eller för all del "individuellt", "samhälleligt" och "socialt", betydde i samtiden. För det tredje vill jag fortfarande hävda att JO drastiskt övervärderar de arbetsmarknadsrelaterade faktorernas betydelse i kommitténs framställning och förslag. JO anser att det framgår av andra ställen – vilka är oklart – att han gör en rimlig sammanvägning i sin tolkning. Det gör det inte. Införandet av folkskola – grundläggande eftersom bristande moral och kunskaper sades utgöra fattigdomens huvudorsaker – och ordnat kommunalt styre utgjorde centrala punkter i kommitténs reformprogram. I JO:s studie saknas kommitténs stora förslag.

Beträffande försvarslösheten kan kort konstateras att JO i avhandlingen skriver att ofrivillig sysslolöshet avkriminaliserades 1846 (s 44). Det är en förutsättning för hans resonemang. Men i avhandlingens följande kapitel un-

dersöker han bland annat förslag som lades 1847–1848 för att avkriminalisera ofrivillig sysslolöshet (s 112–113). Det förslaget föll i riksdagen. JO:s position – att avkriminaliseringen redan var genomförd när senare förslag avvisades – blir därmed något märklig.

Jacob Lundell

Som redan framgått är de brister som jag lyfte fram i min recension tyvärr inga enstaka exempel. Låt mig helt kort ge ytterligare ett prov på avhandlingens kvaliteter. JO återkommer några gånger till nationalekonomen Jacob Lundell och dennes skrift *Om handverksskrån, näringsfrihet och arbetets organisation* från 1846. Lundell kan kanske beskrivas som det stora fyndet och JO har skrivit om lundensaren i olika sammanhang.⁵ Och den tidigt bortgångne Lundell är tvivelsutan intressant. Nu är det bara det problemet att JO läst fel. Han skiljer inte mellan Lundells referat av andra auktorer och dennes egna ståndpunkter. Det ger, menar jag, en snedvriden tolkning. Lundell ska, enligt JO, ha förordat kommunala arbetsförmedlingar (s 88–90, 171, not 485, 227). "På denna punkt var han i själva verket långt före sin tid", skriver JO. Men Lundell förespråkade inte kommunal arbetsförmedling. Han refererade till två utländska auktoriteter som skrivit om arbetsansvinnings möjligheter men han förordade inte explicit att en sådan organisation borde införas här hemma.⁶ JO, som helt riktigt påpekar att Lundell hänvisade till fransmannen Joseph-Marie de Gérando, tar lika fullt referatet till intäkt för att Lundell otvetydigt förespråkade offentlig arbetsförmedling.⁷ Det är möjligt, kanske till och med troligt, att han gjorde det. Den slutsats JO drar har dock inget stöd i de textställen han hänvisar till: Lundell gav ett referat utan att framföra några konkreta egna förslag om förmedling. Den lilla men avgörande skillnaden har inte JO uppmärksammat. I stället hävdar JO (s 227), att Lundell argumenterade för arbetsförmedling, vilket är direkt felaktigt. Och därmed försvagas en central tes i avhandlingen: Lundells stora framsynthet och 1840-talets starkt progressiva karaktär. Parentetiskt kan noteras att utvecklad arbetsansvinnig inte var en ny tanke; att sätta fattiga i arbete ingick i

5. Jonas Olofsson, "Ekonomporträtt: Jacob Lundell (1813–1852)", *Ekonomisk debatt* 1997 (25:6), s 369–373; Jonas Olofsson, "Utan välfärd ingen kapitalism", *Dagens Nyheter* 5/5 1998; Rolf Ohlsson & Jonas Olofsson, *Arbetslöshetens dilemma. Motsättningar och samförstånd i svensk arbetslöshetsdebatt under två hundra år*, Stockholm 1998, s 42–45, 227.

6. Jacob Lundell, *Om handverksskrån, näringsfrihet och arbetets organisation*, Lund 1846, s 266–272.

7. Om Gérando, se Giovanna Procacci, *Gouverner la misère. La question sociale en France (1789–1848)*, Paris 1993, bl a s 229–232, 242.

engelsk fattigvårds teori och praxis och den diskuterades av 1810 års fattigvårdskommitté.⁸ Noteras bör också att sådan arbetsanvisning inte förutsatte ett erkännande av brist på arbete som en legitim orsak till fattigdom. Den vilade på en moraliskt-religiöst grundad självförsörjnings- och arbetsplikt där lättja utgjorde höjden av omoral och på önskan att ekonomisera fattigvården.

Det är tydligt att JO och jag har olika uppfattningar om arbetslöshetens historia. JO antyder att det skulle kunna förklaras av våra olika disciplintillhörigheter och forskningsansatser. Det tror inte jag. Snarare verkar det bero på olika uppfattningar om vilka minimikrav som ska ställas på forskning.

Nils Edling

8. Se t ex Paul Slack, *The English Poor Law 1531–1782*, Basingstoke & London 1990, s 17f m fl ställen, och för senare idédebatt, t ex John Riddoch Poynter, *Society and Pauperism: English Ideas on Poor Relief, 1795–1834*, London 1969, t ex avsnitten om Patrick Colquhoun. För Sverige, se "Betänkande om Fattigvården i Riket", *Bihang till samtliga Riksståndens protokoll 1823*, band 1, s 165f.

Översikter

Maskulinum som problem: Genusforskningen om män

Av David Tjeder

Även männen har en historia som kan skrivas som genus. Detta börjar historiker äntligen förstå. Fältet, som knappast ens fanns för femton, tjugo år sedan, har redan hunnit explodera så att en heltäckande översikt över den forskning som utförts blivit närmast en omöjlighet. En hel rad forskare från olika discipliner skriver nu böcker och artiklar i imponerande mängd kring frågan om hur manligheter konstruerats och sett ut i historien. Det är egentligen först nu vi börjar förstå hur viktig även manlighetens konstruktion är för en fullständig uppfattning av genusrelationer i historien. Ändå är det många som fortfarande skriver om genus som om det bara är något som gäller kvinnor, och många som skriver böcker som uppenbart handlar om män och manlighet utan att veta om det. För många är män fortfarande könlösa representanter av arten människa. Till exempel har den stora mängd forskare som skrivit om dandyn bara sällan diskuterat hur dandyn fungerade som ett alternativt manlighetsideal. Dandyn blir annorlunda – men inte en annorlunda typ av *man*.¹ I många böcker finner vi fortfarande en uteslutande blick på män, med korta tillägg om kvinnor som får representera genus.

Den här korta översikten tar upp några centrala monografier och antologier på fältet, med viss slagsida åt forskning rörande 1800-talet. Jag kan knappast hävda att genomgången är fullständig. Snarare än att diskutera ett fåtal verk i detalj gör jag en översiktlig genomgång av den befintliga forskningen. Böcker och artiklar används därför mer som exempel på linjer i forskningen än för en kritisk diskussion.²

Undersökningen av manligheter i historien kommer, grovt sett, från två olika håll. Dels har historiker från en rad olika deldiscipliner öppnat sina

1. Se tex Françoise Coblence, *Le dandysme, obligation d'incertitude*, Paris 1988; Alain Montandon (ed), *L'honnête homme et le dandy*, Tübingen 1993. Båda dessa böcker reproducerar den genusblindhet som vidlader 1970-talets livaktiga dandyforskning.

2. En omfattande kommenterad bibliografi finns på <http://www.historia.su.se/safari/artiklar/tjederBibliografi.htm>; en massiv men dessvärre okommenterad bibliografi finns på <http://www.anu.edu.au/~a112465/mensbiblio/mensbibliomenu.html>.

ögon för manligheten, dels har en stor mängd litteraturvetare börjat intressera sig för manlighet. Här kommer de förra att stå i centrum för diskussionen. Även bortom de rent litteraturhistoriska verken råder en förvirrande men förhoppningsvis kreativ och öppen mångfald.

Om någon teoretiker dominerat fältet är det den australiensiske professorn i sociologi Robert Connell. Connells dominans är dock inte så stark att fältet blivit likriktat. Över huvudtaget kan fältet sägas vara underteoretiserat. Detta visas av det ofta ganska ogenomtänkta användandet av Connells begrepp "hegemonisk maskulinitet".³ En teoretisk antologi som *Rethinking Masculinity* kan genom sin undermålighet nästan läsas som en diagnos över fältets outvecklade teoretisering. Längre når *Theorizing Masculinities*, men även här varvas nytänkande med en del grunda och grumliga tankar om att det är samma sak att förstå som att förändra manligheter.⁴

Antologierna i ämnet visar en tydlig utveckling av fältet över tid. James A Mangan och James Walvins tidiga och intressanta antologi *Manliness and Morality* (1987) fokuserar nästan uteslutande helt manliga miljöer, där frågan om manlighet har varit mycket tydlig och lätt att analysera: sport, scoutrelsen, äventyrsböcker och militären diskuteras.⁵ Senare svenska undersökningar av sådana helt manliga miljöer har nått längre. Thomas Sörensen, som studerat husarernas hypermaskulina kultur i sekelskiftets Malmö, gör det bland annat genom att även följa husarernas relationer till Malmös homosexuella subkultur. Eva Blomberg, som behandlar manlighetskonstruktioner inom svensk gruvindustri under tidigt 1900-tal, gör det genom att också studera uteslutningsmekanismer gentemot kvinnors fackföreningar och arbete i gruvorna. Ella Johanssons avhandling om skogsarbetare under tidigt 1900-tal genom att kontrastera männens maskulinitet i skogen om vintern mot den heterosociala maskuliniteten i bygden när snön väl smält undan. Ulla Johansson och Christina Florin i deras banbrytande studie av läroverket och den borgerliga manligheten gör det genom att studera de homosociala strukturerna i

3. R W Connell, *Masculinities: Power, Knowledge and Social Change*, Cambridge 1995 (en bok som för övrigt bör läsas på engelska, inte i den svenska översättningen). För en briljant redogörelse för begreppet, se Marie Nordberg, "Hegemonibegreppet och hegemonier inom mansforskningsfältet", i Per Folkesson, Marie Nordberg & Goldina Smirthwaite (red), *Hegemoni och mansforskning*, Karlstad 2000.

4. Larry May, Robert Strikwerda & Patrick D Hopkins (eds), *Rethinking Masculinity: Philosophical Explorations in Light of Feminism*, Lanham 1996 (2 utg); Harry Brod & Michael Kaufman (eds), *Theorizing Masculinities*, Newbury Park (CA) 1994.

5. De enda undantagen är Jeffrey Richards, som studerar vänskapsidealet mellan män, och Rotundo, vars huvudverk diskuteras nedan.

relation både till den kvinnliga underordningen och underordningen av män från andra klasser. I Norge har Tallak Moland studerat den homosociala äventyrsmaskulinitet som förkroppsligades av Nansen. Både etnicitet och borgerlighetens dröm om en manligare manlighet införlivas här i analysen. I dessa studier når man bortom de rena beskrivningarna av hur män förväntas vara i hypermaskulina miljöer, som katalogiseras i *Manliness and Morality*.⁶

I senare antologier finns en större bredd. Tendensen att göra svepande uttalanden om hela seklers manlighetsideal har också försvagats över tid. Redan i Michael Ropers och John Toshs antologi *Manful Assertions* (1991) finns en bredare ansats. Här analyseras enskilda medelklassfamiljers fäder sida vid sida med hantverkarkulturens manlighet och kritiken av Frälsningsarméns nyktra manlighetsideal. En amerikansk antologi från samma tid visar samma mångfald i upplägget, och en befriande frånvaro av alltför svepande generaliseringar. Här finns studier av så skilda ämnen som vansinnets genus, mansklubbars initiationsriter, skilsmässor och mäns vänskapsrelationer.⁷ Även två svenska antologier redigerade av Claes Ekenstam med flera, *Rädd att falla* (1998) och *Sprickor i fasaden* (2001), har samma mångfald och nyanserade förståelser av maskuliniteter historiskt och idag. Här undersöks bland annat bodybuilding, 1700-talets kärleksrelationer och den manliga grätens historia.

1700-talets manlighet har varit föremål för en rad olika studier. Michèle Cohen har i sin *Fashioning Masculinity* (1996) studerat hur engelsmännen skapade en manlighet byggd på distans till de effeminerade fransmännen. Om manlighet ofta har skapats genom det detaljerade beskrivandet av omanlighet, var tydligen bilden av den franska effeminerade mannen helt central för den engelska självförståelsen under 1700-talet. Överhuvudtaget tycks frågan om feminisering (en mindre bra svensk term för engelskans effeminacy) ha varit mer brännande under 1700-talet än under tidigare sekler.⁸ Det är som om den sensitivitetsskult som bredde ut sig under detta sekel medförde en ökad oro kring sprättar och modelejon, vilkas vackra kläder och tju-

6. Thomas Sörensen, *Det Blänkande Eländet*, Malmö 1997; Eva Blomberg, *Män i mörker: Politik och identitet i svensk gruvindustri 1910–1940*, Stockholm 1995; Ella Johansson, *Skogarnas fria söner: Maskulinitet och modernitet i norrländskt skogsarbete*, Stockholm 1994; Christina Florin & Ulla Johansson, "Där de härliga lagrarna gro...". *Kultur, klass och kön i det svenska läroverket 1850–1914*, Kristianstad 1993; Tallak Moland, *Fridtjof Nansen. En mann. Kontruksjon av en territoriell maskulinitet*, Hoveduppgave i Historia, Oslo 1997.

7. Mark C Carnes & Clyde Griffen (eds), *Meanings for Manhood: Constructions of Masculinity in Victorian America*, Chicago & London 1990. Jfr också den heterogena men ojämna antologin Harry Brod (ed), *The Making of Masculinities: The New Men's Studies*, Boston 1987.

8. Se också Philip Carter, *Men and the Emergence of Polite Society: Britain 1660–1800*, Harlow 2001.

siga peruker kunde uppfattas som ett tecken på att den sanna manligheten var urlakad, kanske till och med i kris. Som Jonas Liliequist har visat gäller detta även den svenska manligheten under 1700-talet.⁹

Flera av artiklarna i Tim Hitchcock och Michèle Cohens spännande antologi *English Masculinities 1660–1800* (1999) pekar i en liknande riktning. Till exempel blev den växande homosexuella subkulturen en viktig motbild för de heterosexuella ideal som fördes fram. Möjligen överdrivs dock vikten av dessa ganska små subkulturer, menar historiken John Tosh i en avslutande essä. Kritiken av till exempel petit-mâitren och andra omanliga män grundades mer i deras oförmåga att arbeta, och deras alltför stora (märk väl!) intresse i att bli älskade av kvinnor, än i att de skulle likna homosexuella. Samtidigt kunde individuella män ta del av flera olika manlighetsideal. Philip Carters essä om James Boswell visar hur Boswell kunde konsumera enorma mängder alkohol i sällskap med andra män, och följa hårda etikettsregler och flirta med kvinnor iklädd tjustiga kläder i finare salonger. Även Tim Hitchcocks essä om John Cannon visar hur skilda maskuliniteter kunde integreras i en och samma person. För svenskt vidkommande har Claes Ekenstam gjort flera liknande studier av individuella mäns multipla maskuliniteter.¹⁰

Hitchcock och Cohens antologi ger flera viktiga bidrag till fältet. Elizabeth Foyster diskuterar hur våldsutövning alltmer kom att kopplas enbart till män när könen alltmer kom att ses som väsensskilda men komplementära.¹¹ Karen Harvey visar hur 1700-talets pornografi var besatt av bilden av den erigerade penis som manlig, samtidigt som det fanns en stark oro över den förlorade självkontroll som följde av sexuell upphetsning. Därför lades hela ansvaret för mäns upphetsning på den hotande kvinnan. Här finns en ansats att skriva en pornografins historia i ett kritiskt maskulinitetsperspektiv som är spännande och nyskapande.¹²

För 1800-talet finns det två amerikanska översikter som överlappar varandra i sin undersökning av främst medelklassens manlighet. I den välskrivna

9. Jonas Liliequist, "Från niding till sprätt. En studie i det svenska omanlighetsbegreppets historia från vikingatid till sent 1700-tal", i Anne-Marie Berggren (red), *Manligt och omanligt i ett historiskt perspektiv*, Stockholm 1999.

10. Claes Ekenstam, "Kroppen, viljan & skräcken för att falla. Ur den manliga självbehärskningens historia", i Claes Ekenstam m fl (red) *Rädd att falla. Studier i manlighet*, Stockholm 1998; idem, "Johan Gabriel Oxenstierna – en man för vår tid?", i Claes Ekenstam m fl (red), *Sprickor i fasaden. Manligheter i förändring*, Stockholm 2001.

11. Om manlighet och våld jfr också Pieter Spierenburg (ed), *Men and Violence: Gender, Honor, and Rituals in Modern Europe and America*, Ohio 1998.

12. Jfr också Annie Stora-Lamarres brett upplagda *L'Enfer de la IIIe République. Censeurs et pornographes (1881–1914)*, Paris 1990, som bitvis berör maskulinitet.

tegelstenen *Manhood in America* (1996) undersöker Michael S Kimmel med brett uppslag de förändringar i manlighetsidealen som skett från sent 1700-tal till idag. Kimmel urskiljer tidigt tre olika manlighetstyper: *the Heroic Artisan*, *the Genteel Patriarch* och *the Self-Made Man*. Dessa tre ideal från tre olika klasser fanns redan under tidigt 1800-tal, menar Kimmel, och alla senare manlighetsförändringar är egentligen bara nya varianter av dessa ideal. Kimmel drar här sin schematisering väl långt. Viljan att skriva historien om de dominerande idealen medför att alternativa manligheter och motexempel försvinner. Manligheten framstår som märkligt enhetlig, tydlig och lättförklarad.¹³ Detta är en kritik som även drabbar åtminstone delar av min egen forskning.¹⁴

En annan översiktlig bok med större nyansrikedom är Anthony Rotundos *American Manhood* (1993), som också den tecknar förändringar inom borgarklassens manlighetsideal. Även Rotundo kan kritiseras för att endast sällan citera källor som uttrycker alternativa idéer om manlighet, eller röster som kritiserade de rådande idealen. Ändå är rätlinjigheten inte alls lika långt dragen som hos Kimmel. Här finns flera originella perspektiv, då Rotundo till exempel undersöker den kultur av närmast kaotisk socialdarwinistisk barn-dom som danade unga pojkar till en konkurrensinriktad maskulinitet. Även mäns vänskapsrelationer till andra män diskuteras.¹⁵ Rotundos skildring av förändringarna i manlighetsidealen är också, om än schematisk, mer nyanserad än Kimmels. Här finns ett rikare och bredare material av både personliga brevsamlingar och uppfostrande litteratur. Medan de faktiska männen tenderar att försvinna hos Kimmel är de helt i centrum hos Rotundo.

Ytterligare en översiktlig studie som fått stort genomslag är George L Mosses *The Image of Man* (1996). Här lämnar Mosse ett viktigt bidrag till manlighetens historia, inte minst genom sin undersökning av vad han kallar manlighetens mottyper. Hans historia om vad han kallar den maskulina stereotypen blir minst lika mycket en historia om kritiken av stereotypiserade grupper som homosexuella, dandyer och judar.¹⁶ Samtidigt är Mosse ännu

13. Jfr också Martin Bergströms kritik av Kimmel i "Idéer om mannen i historien", *Lychnos* 1998.

14. Jag tänker framför allt på min i vissa stycken alltför svepande essä "One Hundred Years of Uncertainty: Changing Conceptions of the Ideal Man, 1800–1900", i Arne Jarrick (ed), *Only Human: Studies in the History of Conceptions of Man*, Stockholm 2000.

15. Jfr om manliga vänskaper även Marianne Berg Karlsen, "I Venskaps Paradiis". En studie av maskulinitet og vennskap mellom men, Oslo 2001, som rör 1800-talets första hälft.

16. För en tidigare period, jfr Louise Mirrer, "Representing 'Other' Men: Muslims, Jews, and Masculine Ideals in Medieval Castilian Epic and Ballad", i Clare A Lees (ed), *Medieval Masculinities*, Minneapolis 1994.

fyrkantigare än Kimmel och Rotundo. Den maskulina stereotypen skapas kring 1800, och har sedan dess endast genomgått marginella förändringar, menar Mosse. Historien om den moderna manligheten blir historien om den muskulösa kroppen som är villig att dö för sitt fosterland. Inga andra ideal tycks ha verkat bland män under de senaste 200 åren.¹⁷ Jens Ljunggren har i sin skarpsinniga avhandling *Kroppens bildning* (1999) också nyanserat Mosses något otympliga maskulina stereotyp. Ljunggren visar utifrån den svenska Linggymnastikens manlighetsideal att stereotypen förändrades över tid.¹⁸

Ett sätt att komma bort från de enkla förklaringar om förändring som karaktäriserar främst Mosse och Kimmel, men även Rotundo, är att undersöka mäns faktiska liv. I en ny monografi om hur medelklassmannen skulle vara i hemmet, *A Man's Place* (1999), har John Tosh gjort just detta. Det finns en rad problem även med Toshs studie av viktorsiansk manlighet. Eftersom boken bygger på brev, dagböcker och självbiografier har Tosh tvingats till en ganska hård empirisk avgränsning. Hans tolkningar av förändringar i manlighetsidealen bygger på endast sju familjer, vilket gör att slutsatserna bitvis känns preliminära. Vad gäller de råd som gavs till män har Tosh egentligen bara studerat två sådana böcker.

Ändå når Tosh långt just genom att fokusera mer på män och mäns vardagsliv, bortom officiella bilder av muskulösa män och homosociala grupperingar som scouterna. Det visar sig att en alltför kraftig betoning på ideologin om de separata sfärerna lett till en blindhet kring vikten av mannens auktoritet i hemmet. Visst var hemmet kvinnans plats och offentligheten en männens arena. Men mannens roll var minst lika viktig i hemmet som i det offentliga. Endast den gifte familjefadern kunde nå sann manlighet. Så blev mäns liv tudelat, mellan en mjukare (men fortfarande överordnad) roll i hemmet, och en hårdare, konkurrensinriktad roll i tävlan med andra män i det offentliga rummet.

Samtidigt noterar Tosh en förändring, där den gifte mannens ställning försvagades mot slutet av 1800-talet. Män flydde undan hemidealet till en mer äventyrsbetonad (och sexuellt utsvävande) manlighet i det brittiska imperiets olika hörn. Andra valde att förbli ungarlar och ta del av det ökade utbudet av exklusivt manliga klubbar, där cigarrer och alkohol ersatte den maskulinitet som byggde på vikten av att vara en god fader och kärleksfull make.

17. Jfr kritik av Mosse i Bergström 1998; Stefan Dudink, "The trouble with men: Problems in the History of Masculinity", *European Journal of Cultural Studies* 1998:3; Claes Ekenstam, "Historisk mansforskning", i *Rädd att falla*, s 21f.

18. Jag diskuterar Ljunggrens avhandling tillsammans med Bo Nilssons mer utförligt i "What the gendering of men has engendered", *NORA: Nordic Journal of Women's Studies* 2000:3.

Genom att studera mäns liv mer än hur bilderna av mannen förändrats nyanterar Tosh de svepande tolkningar som andra forskare gjort.

För en tidigare period finns en liknande öppenhet i Anne Laskayas läsning av Chaucers *Canterbury Tales*. Här diskuterar Laskaya de multipla manlighetsmodeller som existerade sida vid sida under medeltiden. Till exempel kunde det kristna idealets betoning på ödmjukhet och medlidande samsas med ett krigarets och ridderlig kärlek. Jag tror inte att Laskayas översikt visar att det fanns fler motsägelser i medeltidens manlighetsideal än vad som senare skulle bli fallet. Det tycks snarare som om forskare inte alltid haft samma öppna blick för just det man teoretiskt skrivit så mycket om: vikten av att skriva om maskuliniteter, istället för maskulinitet.¹⁹

Detta för oss tillbaka till fältets teoretisering. En möjlig kontrovers med feminismen är den nya maskulinitetsforskningens betoning på vikten av homosocialitet för manligheten. Forskare som studerar manlighet analyserar inte sällan uteslutande relationer mellan män för att begripa manlighet, något som ibland sticker i ögonen på kvinno- och genushistoriker som menar att frågan om kvinnors underordning osynliggörs i den nya forskningen om män. Detta behöver dock inte alls vara fallet. Istället pekar själva frånvaron av idéer om kvinnor och kvinnlighet i diskurser om män på stabiliteten i kvinnors underordning: den finns inte i källorna och har inte varit problematisk för män just för att underordningen inte varit ifrågasatt. Det tycks onekligen som om *vissa* maskuliniteter byggs främst homosocialt, i spel mellan män. Här är det inte underordningen av kvinnan som är av intresse för enskilda män, utan underordningen av andra män. Kimmel går dock förmodligen för långt när han påstår att manlighet är en nästan uteslutande homosocial konstruktion.

En hel rad forskare har nämligen visat på manligheter som har konstruerats främst i relation till kvinnor eller en versaliserad Kvinna. Annelise Mauge visat skarpsinnigt i *L'identité masculine en crise* (1987) hur det sena 1800-talets besatta antifeminism var uttryck för en manlighet som upplevde sig attackerad av rabiata, inte sällan lesbiska, feminister. Själva den pågående diskursen om kvinnan och kvinnligheten läser Mauge som uttryck för en hotad manlighet som diskuteras i relation till kvinnan, istället för till andra män. Samma undersökning av idéer om kvinnor som uttryck för en specifikt manlig mentalitet gör Genevieve Lloyd i sin briljanta översikt över filosofins historia, *The Man of Reason* (1984). Gabrielle Houbres studie av det tidiga

19. Se Anne Laskaya, *Chaucer's Approach to Gender in the Canterbury Tales*, Cambridge 1995, speciellt s 15–31.

1800-talet, *La Discipline de l'amour* (1997), berör både idéer om manlighet och kvinnlighet, och visar på de många kopplingarna mellan de båda genuskonstruktionerna. En tidig amerikansk studie som inte fått det genomslag den förtjänar i Sverige, Mary P Ryans *Cradle of the Middle Class* (1981), studerar parallellt både manlighetens och kvinnlighetens konstruktion under 1800-talet i staten New York.

Robert Nyes undersökning av dueller, sexualitet och heder i 1800-talets Frankrike, *Masculinity and Male Codes of Honor in Modern France* (1993) visar dessutom hur en förment homosocial manlighet – representerad av duellen – i själva verket har heterosociala grunder. Här visar Nye hur mannens heder i Frankrike i stor utsträckning knöts till hustruns sexuella renhet, på ett sätt som skiljer sig radikalt från den svenska traditionen.²⁰ Hos Nye undersöks både den homosociala relationen i form av dueller, och på vilka sätt relationer mellan män och kvinnor fick bäring för manligheten. När hustruns sexuella heder knöts till manligheten förnekades också kvinnans status av subjekt i sexualitetsfrågor: hennes sexualitet tillhörde inte henne själv, utan hennes man.²¹ Nyes sällan refererade bok är onekligen bland det bästa som skrivits på fältet.

Jag tror inte att det är en slump att många av dessa forskare är kvinnor, och att många män som studerar manlighet tenderar att uteslutande betona de homosociala delarna av manlighetens konstruktion. Hellre än att studera båda könen finns alltså möjligen en viss tendens hos vissa maskulinitetsforskare att inte helt inbegripa båda könen konstruktioner, att enbart fokusera männen. Förutom Kimmel är framför allt Mosse ett exempel på detta. Mosse berör endast mycket kortfattat på vilka sätt relationen med och uppfattningar av kvinnan spelade in i manlighetens konstruktion.

Den ibland uttryckta oron att den nya manlighetsforskningen inte bygger tillräckligt på genusteorier och maktanalys tycks dock inte ha särskilt mycket grund, om man inte – oegentligt – räknar in betoningen på mäns relationer till andra män som *i sig* genusblinda. Av alla böcker jag läst om manlighetens historia finns det egentligen bara en, Marc Gerzon i sin *A Choice of Heroes* (1982) som har ett uttalat essentialistiskt perspektiv.²² Fältet är både internationellt

20. Se Lilliequist 1999, s 73–76, och referenser där.

21. Jfr också Robert M Ireland, "The Libertine Must Die: Sexual Dishonor and the Unwritten Law in the Nineteenth-Century United States", *Journal of Social History* 1989:3.

22. Ett undantag på svensk botten som genom sin pamflettartade karaktär väl inte skall räknas in i den egentliga maskulinitetsforskningen är Jan Myrdals ohöjt antifeministiska och essentialistiska läsning av Strindbergs manlighet; Jan Myrdal, *Johan August Strindberg*, Stockholm 2000.

och i Sverige grundat i feministisk genusforskning. Jag bara har funnit en enda kritisk kommentar till genusforskningsfältet som sådant. Den återfinns i en mycket kort förbryllande passus i Sörensens ovannämnda avhandling.²³

Den verkliga genusblindheten ligger dock inte i den nya maskulinitetsforskningen. Den ligger hos de många forskare som skriver uteslutande om män som om de inte hade könsorgan eller levde i en struktur som gör att de med fördel studeras som män, och inte bara som människor. Många män har skrivit mängder med böcker som är studier av manlighet, utan att författarna själva tycks veta om det.²⁴ Ett nästan övertydligt exempel på en sådan "maskulinitetsforskare utan att veta det" är Didier Nourrisson, som i sin *Le buveur du XIXe siècle* (1990) studerat kampen mot alkohol, den faktiska konsumtionens förändringar, och diskursen om alkohol i franskt 1800-tal. Här finns ett enskilt kapitel om diskursen kring kvinnlig alkoholism, en skarp läsning där ideologier kring kön synliggörs tydligt. Men resten av boken, som alltså behandlar män, förblir blind för att genus spelar en avgörande roll även här. Utan att veta det reproducerar Nourrisson idén att mannen först och främst är människa. Henrik Berggren gör samma sak i sin avhandling *Seklets ungdom* (1995), vars enda resonemang kring genus rör kvinnor, medan resten av boken uteslutande handlar om män.

Samtidigt finns en viss blindhet för manlighetens konstruktion i delar av den genusforskning som fokuserar kvinnors underordning eller (mäns) idéer om kvinnlighetens essens. Bitvis är det inom genusforskningen så, att "kön" är liktydigt med "kvinnor" eller "kvinnlig underordning", utan att de manliga strategierna för denna underordning eller de underliggande idéerna om manlighet tydliggörs. Detta kan förklaras av att så lite fortfarande gjorts för att kartlägga de begränsande definitioner män lagt i begreppet "kvinnlighet". Dessvärre reproduceras på så sätt implicit idén att endast kvinnan är genus, eller åtminstone att hon är mer genusifierad än mannen. Thomas Laqueur säger det till och med explicit: "Woman alone seems to have 'gender' since the category itself is defined as that aspect of social relations based on difference between sexes in which the standard has always been man."²⁵

23. Sörensen 1997, s 206 fotnot 183.

24. Ett genusperspektiv hade kunnat ytterligare berika intressanta studier som t ex Claes Ahlund, *Den skandinaviska universitetsromanen 1877–1890*, Uppsala 1990; Leif Jonsson, *Ljusets riddarvakt. 1800-talets studentsång utövad som offentlig samhällskonst*, Uppsala 1990; Lars Magnusson, *Den bråkiga kulturen. Förläggare & Smideshantverkare i Eskilstuna 1800–1850*, Stockholm 1988; Sven G Svenson, *Gunnar Wennerberg. En biografi*, Stockholm 1986.

25. Thomas Laqueur, *Making Sex: Body and Gender from the Greeks to Freud*, Cambridge, Mass 1990, s 22. Exempelvis Ingrid Holmquist, *Salongens värld. Om text och kön i romantikens salongskultur*,

Avslutningsvis behöver några ord sägas om vad som saknas på detta expansiva fält. En rad problem har nämnts i den summariska genomgången ovan. Om maskulinitetsforskningen (eller genusforskningen om män, eller den i mina ögon missvisande benämningen "mansforskningen"²⁶) verkligen skall kunna utveckla en förståelse för hur makt reproducerats, hur ideal fungerat och hur män upplevt sig själva som män behövs en allmänt mer nyanserad angreppsvinkel. Här kan delar av fältets teoretisering vara kontra-produktiv. Connells betoning på att det finns en (ibland, förvirrande nog, flera) hegemonisk maskulinitet som sätter ramarna för andra maskuliniteter är en sådan, om den används som utgångspunkt mer än som öppen fråga.²⁷ Samma sak gäller i de fall då frågan om homosocialitet blir axiomatisk. Även idén om mannen som en (oproblematiserad) norm för mänskligheten kan förhindra forskare att ens ställa frågan om hur den könsspecifika mannen har konstruerats: varför skall man forska om maskulinitet, om vi redan vet att mannen historiskt konstruerats som enbart människa? Här kan till exempel Angus McLarens nyanserade och mer öppna ansats i *The Trials of Masculinity* (1997) fungera som inspirationskälla.

Andra problem är mer handfasta. Historiker tar sig till exempel ytterst sällan tid att läsa en enda bok om andra perioder än just den som de själva undersöker. Sålunda hävdas ofta att manligheten var i kris just under den period som studeras, samtidigt som man för givet att det under föregående perioder fanns en "traditionell" manlighet, som får fungera som en oproblematiserad utgångspunkt. Detta gäller till exempel André Rauchs i övrigt förtjänstfulla, nyligen utkomna historik över manlighetsidealens förändringar i Frankrike under 1800-talet, *Le premier sexe* (2000). Rauch börjar i den franska revolutionen och utgår från att idealet (i singularis) var mycket stabilare på 1700-talet. Rauch har inte alls studerat den forskning som behandlar 1700-talet. Samma utgångspunkt och samma begrepp – "traditionell maskulinitet" – använder James Eli Adams i sin studie över 1800-talet, *Dandies and Desert Saints* (1995).²⁸

Stockholm/Stehag 2000 och Lynda Nead, *Myths of Sexuality: Representations of Women in Victorian Britain*, Oxford 1988, har mycket att säga om kvinnors underordning och idéer om "kvinnan", men endast begränsad explicit analys av de manligheter som ligger till grund för diskurserna.

26. För vad är egentligen en mansforskare? En man som forskar? Någon som forskar om män? Skall då mansforskare inte studera kvinnor och idéer om kvinnlighet?

27. Så uppfattar jag t ex Lena Eskilssons användande av Connell i "Manlighet och det nordiska rummet", *Kulturella Perspektiv* 1996:1.

28. Ytterligare ett exempel är Jacques Le Rider, "Misères de la virilité de la Belle Époque. Le cas d'Otto Weininger", *Le Genre Humain* 1984:2–3.

Tim Hitchcock och Michèle Cohen vänder istället på steken i inledningen till deras ovannämnda antologi, och säger att 1800-talet hade en stabilare uppfattning av manlighet än det 1700-tal de själva intresserar sig för. Inte en enda av författarna i antologin har någon fotnot till forskning om manlighet efter eller före den period de studerar. Referenser till Michael Ropers och John Tosh's antologi *Manful Assertions* lyser med sin frånvaro. Den enda som hänvisar till den tidigare antologin är just Tosh, som i ett slutkapitel summerar förändringar i maskulinitet mellan 1750 och 1850. Istället läser dessa 1700-talshistoriker bara böcker om 1700-talet – och gör så problemen med maskuliniteter under 1700-talet felaktigt till helt unika. Samma sak gäller 1800-talsforskarens ständiga tal om att manligheten var mer mångtydig och hotad just under 1800-talet, och ännu mer den stora mängd forskare som på ofta ganska lösa grunder hävdar att manligheten var i kris kring 1900. Det blir med maskulinitetsproblemen som med medelklassens framväxt: de sker alltid just i den period historikern studerar.

En annan blindhet inom den nuvarande forskningen om manlighet är frånvaron av ett kritiskt etnicitetsperspektiv. Trots att forskare ofta lite slentrianmässigt hävdar att manligheten var och är beroende av de tre klassiska parametrarna ålder, klass och etnicitet, finns det ytterst få studier av manlighet med ett konsekvent etnicitetsperspektiv. Ett undantag är Mrinalini Sinhas studie *Colonial Masculinity* (1995), där Sinha undersöker hur engelsmännen i Indien under sent 1800-tal i stor utsträckning byggde sin manlighet genom att beskriva indier, och inte minst den indiska överklassens män, som effeminerade.²⁹ Gail Bedermans briljanta studie *Manliness and Civilization* (1995) är också ett viktigt bidrag till denna diskussion. Bederman visar att det inte går att förstå de långtgående förvandlingarna i vit medelklass-maskulinitet kring sekelskiftet 1900 utan att studera hur vita män använde sig av valda delar av vad de uppfattade som afroamerikansk maskulinitet. Vad Sinha och Bederman visar är framför allt att maskuliniteter hos etniska minoriteter, både verkliga och fantiserade, har varit oerhört viktiga för den överordnade (vita) gruppen. Alternativa manligheter eller idéer om alternativa manligheter har alltså spelat större roll för idealens utformning än vad som framgår hos till exempel Michael Kimmel.

Ytterligare en annan delvis utforskad parameter är (hetero)sexualiteten. Allt sedan Jonathan Ned Katz banbrytande studie *The Invention of Hetero-*

29. Jag diskuterar Sinhas bok i detalj i "Genussystemet och den vite mannens börda", *Häftet för kritiska studier* 1999:3.

sexuality (1995) har vi vetat att heterosexualiteten, precis som homosexualiteten, har en historia. Men endast få studier av vita heterosexuella män behandlar just deras heterosexualitet på ett explicit sätt. Ett undantag på svensk botten är Bo Nilssons avhandling *Maskulinitet* (1999), där norrländska ungarlars identitet studeras i ljuset av att de som ogifta befinner sig i heterosexualitetens periferi. När heterosexualiteten väl studeras är det annars nästan uteslutande som motpolen till homosexualitet – trots att Katz visar att just denna indelning inte alltid sett ut som den gör idag.³⁰ En studie av heterosexualiteten före homofobins födelse någon gång under sent 1800-tal behöver alltså hålla det för en öppen fråga i vilken utsträckning den normerande heterosexualiteten ställdes mot homosexualitet, eller om det var andra (hetero?)sexualiteter – till exempel onanistens,³¹ förförarens³² eller tidelagarens³³ – som uppfattades som problematiska. Maskulinitetsforskningen behöver här införliva de insikter om sexualiteters historicitet som inte minst queerforskningen gått i bräsch för. I Sverige har Arne Nilsson förtjänstfullt gjort just detta. Genom sin studie av Göteborgs homosexuella subkultur och dess kopplingar till arbetarklasskulturen visas bland annat en heterosexualliseringsprocess över tid inom arbetarklassen: arbetarmäns korta ”besök” i den homosexuella subkulturen blir allt färre över tid.³⁴

I explosionen av litteratur om män och manlighet finns flera liknande hål som behöver fyllas. Ytterligare ett är den uppenbara relationen mellan religion och maskulinitet. Vi saknar studier av till exempel hur Jesu mandom förändrats över tid, och maskuliniteter i predikningar och andra religiösa skrifter – liksom av det religiösa innehållet i mer sekulära doktriner. Jeremy

30. Se textbidragen i Peter G Beidler (ed), *Masculinities in Chaucer: Approaches to Maleness in the Canterbury Tales and Troilus and Criseyde*, Cambridge 1998, där författarna konsekvent övertagit queersteoretikern Eve Kosofsky Sedgwick's teorier om 1800-talet utan att fråga sig hur och om detta låter sig överföras till medeltiden. Också i bidragen i Jay Losey & William D Brewer (eds), *Mapping Male Sexuality: Nineteenth-Century England*, London 2000, tas det nästan utestlutande för givet att en studie av manlig sexualitet måste lägga tonvikten på homo/heterobinären. ”Manlig sexualitet” blir här nästintill liktydigt med ”manlig homosexualitet”.

31. Se Claes Ekenstam, *Kroppens idéhistoria. Disciplinering och karaktärsdaning i Sverige 1700–1950*, Hedemora 1993, kap 6; Rydströms artikel i fotnot 33.

32. Se min artikel ”Don Juans problematiska manlighet: förföraren och sedlighetsdebatten i svenskt 1800-tal”, *Historisk tidskrift* 2000:3.

33. Se Jens Rydström, *Sinners and Citizens: Bestiality and Homosexuality in Sweden 1880–1950*, Stockholm 2001; idem, ”Sodomitical Sins are Threefold: Typologies of Bestiality, Masturbation, and Homosexuality in Sweden, 1880–1950”, *Journal of the History of Sexuality* 2000:3.

34. Se Arne Nilsson, *Såna & riktiga karlar. Om manlig homosexualitet i Göteborg decennierna kring andra världskriget*, Göteborg 1998; idem, ”Forskning om homosexualitet som mansforskning”, i *Rädd att falla*.

Gregory, vars essä ”Homo Religiosus: Masculinity and Religion in the Long Eighteenth Century” återfinns i Hitchcock och Cohens ovannämnda antologi, är en av få som diskuterat religion. Annars är det typiskt att det bara är mer extrema och mycket tydligt genusifierade doktriner, som Thomas Hughes hypermaskulinitetiska doktrin om ”muskulös kristendom” vid slutet av 1800-talet, som nämns i litteraturen om manlighet.³⁵

Ett nytt fält har skapats under de senaste femton-tjugo åren. Män betraktas inte längre bara som människor, utan som lika könade som kvinnor. I den rikhaltiga forskningen om män och manligheter finns det flera bidrag som ändrar vår förståelse av genus och historia. Det finns också problem med forskningsfältet. Några av dessa problem och några få resultat har lyfts fram här, främst vad gäller den internationella forskningen. En mer öppen användning av teoretiker som Kimmel och Connell skulle leda till större nyansrikedom. Viljan att berätta hela historier om mäns och manligheternas förändring har förvisso givit en del intresseväckande och breda översiktsverk. Dock skulle en mer begränsad ansats och en öppnare blick för alternativa manligheter och deras roll i idealens förändringar göra resultaten både mer trovärdiga och nyanserade. Ett bredare läsande av böcker om andra tider än den som råkar vara under den egna luppen skulle nyansera flera resonemang inte minst om maskuliniteters förmodade kriser.

35. Se Norman Vance, *The Sinews of the Spirit: The Ideal of Christian Manliness in Victorian Literature and Religious Thought*, Cambridge 1985; Donald E Hall (ed), *Muscular Christianity: Embodying the Victorian Age*, Cambridge 1994.

Nationalism, religion och genus i konstruktionen av det moderna

Av Yvonne Maria Werner

Björn Hettne, Sverker Sörlin & Uffe Østergård, *Den Globala nationalismen. Nationalstatens historia och framtid*, SNS Förlag, Stockholm 1998. 463 s.

Peter van der Veer & Hartmut Lehmann (eds), *Nation and Religion. Perspectives on Europe and Asia*, Princeton University Press, Princeton 1999. 231 s.

Kjell Blücker, *The Church as Nation*. European University Studies, Series XXIII Theology, Vol. 697, Europäischer Verlag der Wissenschaften, Frankfurt/Main 2000. 363 s.

Pirjo Markkola (ed), *Gender and Vocation: Women, Religion and Social Change in the Nordic Countries, 1830–1940*, Finnish Literature Society, Helsinki 2000. 245 sidor.

Nationalismforskningen har haft högkonjunktur under hela 1990-talet, vilket resulterat i en oöverskådlig mängd studier på detta tema. I antologin *Den Globala nationalismen* har ekonomhistorikern Björn Hettne, historikern Uffe Østergård och idéhistorikern Sverker Sörlin gett sig i kast med uppgiften att ge en överblick över denna mångfald av forskningsresultat och samtidigt lämna sina egna bidrag till tolkningen av fenomenet nationalism i en historisk belysning och med ett globalt perspektiv. Boken är resultatet av ett lagarbete, men det framgår ändå klart vem som har skrivit vad. Här ger inte minst referenserna en tydlig vink. I en gemensam sammanfattning konstaterar författarna att nationalstaten tillhör de institutioner som är mest rotade i vårt medvetande, men att den på många håll befinner sig i en kris till följd av förstärkningen av subnationella identiteter, ekonomiska svårigheter, globaliseringstrender och en försvagning av civilsamhällets yttre ramar.

Bokens tre första kapitel, som författats av Hettne, handlar om de europeiska nationalstaternas uppkomst och utveckling, förhållandet mellan nationalstat och modernisering samt olika teorier om nationalism. Det är en vedertagen sanning att de europeiska nationalstaterna framgick ur de tidigare territorialstaterna och den europeiska säkerhetsordning som skapats genom

westfaliska freden 1648. Med utgångspunkt från nationsbyggnadsprocessens olikartade förutsättningar och förlopp i olika länder skiljer man mellan tre olika former av stater: statsnationer, nationsstater och imperiestater. Nationalstaten kan ses som ett politiskt projekt med syfte att homogenisera befolkningen och ge statsbildningen ifråga en nationell karaktär. Men nationalstaten kan också vara en statsbildning för en viss etnisk grupp, vars kultur då kommer att utgöra en norm för standardiseringen. Gemensamt för alla nationalstatsprojekt är, menar Hettne, den stora betydelse som tillmäts staten med dess maktmonopol och övergripande ansvar för medborgarnas välfärd.

Det har utvecklats många teorier om sambandet mellan nationalism och modernisering. Gemensamt för alla moderniseringsteorier är att de ställer ett så kallat traditionellt samhälle mot ett modernt för att förklara hur traditionella livsvärden och strukturer bryts ner och ersätts med "moderna". Dessa teorier har också tjänat som redskap för västvärldens utvecklingsarbete i tredje världen. Modernitetens kännetecken anses vara arbetsdelning, hög produktivitet, självförstärkande ekonomisk tillväxt, välfungerande statlig förvaltning, demokratisk styrelseform och likhet inför lagen. Bland de förklaringsmodeller som fått störst genomslag i nyare tid nämner Hettne Ernest Gellners funktionalistiska teori om nationalismen som en produkt av industrialisering och modernisering, Benedict Andersons teori om nationen som en föreställd gemenskap (*imagined community*) samt historikern Eric Hobsbawms teori om de uppfunna traditionerna som redskap för nationalism och modernisering. På 1990-talet fick nygamla civilisationsteorier stort genomslag, och forskare som Francis Fukuyama upphöjde den liberala västliga demokratin och dess underliggande värderingssystem till universell norm. Demokrati är enligt dessa teorier alltså inte möjlig i exempelvis muslimska länder. Hettne betecknar denna form av civilisationsanalys som naiv och okunnig.

Antologins kapitel IV och V har Østergård som huvudförfattare och behandlar de nationella homogeniseringsprocesserna och sambandet mellan välfärd, medborgarskap och nationalitet. Inledningsvis fastslås att den västliga moderniseringen historiskt sett sammanhänger med industrialisering och demokratisering och att den förutsatte existensen av nationella marknader, en beskyddande statsmakt och en "nationaliserad" befolkning. Begreppet nationalisering, vilket uppges ha använts första gången i Adolf Hitlers *Mein Kampf*, syftar på befolkningens kulturella homogenisering. De medel som användes – Østergård talar om homogeniseringsapparater – var framför allt

utbildningssystemet, den allmänna värnplikten, hälsovården och massmedia, som förmedlade normer, värderingar och förhållningssätt, kort sagt en nationell kultur. Denna nationaliserings- och socialiseringsprocess, där befolkningen omvandlades från undersåtar till medborgare, kulminerade i Västeuropa mellan 1948 och 1968. Mot denna bakgrund kan man tala om välfärdsstaten som nationalstatens högsta stadium och betrakta det övernationella samarbetet som en förlängning av den nationella politiken.

Intressant är den forskning om värnpliktens betydelse som här lyfts fram. Värnplikten kan ses både som ett redskap för och som ett resultat av nationaliseringsprocessen. I det enade, men federalt uppbyggda Tyskland organiserades värnplikten på regional basis, medan man i det enade Italien inte bara tog avstånd från tanken på en federal uppbyggnad av landet utan också motsatte sig denna princip inom försvaret. Man offrade därmed den militära effektivitet som ligger i solidaritet och förståelse på italieniseringsprocessens altare – med förödande resultat. En annan "homogeniseringsapparat" som kan visa sig kontraproduktiv, om strävan efter likriktning drivs för långt, är utbildningssystemet. Østergård pekar här på Danmark, där man löste konflikten mellan bönder och statsmakt genom en slags dubbel kultur, där staten erkände böndernas fria skolor och kyrkor. Därmed kunde bönderna försonas med den borgerligt liberala staten. Østergård nämner att detta lyckades mindre bra i Frankrike, där det fanns en utbredd skepsis i breda befolkningslager mot den ideologiskt liberala tredje republiken. Men han nämner inte varför. Här var det nämligen just statsmaktens alltför långtgående monopolsträvanden, inte minst på utbildningsområdet, som ledde till oförsonliga inre motsättningar, vars främsta uttryck var den öppna konfrontationen mellan den katolska kyrkan och staten.¹

Den socialdemokratiska välfärdsstaten kan ses som en fortsättning på det sena 1800-talets paternalistiska tradition. I Norden tillkommer också det lutherska arvet som en viktig förklaringsfaktor. Enligt Østergård är det just det lutherska arvet snarare än den demokratiserade socialismens tankegod som skapat de nordiska välfärdsstrukturerna. Riktigt hur detta hänger samman får man dock ingen förklaring på, men väl en utförlig redogörelse för reformationen i Danmark. Kanske skall man se förklaringen i de gemensamma europeiska omsorgsideal som utvecklats ur den medeltida katolska socialläran. Detta samband lyfts fram, och Østergård framhåller också att

1. Jean-Pie Lapierre & Philippe Levillain, "Laïcication, union sacrée et apaisement", i Jacques Le Goff & René Rémond (eds), *Historie de la France religieuse*, Paris 1992, s 14–127.

den nordiska välfärdsmodellen inte är så unik som många nordbor tycks tro. I detta sammanhang nämns också de internationella konjunkturens betydelse för välfärdsutvecklingen och sambandet mellan välfärd och nationell identitet.

Kapitlen V till VIII har Sörlin som huvudförfattare. Här handlar det om nationernas minne och själ, blod och natur samt om globaliseringen. Nationalismen uppträder i form av kultur, som upprätthålls med hjälp av historiska minnesprocesser och som formas till en specifik ideologi. Om man skall förstå hur det nationella medvetandet skapats och spritts till folkmassorna måste man undersöka myterna och symbolerna. Dessa är resultat av historien, men skapar också historia. Sörlin urskiljer tre faser i den nationella symboliseringsprocessen: I den första fasen integreras befolkningen i nationalstaten, i den andra blir nationalismen en massrörelse och ett välfärdsprojekt och i den tredje har nationalismen blivit fullt förankrad i befolkningens medvetande och självuppfattning och utgör därmed en oomstridd utgångspunkt för den nationella politiken.

Nationernas kollektiva minne konstruerades och rekonstruerades med hjälp av historieskrivning, nationella monument, museer, minnesdagar, nationalparker, folkdräkter, nationalhymner och politiska liturgier. Så skapades kollektiva symbolsystem i territoriella medvetanderum. Resultatet av den officiella nationalismen i dess klassiska form blev en ny känsla av nationell gemenskap, livsmening och historisk kallelse. Nationen är, för att tala med Benedict Anderson, en föreställd gemenskap, men som sådan har den visat sig mycket seglivad och har trots den alltmer pluralistiska minneskonstruktionen fortfarande en stark folklig förankring. Sörlin tar också upp nationallandskapet, naturens monument och de geografiska kartornas betydelse för den nationella identiteten, och han ser kartan som "medvetanderummets mest kanoniserade instrument". Man kan här tala om en territoriell alfabetisering som gick hand i hand med den språkliga.

Nationalismen har idag dåligt rykte, vilket enligt Sörlin kan förklaras med att den förknippas med rasism, antisemitism och fascistisk expansionism. Rasismen hade sin grund i darwinismen och den nya evolutionära biologin, men kan liksom antisemitismen också föras tillbaka till upplysningen. Rasism och imperialism ingick en ideologisk symbios, och på många håll stiftades lagar för att säkra den egna folkstammens rasrenhet. I nationalsocialismen framträder, menar Sörlin, dessa biologistiska och rasmytologiska inslag särskilt tydligt. Sörlin tar även upp nationalismen i Asien, Afrika och Mellanöstern samt ursprungsbefolkningarnas situation. Han ser nationsbyggandet

utanför Europa som en produkt av motståndet mot kolonialismen, men också som en följd av att den europeiska nationalstatskonstruktionen vid tidpunkten för avkoloniseringen kommit att framstå som en universell modell.

Den globala nationalismen är en mycket välskriven, informationsrik och samtidigt lättläst bok, som sammanfattar de viktigaste trenderna inom detta viktiga forskningsfält men också bjuder på egna tolkningar, perspektiv och utblickar. Litteraturlistan är diger och vittnar om en internationell orientering, som inte inskränks till Norden och det anglosachsiska språkområdet utan också innefattar tysk och fransk forskning. Men jag saknar två viktiga perspektiv, vilka kan sammanfattas med begreppen religion och genus. I Østergårds del finns visserligen ett avsnitt om reformationen i Norden, men för övrigt lyser religionen med sin frånvaro. Detsamma gäller genusperspektivet. Frågan om kvinnans roll i den nationella identitetsbildningen tas bara upp i form av en i och för sig intressant analys av nationernas kvinnliga symbolgestalter. Men för övrigt får läsaren intrycket att nationaliseringsprocesserna uteslutande burits upp av män.

Religionens roll för skapandet av nationella identiteter är temat för antologin *Nation and Religion*, vilken behandlar nationaliseringsprocesserna i Europa och Asien under 1800- och 1900-talen.² Antologin, som är ett resultat av en konferens som hölls i Amsterdam 1995, innehåller en rad intressanta uppsatser. I en inledning vänder sig utgivarna Peter van der Veer och Hartmut Lehmann mot den i modern forskning gängse synen på nationalism och religion. Nationalismen anses vara en produkt av sekularisering och modernisering, medan religion betraktas som något som tillhör det förflutna och som när den manifesterar sig politiskt betecknas som fundamentalism och därmed som något i sig negativt. Denna dikotomi mellan nationalism och religion bygger, menar de, på en ideologiskt bestämd uppfattning av moderniseringsprocessen, där den västliga utvecklingen görs till norm och där man bortser från att religion inte är ett statiskt utan ett föränderligt fenomen som kan ta sig många olika uttryck.

2. Peter van der Veer, "The Moral State: Religion, Nation, and Empire in Victorian Britain and British India"; Hugh McLeod, "Protestantism and British National Identity, 1815–1945"; Susan Bayly, "Race in Britain and India"; Peter van Rooden, "History, the Nation, and Religion: The Transformations of the Dutch Religious Past"; Partha Chatterjee, "On Religious and Linguistic Nationalisms: The Second Partition of Bengal"; Barbara D Metcalf, "Nationalism, Modernity, and Muslim Identity in India before 1947"; Harry Harootunian, "Memory, Mourning, and National Morality: Yasukuni Shrine and the Reunion of State and Religion in Postwar Japan"; Frans Groot, "Papist and Beggars: National Festivals and Nation Building in the Netherlands during the Nineteenth Century"; Talal Asad, "Religion, Nation-State, Secularism"; Benedict R Anderson, "The Goodness of Nations".

Antologin tar upp tre huvudteman, nämligen religionens betydelse för den moderna nationalismen, sekulariseringsproblematiken och konstruktionen av det nationella minnet. Flera av författarna använder en komparativ metod genom att jämföra Europa och Asien. En gemensam utgångspunkt är att religion och nationalism är föränderliga fenomen som ömsesidigt påverkar varandra och tillsammans formar värderingar och etiska normer. De gängse sekulariseringsteorierna bortser från det faktum att de moderna västliga ideologierna, vilka ligger till grund för dessa teorier, bygger på föreställningar som formats av den kristna religionen. Författarna vill med andra ord fästa uppmärksamheten på faran att använda den nutida västliga förståelsen av religion som en universell kategori och visa på den mångfald av ofta motstridiga utvecklingslinjer som skapat de moderna nationalstaterna. Man kritiserar Gellners moderniseringsteorier, Clifford Geertz ahistoriska definition av religion och Jürgen Habermas teorier om borgerlig offentlighet, som man menar helt bortser från den äldre, på religiös grund organiserade offentligheten.

Antropologen Talad Asad tar upp sekulariseringsproblematiken. Religionen har, konstaterar han, spelat en central roll för skapandet av den nationella identiteten inte bara i Europa utan också i exempelvis USA, arabvärlden och Israel. Han vänder sig mot den av många moderniseringsteoretiker företrädda uppfattningen att modernitet skulle förutsätta att religionen upphör att spela en politisk roll. Man bör, menar han, tvärtom betrakta den politiserade religionen som en frukt av moderniteten. I en intressant diskussion, med avstamp i den tyske statsrättsteoretikern Carl Schmitts teorier om den moderna statsrättsteoris teologiska rötter, framhåller Asad de moderna religiösa rörelsernas betydelse för den moderna samhällsutvecklingen. Så bidrog, om än mot sin intention, såväl de brittiska traktarianerna som de katolska ultramontanerna i Italien och Frankrike till att bryta sönder den post-reformatoriska alliansen mellan kyrka och stat och därmed till en förstärkning av det civila samhället. Det var just uppkomsten av ett civilt samhälle som gjorde det möjligt för statsmakten att omdefiniera och sedan inskränka kyrkans verksamhetsområde. I arabvärlden har de islamistiska väckelserörelserna haft samma moderniserande effekt. Enligt Asad håller de moderna sekulariseringsteorierna inte streck, och han efterlyser en historisering och en verklighetsanpassning av begrepp som religion, politik och modernitet.

I sin uppsats om religion, nation och imperium i det viktorska England och det brittiska Indien visar religionsvetaren Peter van der Veer att religionen spelat en central roll i konstruktionen både av den brittiska och den in-

diska nationalstaten. Storbritannien med sin statskyrka och av protestantiskt tankegods präglade nationella identitet var inget sekulärt samhälle, och den brittiska reformpolitik som bedrevs i Indien vilade på kristen värdegrund. Den brittiska politiken var alltså lika mycket bestämd av religion som den hindunationalistiska indiska, och i båda fallen tjänade religionen syftet att framhålla den egna nationens överlägsenhet. Religionens betydelse för formandet av den moderna brittiska identiteten framhålls också av kyrkohistorikern Hugh McLeod. Fram till mitten av 1800-talet utgjorde det protestantiska arvet och motsättningen till det katolska en viktig faktor härvidlag. Därefter kom den protestantiska konfessionalismen långsamt att ersättas av en mer pluralistisk kristendomsförståelse samtidigt som rastanken fick allt större genomslagskraft. Detta betonas även av Susan Bayly, som i sin uppsats visar på parallellerna mellan den brittiska och den indiska utvecklingen på detta område.

Men det var inte bara majoritetsreligionerna som fungerade som viktiga identitetskapande faktorer i den moderna nationaliseringsprocessen. Också företrädarna för minoritetsreligionerna gjorde anspråk på att representera nationen och formade motidentiteter på religiös grund. I en tidigare antologi som Veer utgivit ges intressanta exempel på hur den brittiska katolicismen och den indiska buddismen kunde användas för att skapa sådana motidentiteter på nationell grund,³ och i den här aktuella boken visar religionsvetaren Peter van der Rooden och historikern Frans Groot på liknande fenomen i Holland. Hade den holländska nationen tidigare identifierats med den maktägande folkgruppens reformerta kyrkotradition, så kom den från slutet av århundradet att sammankopplas med tre separata konfessionella och ideologiska kulturer, nämligen den kalvinistiska, den katolska och den borgerligt liberala. Varje kultur formade sitt särsamhälle inom ramen för den större nationella gemenskapen. Här spelade historieskrivningen, skolan och de nationella jubileerna en viktig roll. Antologin avslutas med en uppsats av Benedict Anderson som lyfter fram de religiöst färgade minnesprocessernas betydelse i den nationella identitetsbildningsprocessen.

Dessa faktorer tas också upp av kyrkovetaren Kjell Blücker i avhandlingen *The Church as Nation*. Syftet är här att studera sambandet mellan ekle-siologi (kyrkosyn) och nationalism först på en teoretisk nivå och sedan

3. Gauri Viswanathan, "Religious Conversion and the Politics of Dissent" i Peter van der Veer (ed), *Conversion to Modernities: The Globalization of Christianity*, New York 1996, s 89–98. Detta är också temat för mitt eget pågående arbete om katolicismen som motkultur i det moderna Norden.

konkret med fokus på Svenska kyrkan i början av 1900-talet. En övergripande fråga är hur nationell ecklesiologi och ecklesiologisk nationalism speglades i kyrklig praxis och historiografi. Blückerter inleder med en omfattande genomgång av teoribildningen runt nationer och nationalism, där han riktar viss kritik bl a mot Gellner och Hobsbawm, och presenterar sedan en rad ecklesiologiska modeller med utgångspunkt från tyska, franska, anglosachsiska och nordiska arbeten. Han visar här både på nationsbegreppets föränderlighet och på ecklesiologins bindning till konfession och beroende av ideologiskt bestämda idealbilder av kyrkan. De europeiska staternas avkonfessionalisering under 1800-talet ledde på protestantiskt håll till en strävan att återställa den förlorade enheten med hjälp av en nationellt färgad ecklesiologi, där man underströk sambandet mellan den etablerade kyrkan och nationen.

Blückerter visar skickligt hur denna strävan tog sig uttryck i Svenska kyrkan, inte minst då inom kyrkohistorieskrivningen, där perspektivet försköts från en statscentrerad patriotism till en klart nationalistisk diskurs. Som exempel på denna nationalistiska kyrkohistorieskrivning nämner han Johan Alfred Eklund, författaren till unglyrkorörelsens kända kampsång "Fädernas kyrka", och den lundensiske kyrkohistorikern Hjalmar Holmqvist. Båda hade en konfessionell protestantisk utgångspunkt och båda betecknade Gustaf II Adolfs regeringstid som den svenska historiens höjdpunkt. Men medan nationalismen hos Eklund är klart profilerad har den hos Holmqvist antagit formen av vad Blückerter i anknytning till Michael Billig kallar "banal nationalism", det vill säga en oreflekterad vardagsnationalism. Blückerter tar också upp de religiösa minoriteternas försök att utifrån sina respektive religiösa traditioner skapa motidentiteter på nationell grund. Här får baptistledaren Nils Johan Nordström och katoliken Bernt David Assarsson tjäna som exempel. Men i deras diskurs modifierades det nationella perspektivet av det konfessionsbundna internationella, och i Assarssons fall fick den storsvenska nationalismen vika för skandinavism och regionalism.

Även den ekumeniskt och internationellt orienterade Nathan Söderbloms förkunelse, som Blückerter granskar utifrån ett antal uppsatser, hade starka nationalistiska inslag. Söderbloms ekumeniska idé utgår från nationalkyrkoprincipen, och den enade kristenhet han eftersträvade byggde på samverkan mellan nationalkyrkor, inte på en gemensam övernationell kyrkostruktur. Blückerter visar också hur rasistiska idéer lyser igenom både i Söderbloms och Eklunds texter. Den germanska evangelisk-lutherska religionen i allmänhet och dess svenska gren i synnerhet ses som den högsta formen av kristen-

dom. Den idé om den egna nationen som ett utvalt Guds folk, som enligt Veer, McLeod och andra forskare var så utpräglad i England vid denna tid, förfäktades också av Svenska kyrkans ledande företrädare. Nationalismen fungerade som en slags superideologi, som ingen kunde bortse ifrån och som kyrkliga företrädare använde sig av i sin strävan att återställa den enhet mellan kyrka och folk som tidens sekularisering, pluralisering och individualisering brutit sönder. Svenska kyrkan och dess ledande företrädare spelade med andra ord en central roll i konstruktionen och upprätthållandet av den nationalistiska diskursen i det tidiga 1900-talets Sverige.

I sin välskrivna och gedigna avhandling tar Blückerter också upp frågan om kvinnornas plats i den nationella konstruktionen. Kvinnorna fanns, konstaterar han, hela tiden med, men inte på samma villkor som männen. Detta tema behandlas utförligt i antologin *Gender and Vocation*, vars syfte är att diskutera kvinnor och religion i det protestantiska Norden 1830–1930.⁴ Någon anknytning till forskningen om nationalismen görs inte, men den nationella diskursen är ändå närvarande. Utgångspunkten för antologin är den debatt om kvinnohistorikernas religionsblindhet som Inger Hammar initierat. I en uppsats om kallelse, genus och emancipation upprepar Hammar den centrala tesen i sin doktorsavhandling, nämligen att den lutherska kallelseläran band kvinnorna till make och hushåll och att den svenska kvinnoörelsens pionjärer legitimerade sina krav på att få tillträde till den offentliga sfären genom att utvidga hushållsbegreppet och genom att ifrågasätta den traditionella evangelisk-lutherska bibeltolkningstraditionen. Här är det intressant att konstatera att dessa kristna kvinnoörelser förordade en samhällskonstruktion som öppnade yrkeskarriären för den ogifta men inte för den gifta kvinnan. Yrkeskarriär och familj betraktades alltså som oförenliga för kvinnans del. Det är, som nyare forskning har visat, detta genuskoncept som slog igenom ute i Europa, medan de nordiska länderna valt att gå en annan väg. Man ställer sig frågan om detta kanske beror på att det borgerliga skiktet var så tunt i de nordiska länderna under det moderna samhällets formationsperiod. Men den problematiken tas inte upp i den här aktuella antologin.

4. Inger Hammar, "From Fredrika Bremer to Ellen Key: Calling, Gender and Emancipation Debate in Sweden, c. 1830–1900"; Bjørg Seland, "Called by the Lord – Women's Place in the Norwegian Missionary Movement"; Pirjo Markkola "The Calling of Women: Gender, Religion and Social reform in Finland, 1860–1920"; Karin Lützen, "The Cult of Domesticity in Danish Women's Philanthropy, 1870–1920"; Inga Huld Hakonardottir, "Philanthropy, Politics, Religion and Women in Iceland before the Modern Welfare System, 1895–1935".

Filantropins och den kristna missionens betydelse för de borgerliga kvinnornas emancipationssträvanden behandlas desto utförligare. Inga Huld Hakonardottir skildrar vilka uttryck dessa strävanden tog sig på Island. Här spelade kampen för ett nationellt sjukhus en central roll. Karin Lützen belyser med exempel från Köpenhamn den betydelse hushållsideologin och kulturen av hemmet hade inom den filantropiska rörelsen i Danmark. Det var inom hemmets och den utvidgade hushållssfärens ramar som den borgerliga kvinnan hade att organisera sin verksamhet. Att vistas ute bland allmänheten ansågs, framhåller Lützen, opassande och tolkades närmast som en sexuell inbit. De borgerliga kvinnornas kamp för en moralisk reform och en avsexualiserad offentlig sfär skall alltså ses mot denna bakgrund. Men att detta problem endast gällde ett litet överskikt av borgerliga kvinnor, och att förvärvsfrekvensen bland andra grupper av kvinnor var förhållandevis hög i Köpenhamn,⁵ nämner inte Lützen. Hon tar emellertid upp de ansträngningar som de kristna medelklasskvinnorna gjorde för att organisera fritidsverksamhet för ensamstående arbetarkvinnor för att förhindra att de drogs in i dåligt sällskap.

Hushållsideologins starka ställning betonas också av Pirjo Markkola och Bjørg Seland, vilka undersökt genusrelationerna i Finland respektive Norge. Markkola visar hur de finska kvinnorna genom att grunda barnhem, hem för fallna kvinnor och diakonissanstalter vidgade sitt sociala aktionsfält utan att öppet ifrågasätta det rådande normsystemet. Liknande mönster finner vi i Norge. Seland fäster här särskilt uppmärksamheten på de kvinnor som intog formella och informella elitpositioner inom väckelse- och missionsrörelsen och som, trots att de i teorin bejakade den gällande genusordningen, i praktiken ändå kom att bryta mot den. Man skulle här kunna tala om en antimodern modernism, där strävan är att bevara det vedertagna men där de metoder som används på sikt för utvecklingen i rakt motsatt riktning. Detta gäller för övrigt inte bara kvinnorna utan de religiösa väckelserörelserna i stort runt om i Europa – de konservativa evangelikalerna, de antimodernistiska katolska ultramontanerna och politiskt konservativa protestantiska kyrkomän som Eklund och Söderblom, för att inte tala om utomeuropeiska religiösa strömningarna som hindunationalism och islamistiska väckelserörelser.

Sammanfattningsvis kan man säga att de fyra här presenterade böckerna kompletterar varandra, och tillsammans ger de en bra överblick över forskningen om nationalism, religion och genus i konstruktionen av det moderna.

5. Birgitte Possing, *Viljens styrke, Nathalie Zahle. En biografi om dannelse, køn og maktfuldkommenhed*, København 1992, s 173–179.

Vad man kan önska är att den nordiska nationalismforskningen övervinner sin genus- och religionsblindhet och att den modernhistoriska ”religiöst väckta” nordiska kvinnoforskningen inarbetar nationaliseringsproblematiken i sina analyser. Här har Kjell Blücker med sin mönstergilla doktorsavhandling föregått med gott exempel genom att integrera alla dessa nya perspektiv till en helhet, även om man kunde ha önskat att kvinnorna fått ett något större utrymme i hans resonemang.

Storbritanniens stadshistoria kartlagd

Av Mats Hayen

David M Palliser (ed), *The Cambridge Urban History of Britain. Volume I, 600–1540*, Cambridge University Press, Cambridge 2000. 841 s.

Peter Clark (ed), *The Cambridge Urban History of Britain. Volume II, 1540–1840*, Cambridge University Press, Cambridge 2000. 906 s.

Martin Daunton (ed), *The Cambridge Urban History of Britain. Volume III, 1840–1950*, Cambridge University Press, Cambridge 2000. 944 s.

Under de senaste trettio åren har stadshistoria upplevt en genomgripande renässans i Storbritannien. För att sammanfatta den till dags dato rika utvecklingen av ämnet har Cambridge University Press nu låtit publicera *The Cambridge Urban History of Britain*. Det är tre digra volymer med Peter Clark (tidigare professor vid Centre for Urban History i Leicester, numera vid Helsingfors universitet) som huvudredaktör. Sammantaget är det ett gigantiskt bokprojekt som presenteras. Clark, som även fungerat som delredaktör för den andra volymen i serien, har tillsammans med de två andra delredaktörerna, David M Palliser och Martin Daunton, samordnat insatser från inte mindre än ett 80-tal forskare och varje volym består av uppemot 30 artiklar. Pallisers del behandlar tiden 600–1540, Clark undersöker epoken 1540–1840 och Daunton avslutar med tidsperioden 1840–1950.

De två första volymerna i serien har fått en enhetlig struktur som av någon anledning inte har tillämpats i den avslutande delen. Möjligen beror det på den tredje volymens kortare tidsspann, men kanske också på den annorlunda problematik som hör samman med det moderna genombrottet i europeisk historia. Volym ett och två är således båda uppbyggda kring en avdelning med regionala studier och två block med likartade tematiska studier, fördelade över volymens tidsmässigt första och andra del. De teman som presenteras i volym ett följer också i stort sett med till volym två varför det blir möjligt att läsa en regions eller ett temas historia från 600-talet ända fram till 1840-talet. Bland presenterade teman finns till exempel de som rör befolkningen, politiken, kulturen, stadslandskapet, småstäderna och hamnstäderna. De flesta artiklar med gemensamt tema har också tämligen likartade

titlar och innehåll, men i några fall blir det tydligt hur ett temas innehåll förändras beroende på vilken tidsperiod som studeras. Kulturtemat inleds till exempel i volym ett med två artiklar, Julia Barrows "Churches, education and literacy in towns 600–1300" och Gervase Rossers och E Patricia Dennisons "Urban culture and the Church 1300–1540", för att fortsätta i volym två med Vanessa Hardings "Reformation and culture 1540–1700" och Peter Clarks och R A Houstons "Culture and leisure 1700–1840".

De flesta teman i volym ett och två återfinns också i seriens tredje del men där saknas helt de regionala studierna. Hela volymen har istället arrangerats i fem stora block med titlarna "Circulation", "Governance", "Construction", "Getting and spending" och "Images". Fortsättningen på kulturtemat återfinns till exempel i R J Morris artikel "Structure, culture and society in British towns", som har sorterats in under blockrubriken "Governance" samt i Douglas A Reids läsvärda "Playing and praying", vilken hänförs till blocket "Getting and spending".

Så som är vanligt i Cambridge-publikationer är texter och textredigering av högsta kvalitet. Bildmaterialet (som utgörs av både målningar, teckningar och fotografier) har i samtliga volymer placerats gemensamt i ett eller flera block, och används i ett flertal fall som referens till mer än en artikel i volymen. Nyproducerade kartor (till skillnad från reproduktioner av historiska original) har däremot placerats i anslutning till den refererande texten och håller i de flesta fall mycket hög kvalitet. Diagram och tabeller har också placerats i anslutning till texten och även här är de flesta av god kvalitet. En oroande tendens enligt min mening är dock det faktum att man idag alltmer låter artikelförfattare själva konstruera sina diagram, med resultatet att de ser väldigt olika ut från artikel till artikel och i ett fåtal fall dessutom är undermåliga. Tabellerna ser dock som regel mycket bra ut. Men när text, kartor, bilder och tabeller betjänas av goda redaktörer är det också nödvändigt att diagram tillåts göra det. Men detta är egentligen bara en randanmärkning: i huvudsak är *Cambridge Urban History of Britain* ett utomordentligt gediget bokverk med genomgående mycket hög kvalitet.

Den första volymen inleds med 600-talet, det århundrade då stadslivet på de brittiska öarna började leva upp igen efter det sammanbrott som inträffade i och med romartidens slut under 400-talet. En viktig fråga inom brittisk urbanhistoria rörande medeltiden har varit den om kontinuitet eller brott mellan de romerska och brittiska stadsbildningarna. Fortsatte med andra ord livet i de romerska städerna efter att den romerska kejsarens regim

hade upphört i början av 400-talet eller dog det ut? D M Palliser menar i sitt inledningskapitel att en konsensus idag råder inom forskningssamfundet när det gäller denna fråga – det var ett tydligt brott mellan de romerska och de brittiska stadssystemen. Men många av de romerska städerna verkar ha fortsatt att existera, antingen som spökstäder eller delvis bebodda av de stammar som bodde i området. Något stadsliv i romersk eller medeltida europeisk form verkar dock inte ha funnits från och med slutet av 400-talet till slutet av 500-talet. Att många städer fanns kvar som fysiska strukturer, om än inte bebodda, gjorde emellertid att det romerska stadsnätet blev viktigt när stadslivet under 600-talet började leva upp igen. De utgjorde den döda stam från vilket ett nytt träd snart slingrade sig ut i ett intrikat rot- och grenverkssystem.

I sin "General survey 600–1300" försöker arkeologiprofessor Grenville Astill isolera tre huvudfaktorer bakom framväxten av ett stadssystem under 600-talet. Den första av dessa var etablerandet av relativt sett mer stabila kungadömen än tidigare; det var en process där Astill menar att städer blev viktiga som stödjepunkter i de olika kungarnas försök att utveckla kontrollen över sina resursområden. Den andra faktorn var den kristna kyrkans framväxt, där redan existerande städer ofta blev de platser som nya kyrkor lokaliserades till. Den tredje faktorn var ett ekonomiskt uppsving under 600-talet som påverkade både långväga handel, jordbruksproduktion och befolkningstillväxt. Det tidigmedeltida stadssystemet hade därmed sin bas i det stadssystem som romarna lämnat efter sig men utvecklade sig under de första seklerna framförallt utifrån de krav som Astills tre huvudaktörer, den världsliga, den kyrkliga, och den ekonomiska makten, ställde.

När det gäller den världsliga makten och dess betydelse för stadsutvecklingen finns det dock en brist i den första volymens redogörelse för perioden 600–1300, en brist som kanske är extra tydlig för en skandinavisk läsare. Medan Vilhelm I:s påverkan på det stadshistoriska förloppet efter 1066 analyseras grundligt i nästan samtliga artiklar lämnas det skandinaviska inflytandet under vikingaperioden nästan helt därefter. Slår man upp *Danelaw* i registret hänvisas man till exempel till bara sju sidor, och detta i en volym som består av totalt 841 sidor. När vikingainvasionerna omnämns får de som regel också spela rollen som externt hot, någonting som genom att hota de anglosaxiska städerna resulterar i en inre omstrukturering av dessa. Det är ett grepp som känns aningen otidsenligt och även om källäget givetvis är problematiskt så borde det ha varit möjligt att mera uttömmande diskutera det skandinaviska inflytandet på den tidiga stadsutvecklingen i England och

Skottland. Ett begrepp med tydlig skandinavisk anknytning är till exempel *laumen*, eller lagmän, som i engelska städer dyker upp för första gången i ett antal städer som alla lydde under Danelagen, men det nämns bara i förbigående i artikeln ”Power and authority 600–1300” av James Campbell.

Det normandiska inflytandet blir som sagt bättre analyserat och det är givetvis ett faktum att Vilhelm Erövrarens påverkan på de brittiska städerna var av stor och genomgripande karaktär. Han var den förste kung som på ett nationellt övergripande plan använde städerna i utövandet av kontrollen över riket. En viktig aspekt av det var byggandet av borgar i strategiskt belägna städer – och på strategiskt belägna platser där städer snart växte upp i skydd av den nya borgen. Genom Domesday Book skaffade han sig också kunskap om rikets alla städer vilket fick till följd att de på ett mer medvetet sätt kunde styras i enlighet med den kungliga politiken. Under de närmaste tre hundra åren efter det normandiska maktövertagandet skulle också den engelska staden uppleva en blomstringsperiod. I mycket berodde det på en positiv utveckling av de tre huvudfaktorer som Astill inledningsvis angett som tongivande. Den världsliga makten utvecklade sitt administrativa nätverk, kyrkan förgrenade sig ut i landet och handeln expanderade, det senare framförallt på grund av textilnäringens uppsving under 1100- och 1200-talen.

Den andra delen i Pallisers volym behandlar epoken 1300–1540 och rör i mycket effekterna efter den stora pesten i mitten av 1300-talet. Pesten var dock bara en faktor bakom den tillbakagång som drabbade de brittiska städerna från och med 1300-talet. En annan var det faktum att så många nya städer tillkommit under de föregående seklen att det inte längre fanns något utrymme för en expansion i stadssystemet. Det är naturligtvis en ståndpunkt som kan diskuteras men det förefaller som om de stadsskapande processerna var relativt fullgångna i det dåvarande samhället som helhet och att en avgörande samhällsförändring skulle behövas för att ytterligare driva urbaniseringen framåt. Något som dock görs klart av bland andra Barrie Dobson i artikeln ”General survey 1300–1540” är hur olika den stora pesten påverkade de brittiska städerna; det var inte bara en historia om död, nöd och elände. Många små städer kunde till exempel tjäna på den relativa ökningen av levnadsstandarden som på grund av pesten inträffade i vissa landsändar.

Från och med den här perioden blir också källäget bättre och en av de mest intressanta aspekterna av medeltida stadsliv möjlig att mer ingående studera. Det rör frågan om kommersialiseringen av det brittiska samhället, här framförallt i dess urbana form. En avgörande skillnad gentemot de konti-

mentala och skandinaviska städerna är till exempel skråsystemets svaghet i England (i Skottland var skråna starkare och utvecklingen där mer analog med situationen i exempelvis Tyskland och Sverige). Någon stark lokal motvikt till statliga och merkantila intressen utvecklades därför inte i England, vilket kan vara en viktig faktor bakom den tidiga kommersialiseringen av ekonomin, även detta dock en kontroversiell fråga. Klart är emellertid att de brittiska städerna under den här perioden var inne i en utveckling mot allt starkare oligarki inom de politiska strukturerna. Och det var oligarkier där köpmannaintressena som regel var dominerande.

Skrånas svaghet i England visar sig enligt min mening även genom det allmänna sätt som det medeltida stadssamhället idag betraktas av brittiska forskare. Ingen väljer till exempel att analysera samhället som ett hierarkiskt stånd-, privilegie-, eller om man så vill, nischsamhälle, med olika typer av hierarkier inom skilda politiska, religiösa och ekonomiska sektorer. Slutresultatet blir att skråanalyserna ofta görs utifrån klassbaserade system, vilka ju endast tenderar att stratifiera samhället horisontellt (som mellan arbetsgivare och arbetstagare) och inte vertikalt (som mellan skrån). Detta är enligt min mening hämmande. Caroline M Brown skriver till exempel i sitt kapitel om Londons historia mellan 1300 och 1540 att ”[t]he ordinances of the many London crafts which were frequently presented to the mayor and aldermen for approval may represent not so much the wishes of the craft or guild as a whole but, rather, those rules which would best suit the masters in controlling the work of their apprentices and journeymen [...]” (vol 1, s 429).

De regionala studierna har placerats i slutet av den första volymen och håller som regel mycket hög kvalitet. Bäst är Derek Keenes kapitel om sydöstra England 600–1540, vars inledning är så bra att man skulle velat ha den som introduktion i början av boken. För första gången får man en känsla för en hel regions städer och den kontext de hade att verka i. Keene blickar även ut mot kontinentala Europa. Han håller analysen på en högre nivå än övriga författare, vilket måste påpekas; ibland sjunker analyserna ner i den individuella förklaringsmodellens svårforcerade träskmarker – det vill säga att en generell utvecklingsaspekt hos ett flertal städer förklaras separat för varje enskild stad, utan att någon generell förklaringsgrund söks.

De regionala studierna fortsätter i seriens andra volym där de utgör de inledande kapitlen. Jonathan Barry och John K Walton lyckas här bra med sina kapitel om sydvästra respektive norra England. Städerna i sydväst påverkades till exempel i grunden av ett flertal processer vilka var aktiva i det engelska

samhället på ett nationellt plan. Intressant är bland annat Bristols roll i den transatlantiska handeln och Baths utveckling till en så kallad "leisure resort" under 1700-talet. Städerna i norr var naturligtvis platsen för den spektakulära engelska textilindustrins framväxt, under det som brukar kallas för den industriella revolutionen. Walton ger i sitt kapitel en regional kontext till den utvecklingen. Christopher Chalkins fortsättning på Derek Keenes genomgång av sydöstra England når dock inte upp till den senares kvalitativa nivå. Han väljer att analysera regionen genom att i stort sett utelämna London, detta på grund av Jeremy Boultons och Leonard Schwarz kapitel om huvudstaden längre fram i boken. Resultatet blir en detaljrik bild av en storstads periferi, men där storstaden inte får någon egentlig plats i analysen.

Frågan om den industriella revolutionens vara eller icke vara, och dess samband med urbaniseringsprocessen, behandlas i John Langtons artikel "Urban growth and economic change: from the late seventeenth century to 1841". Inom ekonomisk-historiska kretsar i England pågår sedan 1980-talet en het och intensiv debatt om hur perioden 1750–1850 skall karaktäriseras. Det finns vissa, som till exempel M Berg och P Hudson, vilka menar att den brittiska ekonomin förändrades i mycket liten grad under perioden. Detta i motsats till N F R Craft och C K Harley som representerar en mer traditionell syn på den engelska industriella revolutionen, det vill säga att det verkligen rörde sig om en revolution.¹ Langton lämnar sitt bidrag till debatten genom att bryta ner den nationella statistiken på stads- och regionnivå och analysera den i samband med urbaniseringsförloppet. Hans slutsats blir att effekterna av ett industriellt uppsving visar sig tydligt i t ex Lancashire, men också att huvuddelen av den urbana tillväxten inte kan hänföras till de nya industriorterna utan till äldre redan väl etablerade städer, en slutsats som indikerar att det finns mer bakom den industriella revolutionen än bara industri.

Genusforskningen har inte fått något eget kapitel i serien, en brist som bara i viss mån hjälps upp av de försök att föra in ett genusperspektiv som görs i vissa artiklar. Det mest fokuserade bidraget i volym två görs av Pamela Sharpe som använder avancerade familjerekonstruktionsmetoder i sin artikel "Population and society 1700–1840". Hon lyckas utvinna mycket ny kunskap om överlevnadsstrategier för både män och kvinnor i de brittiska städerna, bland annat när det gäller migrationsmönster och giftermålsstrategier.

1. Se t ex N F R Crafts & C K Harley, "Output Growth and the British Industrial Revolution: A Restatement of the Crafts-Harley View", *Economic History Review*, 2nd series, 45 (1992), s 703ff; M Berg & P Hudson, "Growth and Change: A Comment on the Crafts-Harley View of the Industrial Revolution", *Economic History Review*, 2nd series, 47 (1994), s 147ff.

Att ett speciellt genuskapitel också saknas i volym tre, som redigerats av Martin Daunton, är desto mer märkligt eftersom den volymen generellt kännetecknas av en mer modern forskningsinriktning än de två föregående volymerna. När man kunnat få med så intressanta bidrag som Lynn Hollen Lees "Urban Networks", Bill Luckins "Pollution in the City", Colin G Pooleys "Patterns on the ground: urban form, residential structure and the social construction of space" och John K Waltons "Towns and consumerism" borde det i en bok på uppemot 1000 sidor, också ha funnits plats för ett bidrag från det genushistoriska forskningsfältet. Nu dyker de genusteoretiska resonemangen endast upp sporadiskt i vissa artiklar. Här blir det tydligt att Storbritannien fortfarande har vissa besvärande luckor i sin annars så omfattande historiska forskning.

I övrigt är dock Dauntons volym den kanske mest spännande i serien, något som enligt min mening framförallt beror på att så många bidrag representerar de nya forskningsinriktningar som lägger stor vikt vid spatiala och temporala processer. Många bidrag handlar också om den kris som i och med industrialiseringen drabbade det brittiska stadssystemet. Städer expanderade med en allt högre hastighet vilket ställde allt högre krav på den byggda miljön. Det var också en tid av stor mobilitet då människor rörde sig ofta och längre sträckor för att byta bostad eller för att arbeta. Städernas inre och yttre nätverk för transporter av människor, varor och information, eller för gas, elektricitet, vatten och avlopp, utvecklades samtidigt med rasande hastighet. Detta är också historien om ett skifte från ett politisk läge till ett annat. I mitten av 1800-talet var England marknadsekonomiernas urmoder, hundra år senare hade det blivit en välfärdsstat bland andra.

Lynn Hollen Lees artikel om urbana nätverk fungerar på många sätt som en fortsättning på John Langtons artikel om den tidiga industrialiseringsfasen i volym två. Genom att föra in begrepp som "space economy" åstadkoms ett försumsligande av debatten om den industriella revolutionen vilket innebär att dess innehåll breddas. Det handlar inte längre bara om olika produktionsmetoder utan om alla de olika samband som existerar mellan produktion, information, kommunikation och konsumtion.

David Feldmans bidrag med titeln "Migration" rör folkomflyttningarnas historia i England från 1840 till 1950. Han delar in tidsperioden i tre del-epoker, där gränsdragningen mellan de olika epokerna baseras på sammansättningen av de faktorer som i varje läge styrde migrationen. Han åskådliggör den process som förändrade den faktiska migrationen under tidsperio-

den, men lyckas också ställa intressanta frågor om vad som i olika tider och på olika platser styrde vilka flyttningar som blev betecknade som migration. Migration blir med hans synsätt inte bara en historia om faktiska rörelser av människor från en plats till en annan, utan också om hur sådana flyttningar kan bli byggstenar i sociala och diskursiva konstruktioner. Förflyttningar används även av Colin G Pooley i hans ovan nämnda artikel om stadsform och boendestrukturer. Pooley begagnar sig bland annat av Torsten Hägerstrands tidsgeografi och Anthony Giddens strukturteori. Hans analys är intressant, men precis som så många andra som försökt sig på tidsgeografi och strukturteori stöter han på problem när han vill komma åt människors uppfattningar om sina rumsliga och sociala sammanhang, hur de upplevts i varje tidsskede och hur deras evolution över tid uppfattats. Han tvingas avsluta sin artikel med orden: "Much more research is needed on the links between residential spatial structure and social and cultural identity" (vol 3, s 465).

Den tredje volymen avslutas med en konsthistorisk artikel av Caroline Arscott om 1800- och 1900-talsstaden, "The representation of the city in the visual arts". Det är en utmärkt tanke. Efter 800 sidor med utredningar om det industriella och demokratiska genombrottsskedet i de brittiska städerna, bjuds vi möjligheten att följa samma utveckling i konstnärernas perspektiv. Arscotts artikel är emellertid något för fragmentarisk och kort för att riktigt lyckas knyta ihop volymen och det blir istället tydligt hur massiv och över-skådlig den avslutande delen i serien *Cambridge Urban History of Britain* egentligen är. Efter den stadshistoriska flod som flödat ner genom seriens två första volymer befinner vi oss slutligen i deltat, där perspektivet hela tiden skiftar och land och vatten ständigt byter plats. Något försök till syntes, liknande de som presenterats i volym ett och två, rör det sig inte om. Det är en i högsta grad aktiv tidsålder som presenteras, med många frågor fortfarande högt upp på forskningens agenda.

Utan tvekan står dock det faktum att de tre volymerna i *Cambridge Urban History of Britain* bör räknas till den stadshistoriska forskningens främsta verk. Det är en värdig summering av en lång period av livlig forskningsaktivitet och ett gediget fundament inför framtida forskningsinsatser.

Litteratur

Politisk kultur i 1100-tallets Danmark

Lars Hermanson, *Släkt, vänner och makt. En studie av elitens politiska kultur i 1100-talets Danmark*, Diss, Avhandlingar från Historiska Institutionen i Göteborg 24, Göteborg, 2000. 280 s.

Afhandlingen handler om et kærneområde i den danske historiske tradition, 1100-tallet, om personer og magt og om nogle af de fundamentale grundkategorier som konge, kirke og aristokrati, som alle har brugt, men som ingen tidligere har stillet spørgsmål ved for alvor. Det sker her, og ved at rokke ved fundamentet falder hele bygningen.

Problemstillingen

Omkring år 1200 skrev historikeren Saxo et storslået og spændende værk om "Danernes bedrifter", som siden er citeret og har præget vor opfattelse af hele 1100-tallets historie helt afgørende, og Saxo bliver da også brugt intensivt af Lars Hermanson. Det er imidlertid ikke uproblematisk. I perioden 1915–1928 skrev brødrene Curt og Lauritz Weibull en række afhandlinger, hvori de viste, at Saxo var tendentiøs, skildrede sine helte ensidigt positivt og malede fjenderne sorte, og i modsætning til Saxo fremhævede de den meget ældre Roskildekronike. Effekten var nærmest paralyserende på efterfølgende historikere, som – i det mindste i princippet – forkastede Saxo som brugbar til at forstå 1100-tallets begivenhedshistorie og politiske historie. En af Hermansons store fortjenester i denne afhandling er, at han viser med eksempler og i praksis, hvordan man alligevel kan udnytte Saxo.

Brødrene Weibull mente i de danske kilder at kunne finde to forskellige tendenser: Nogle ønskede en stærk kongemagt, andre ikke. Det tolkede de som tegn på en kamp mellem konge og kirke, mellem regnum og sacerdotium. Dermed var to grundkategorier introduceret i historieskrivningen og dermed også det grundperspektiv, at middelalderhistorie handler om kongemagts opkomst og etablering, i modspil og medspil med kirken – statsperspektivet.

Den tredje spiller på den politiske bane var aristokratiet. Ud fra denne stats-tænkning var det selvkært for det tyvende århundredes historikere, at aristokratiet var modpolen til kongemagten. Når kongen var stærk, bestemte han over aristokraterne, og det var godt. Når kongen var svag, bestemte aristokraterne, og det var dårligt, for det forsinkede udviklingen af den moderne stat. Denne almeneuropæiske forståelsesmåde blev forstærket af en særlig dansk tradition fra midten af 1800-tallet, som anså aristokrater for unødvendige, dekadente snyltere

eller parasitter på den danske folk. 1100-tallet er derfor blevet forstået af moderne historikere som en periode, da kongen kæmpede for at få kontrol over stormændene og stille dem i kongens tjeneste, mens stormændene omvendt er blevet opfattet som en reaktionær slægtsgruppe, der kæmpede mod det nye, mod kongen.

Ud fra disse tre elementer, konge, kirke og aristokrati, er 1100-tallets mange krige så blevet analyseret som en magtkamp mellem tre grupper, der nåede sin foreløbige afslutning i 1170 med den såkaldte kirkefest i Ringsted. Da blev kong Valdemar den Stores unge søn, Knud 6., kronet til medkonge, og Valdemars far, Knud Lavard, som var blevet dræbt i 1131, blev helgenkåret. Kongen havde sejret over aristokratiet ved at tvinge dem til at acceptere sin søn som konge og dermed berøvet dem det frie kongevalg. Kongen havde sejret over kirken ved at tvinge den aldrende ærkebiskop Eskil til at helgenkåre Knud Lavard.

Nu siger Hermanson så, at dette billede af 1100-tallets historie er fuldstændig fejlagtigt, fordi konge, kirke og aristokrati slet ikke eksisterede som faste magtelementer med på forhånd givne modsætninger. Der eksisterede en elite, som kæmpede om magt og ressourcer, det vil sige jordejendom. Denne elite var organiseret i sociale netværk, som konkurrerede indbyrdes, og som omfattede både gejstlige, kongefamilien og stormænd. Kirken og kongetronen var et instrument for medlemmer af disse sociale netværk, ikke selvstændige institutioner.

For at kunne påstå dette er Hermansons korte, teoretiske indledning helt afgørende. Her påstår han, at slægtssamfundet er et forældet analyseværktøj. Slægt var nemlig ikke unilateral i 1100-tallet, så man kun regnede sin nedstamning fra faderen, men bilateral, så man regnede nedstamning både gennem mands- og kvindeliner. Desuden suppleredes det biologiske slægtskab med personlige, forpligtende bånd mellem enkeltindivider, fx som fosterbroderskab eller som politisk forpligtende venskab, *amicitia*. Mens det unilaterale slægtssystem er hierarkisk og fast med våbenskjolde og familienavne, var det bilaterale slægtssystem horisontalt og fleksibelt og foranderligt, fordi den enkelte person i en konflikt-situation vil have loyalitetsbånd til flere sider på en og samme tid. Der er altså ikke slægt i vor forstand, men kun sociale netværk, som kunne ændre sig ganske hurtigt. Og det var altså det karakteristiske for eliten i Danmark i 1100-tallet, mener Hermanson.

Indhold

Afhandlingen falder derpå i tre dele, som er meget forskellige. Først kommer en historiografisk oversigt om den generelle europæiske forskning i middelalderlige magtrelationer og forholdet mellem konge og stormænd, som sammenholdes med den dansk/svenske tradition. Det er ikke før gjort så grundigt og velovervejet som her og giver ofte en nøgle til at forstå karakteristiske træk ved den danske tradition. Fx har den franske historieforskning regnet med, at aristokratiet opstod som et brud med det tidligere, skabt af kongen, som havde brug for krigere og embeds-

mænd. Derfor fik de uddelegeret kongelige magt, de blev aristokrati de jure. I modsætning hertil har tyske forskere set kontinuitet, at aristokratiet har eksisteret altid og baserede sin magt på Grundherrschaft, på jordejendom, som de besad uafhængigt af kongen. De var altså aristokrater de facto. Danske historikere har været påvirket af den tyske tradition her og regnet med en jordbaseret uradel, hvad der netop har understreget tanken om stormændene som konservative. Det nye i 1100-tallet skulle da være kongens forsøg på at knytte stormændene til sig ved at uddelegere nye, kongelige embeder.

Afhandlingens anden og største del behandler magtforholdene under kong Niels og dronning Margaretha, 1104–1134. Perioden er traditionelt blevet fremhævet som den tid, kongemagten skabte embedsmandsinstitutioner og en administration. Hermanson rekonstruerer nu de sociale netværk, han tidligere har introduceret, og det bliver dermed et "aktørstudie", der "vimlar af personnamn", som han selv indrømmer. At bogen ikke har et personregister er en beklagelig og følelig mangel, når man forsøger at navigere imellem alle disse aktører.¹

Lars Hermanson angriber først billedet af kongemagtens betydning. Da Otto af Bamberg i 1127 henvendte sig til den danske ærkebiskop Asser for at overtage missionen blandt hedningene på Rügen, svarede Asser, at han først måtte drøfte sagen med stormændene. Det frapperende er, at kongen slet ikke er nævnt, hvad der absolut ikke tyder på en centraliseret kongemagt. Magten lå i stedet hos stormændene, konkluderer Hermanson.

Lars Hermansons fortsætter med at se på nogle af de titler, som er tolket som tegn på en ny, kongelig administration, fx skatmesteren og staldmesteren. Senere, i 1200-tallet, forvaltede de den kongelige økonomi, men derfra kan man ikke slutte tilbage til begyndelsen af 1100-tallet. Hermanson viser derpå for det første, at nogle af disse titelindehavere havde en privat magtstilling med jord som medlemmer af en elitefamilie, og for det andet at nogle personer har forskellige titler i forskellige kilder: En camerarius Henrik var senere advocatus i byen Ribe og så videre. Hermanson konkluderer, at disse titler i 1100-tallet blot var inkonsekvente statusmarkører og ikke knyttet til noget embede. Bevist er det imidlertid ikke. Man kunne vel, også i 1100-tallet, avancere ganske hurtigt inden for embedsmandssystemet og dermed skifte titel. Men Hermanson fremhæver ganske rigtigt, at der på den anden side set ikke er noget positivt bevis for, at disse titelindehavere faktisk forvaltede en uddelegeret kongelig myndighed.

Derpå kan Lars Hermanson fortsætte til de større embeder, præfekturer og hertugdømmer, som brugtes om større områder med stor militær og økonomisk betydning, Slesvig, Lolland-Falster, Halland, Götaland. En vigtig kilde til kongens magt over disse områder er Saxos oplysning, at præfekten Eliv i Slesvig blev afsat af kong Niels. Hvis det var tilfældet, fungerede Eliv altså som embedsmand og

1. Et register er blevet udfærdiget af årgang 2000 på Syddansk Universitet og publiceret på <http://www.sdu.dk/Hum/kvj/hermanson.html>.

bestyrede en uddelegeret kongelig myndighed. Hermanson argumenterer, at Saxos beretning er sen og skrevet, da kong Knud 6. havde store problemer med en senere hertug af Slesvig, nemlig biskop Valdemar Knudsen. Saxo understreger derfor, at kongen i flere generationer havde kunne afsætte hertugen af Slesvig, men det behøver jo ikke at være sandt. Andre kildesteder falder, og Lars Hermanson kan konkludere, at der ikke var tale om *delegeret* magt, men om *delt* magt. Kongen måtte acceptere selvstændige stormænd og fik indflydelse gennem alliancer, ved at knytte dem til sig i et socialt netværk. Hvorledes det blev gjort, bliver så fremstillet detaljeret i resten af anden del af afhandlingen. Det er værd at understrege, at Hermansons konklusion om den delte magt vel er blevet antydnet hos tidligere historikere, især i de seneste 20 år, men der er ikke tidligere fremsat så konsistent og så velargumenteret.

Et afgørende middel i alliancepolitikken var ægteskaber, og nu introduceres en række stamtavler og genealogiske udredninger. En afgørende figur i ægteskabspolitikken var kong Nielses dronning, Margareta. Hun indtog en meget betydelig rolle, blev afbildet på mønter sammen med kong Niels og optrådte som medunderskriver på diplomater. "Danmarks styre lå i en kvindes hånd", bemærkede Roskildekrøniken, vist med beklagelse. Hermanson argumenterer, at netop Margaretas slægtsforbindelser og arvekrav gav hende en vigtig politisk position, som blev fulgt op af hendes og Nielses giftepolitik. Døtre blev et vigtigt politisk aktiv, påpeger Hermanson rigtigt, såvel de ægtefødte som frilledøtrene, som han omtaler som "dolgde esser ur rockårmen" – der var ofte mange af dem, og de kunne hurtigt aktiveres, det vil sige bortgiftes, hvis en ny alliance var nødvendig.

Disse sociale netværk skabte gensidig loyalitet og fred. En stormand kunne dårligt bekæmpe kongen, hvis kongen var hans svigerfar. Men bagsiden af medaljen var, at alle disse personer i det bilaterale slægtssystem fik arvekrav på de samme områder. Når systemet brød sammen, fik det den modsatte virkning af den tilsigtede – så blev alle medlemmerne af netværket konkurrenter, alle vennerne blev til fjender. Det var netop, hvad der skete, da dronning Margareta døde omkring 1130. Ifølge andre kilder døde hun ganske vist allerede i 1117, men Hermanson vælger den senere datering, uden i øvrigt at diskutere den særligt.

Da Margareta var væk, kunne fjendskabet mellem de to fætre Magnus og Knud Lavard ikke holdes i ave mere, og Knud blev myrdet. Oprør og krige fulgte. De mange kilder til dette mord er blevet tolket vidt forskelligt; Hermansons gennemgang er den mest omfangsrige til dato og af blivende værdi alene af den grund. Han viser blandt andet, at det ikke drejede sig om en konflikt mellem to enkeltpersoner, men mellem to netværk, som Knud og Magnus var frontfigurer for. Og det gav nemt loyalitetskonflikter. Hakon Sunivasen var først med i komplottet mod Knud Lavard, men nåede at trække sig ud og skifte over til det andet netværk og blive en af Knuds hævnere. Han var, skriver Hermanson, en "slipad magtpolitiker". Andre var mindre heldige, præfekten Ubbe havde støttet Magnus'

gruppe og blev hængt som hævn. Konflikten involverede et meget stort antal personer på begge sider, som var medlemmer af den samme, tæt forbundne elite. Der var tale om en intern kamp inden for den samme elite, ikke om en konfrontation mellem kongemagt og aristokrati.

Medlemskab af netværket kunne være afgørende for den personlige position, og den kunne skifte meget hurtigt i en konfliktsituation. Ærkebiskop Asser var af Trundslægten og før mordet på Knud Lavard slægtens eneste højere gejstlig, derefter besatte medlemmer af gruppen i løbet af få år bispestolene i Viborg, Roskilde og Ribe. Der var altså store advancementsmuligheder ved at tilhøre det vindende netværk, og kirken blev et instrument for magthungrige og stridbare stormandsbisper; mitraen blev for stormænd, hvad kronen var for kongen, påstår Hermanson, og det viser han så ud fra kildematerialet. Om mitraen så også var andet for disse biskopper, interesserer ham egentlig ikke.

Alliancesystemerne var nøje planlagte, ofte gennem generationer, og med et skarpt blik hos samtidige aktører for konfliktpotentialer. Da Erik Ejegod drog på pilgrimsfærd i 1103, overlod han styret af riget til ærkebiskop Asser og Harald Kesje, men han lod sin søn Knud Lavard opdrage hos den sjællandske stormand Skjalm Hvide, der blev fosterfar til Knud. Det opfatter Lars Hermanson som udtryk for, at Erik Ejegod allierede sig med to forskellige netværk for at lade dem afbalancere hinanden. Et andet eksempel er, at Knud Lavard og Magnus ikke alene var forenet slægtsmæssigt, men også havde mere personlige relationer. Knud var gudfar til Magnus, og de havde indgået et *amicitia*, et venskabsforbund, og måske endda et *societas*, der nok, som Hermanson foreslår, betyder et militært broderskab. Man bestræbte sig altså i samtiden på at konstruere gensidige forpligtende bånd ud over de slægtsmæssige, netop fordi der i det bilaterale slægtskabssystem var så mange konfliktmuligheder.

Efter denne navnemæssige og kildekritiske tour de force kan Hermanson så opsummere anden del: Der var ikke tale om, at kongen uddelegerede magt, men han delte magten med selvstændige stormænd og måtte indgå alliancer med dem. Der eksisterede ikke faste magtstrukturer som kirke, konge og aristokrati, men en fælles elite, tæt forbundne i sociale netværk, som kæmpede om ressourcerne, det vil sige jordejendom. Dermed er fundamentet faktisk trukket væk under det meste af det 20. århundredes historieskrivning om Danmark i 1100-tallet.

Afhandlingens sidste del handler om det valdemarske kongedømme fra 1157 til 1202. Adskilte Valdemars kongedømme sig væsentligt fra det tidligere, og var det, som forskningen har påstået, stærkt og præget af fred. Dette afsnit er ganske anderledes komponeret end det foregående. Lars Hermanson bruger nemlig det meste af pladsen på en grundig tendensanalyse af Saxos beretning, der tidligere er blevet forstået som kongepropaganda. Det imødegår han ved en skarpsindig analyse på flere, klart adskilte niveauer. Valdemar skildres ganske vist som en middelalderlig ideal-konge, men kun under borgerkrigen. Da han først blev ene-

konge, træder han helt i baggrunden i forhold til medlemmer af Skjalm Hvide-kollektivet. Kongen kommer for sent til krigstogter, han kæmper mod de forkerte, han slås ikke personligt. Han gør dumme og uværdige ting som at synke ned i mudderet under et slag, så han må reddes og bæres bort på skuldrene af folket – et symbolsk billede, der viser, hvor Saxos egentlige sympati lå. Det eneste, der redder kongen, er hans gode rådgivere af Skjalm Hvide kollektivet.

Saxo er propagandist for Hvideslægten, som hans arbejdsgiver Absalon tilhørte. Hele Saxos skildring af 1100-tallets historie skal fremhæve denne slægts afgørende rolle som støtte og rådgiver for kongen. Hermanson vender sig da mod diplom-materialet og viser, at medlemmer af Skjalmkollektivet *ikke* indtager nogen særlig rolle under Valdemars regering. Brevvidnerne er kongefrænder indtil 1167, i 1180'erne og 1190'erne er det søskende og sønner til kongen, først efter 1192 bliver det igen magnater. Skjalmkollektivet har langt fra spillet den rolle, som Saxo påstår.

Lars Hermanson fortsætter med at tolke nogle af Saxos historiske fremstillinger som en indirekte kritik af kong Valdemar. Fx kritiserer Saxo Svend Grathe for at negligere stormændene og organisere sig efter tysk forbillede med afhængige embedsmænd, ministerialer. Saxo kritiserer dermed indirekte Valdemar for at glemme sine gamle rådgivere, nemlig Skjalmkollektivet, og forsøge at opbygge en administration i stedet for.

Det er vel blandt de vigtigste resultater af tredje afsnit, men undervejs kommer en række gode enkeltobservationer, blandt andet at den store kirkefest i Ringsted kun vies sølle 7 linjer i Saxo. Hvis man læser Saxo, antyder intet, at den såkaldte kirkefest i Ringsted skulle komme til at udvikle sig til det 20. århundredes historikers højt besungne og særdeles vel undersøgte bevis på kongemagtens sejr over både kirke og aristokrati.

Diskussion af afhandlingen

Lars Hermansons afhandling er uden nogen tvivl afgørende for enhver forståelse af 1100-tallets danske historie og en stor bedrift, men den kan kritiseres på en række punkter af både specifik og generel art. Det vil den sikkert også blive fremover, om ikke af andre grunde så fordi den udfordrer faste forestillinger, og den diskussion kan så åbnes her med nogle få overvejelser om kilder og teoretisk baggrund.

Lars Hermanson gør et godt og solidt arbejde med kilderne og når langt, men store konklusioner drages på ganske få ord. Netop dér vil der være stof til mange diskussioner fremover. Et centralt kildested er Otto af Bambergs delegation til ærkebiskop Asser i 1127 (ikke 1128), om at Otto skulle overtage missionen på Rügen. Det kunne (ikke "ville"), Asser ikke tage stilling til, *nisi ante principes danorum atque magnates per aliquas inducias consuluisse*. Asser skulle altså i vigtige udenrigsspørgsmål ikke konsultere kongen, men stormændene, konkludere Hermanson. Citatet er programmatisk for hele afhandlingen og bruges flere gange. Hermanson har ret i, at kongen faktisk ikke nævnes, i modsætning til hvad

både Breengaard skrev i 1983 og Niels Skyum-Nielsen i 1971. Dem henviser Hermanson ikke til; det ville ellers have støttet hans pointe, at danske historikere har ment at finde kongen overalt, også hvor han slet ikke er nævnt. Der kan imidlertid siges meget mere om dette kildested, som måske kan modificere tolkningen.

For det første er der tale om *principes*. Denne titel diskuteres mærkeligt nok ikke i afhandlingen, men kan betyde medlemmer af kongefamilien. Herbord, fra hvis Ottosvita oplysningen stammer, bruger ordet 39 gange, tilsyneladende udelukkende om stormænd. For det andet indeholder citatet det underlig udtryk per aliquas inducias, der normalt oversættes med en frist, en tid; Danmarks Riges Breve oversætter "idet han først måtte *have tid* til at rådføre sig med de danske fyrster og stormænd". Imidlertid kan inducias også betyde en 'våbenhvile'. Det giver meget bedre mening her. Asser kan ikke svare, medmindre han *ved en våbenhvile* kan komme til at konsultere de stridende parter. Der må altså være tale om nogle helt specifikke krigshandlinger, som har noget at gøre med Rügen.

Den 22. marts 1127 døde Henrik Godskalksen, *rex slavorum* i områderne mellem Elben og Rügen. Straks fulgte der krige mellem sønnerne Knud og Svante-pol, samtidig rykkede hans fætter Knud Lavard ind fra vest for at fiske i oprørte vande, fra øst kom Lavards allierede (amicus) Vartislav, den polske kong Boleslavs tidligere hertug, som var giftet ind i en rygensisk fyrsteslægt. Og Knud Lavard har givetvis tilkaldt medlemmer af sit sociale netværk fra Sjælland og de sydlige øer, medlemmer af Skjalm Hvide kollektivet og Trundgrupperingen, som Asser også tilhørte. Kongen var død, og det vrimlede nu med fyrster af kongeligt blod, som alle kæmpede indbyrdes – Asser havde bånd til adskillige af dem af den ene eller anden art. Derfor kunne han ikke – i denne specifikke situation – tage stilling til noget, før en våbenhvile gav ham mulighed for at diskutere med de stridende fyrster. Deraf kan man ikke slutte, at Asser generelt ikke konsulterede kongen.

Kildestedet er fremhævet, fordi det er centralt, men også som eksempel på, hvor få og komplicerede kildeudsagn konklusionerne ofte hviler på. Det vil næppe røkke ved selve tesen, men hver enkelt led i argumentationen kan forfines og diskuteres.

Mere kompliceret er det, at der sker et skift i kildeudnyttelsen fra anden til tredje del af afhandlingen, og det drejer sig om Saxo. I anden del beskrives og analyseres elitens netværk især ud fra Saxos beretning. Her tror Hermanson altså på Saxos fortællinger om Saxos fortid. I tredje del bruges Saxos skrift som et levn til en forståelse af Saxos samtid, især Skjalmkollektivet. Nu er påstanden, at Saxo udpensler, hvordan kongen altid har været afhængig af sit netværk af trofaste støtter fra Skjalmkollektivet. Saxos beskrivelse af elitenetværk bliver altså nu en konstruktion af fortiden med det mål at påvirke nutiden; men i anden del var Saxos beskrivelse en troværdig gengivelse af en fortidig virkelighed. De to synsmåder kan formodentlig kombineres, Saxo kan jo have – om man så må sige – konstrueret en allerede eksisterende virkelighed, altså lavet en konstruktion med elementer, som var genkendelig for dem i samtiden, der stadig kunne huske en

generation tilbage, men blot udelod en masse personer. Men så må man nok også overveje dybere, hvad det betyder for spørgsmålet om kongen. Hvis han fylder så lidt, som Hermanson vil det, afspejler det så Saxos konstruktion af en virkelig virkelighed eller blot en udeladelse af hensyn til Saxos arbejdsgiver?

På samme måde som med Saxo kan man overveje længe, hvordan Lars Hermanson konstruerer den danske 1100-tals fortid. Også hos ham er udeladelserne tankevækkende. Kirkens mænd er nævnt som medlemmer af elitekollektiver, men kirken som ideologi og del af et internationalt netværk er fuldstændig fraværende, selv om det ikke på nogen rimelig måde kan påstås ikke at have noget med magt at gøre. I en fodnote (s 231) nævnes i forbifarten, at konger på Valdemars tid kunne bandlyses for overgreb på bisper, hvad der forringede bispernes allianceværdi afgørende – medlemmerne af elitekollektiverne havde altså forskellig vægt og muligheder ud fra deres øvrige baggrund; at grave videre i det aspekt kunne måske føre til en spændende nuancering af den generelle tese. På samme måde nævnes klosterbevægelsen blot en enkelt gang, paven er helt fraværende og ligeså enhver form for diskussion af et begreb som *libertas* – kirkens frihed.

Det kan man nok bedst forstå historiografisk. Hermansons værk er en blanding af noget meget traditionelt og noget meget nyt. Det er traditionelt med tætte kildestudier og en erklæret interesse for magt og konflikter og konger og stormænd, ja endog en stor snært af politisk historie. Traditionelt er det vel også, at behandlingen har meget lidt komparation til andre samtidige samfund, selv om inspirationen til værkets tese kommer fra den internationale forskning. Nyt er derimod den sociologiske tilgang med fokuseringen på grupper og den antropologisk inspirerede interesse for labile slægtssystemer mere end for klasser eller politiske kategorier. Afhandlingen må derfor nærmest karakteriseres som et sociopolitisk aktørstudium. Mentalitetshistorie er det ikke, for enkelte individers selvforståelse interesserer ikke Hermanson i denne sammenhæng.

Lars Hermanson har i sin afhandling fokuseret på magt og på analyse af grupper. Det forklarer måske hans mange fravalg. Ud fra denne afgrænsning er valget helt naturligt, også selv om man med den danske historiske tradition i baghovedet kunne ønske sig at høre om Hermansons syn på en lang række andre ting også. Det kommer så forhåbentlig i en anden sammenhæng. Og når alle disse forbehold er fremsat og kan diskuteres og udvides og præciseres i de kommende år, så rokker det stadig ikke ved det helt overordnede indtryk: Med Hermansons afhandling har vi fået et helt nyt, gennemført og gennemargumenteret helhedssyn på dansk 1100-tals politisk historie. Afhandlingen er simpelthen uomgængelig for enhver, der fremover vil beskæftige sig med den periode. Den kommer til at blive stående som en af de vigtigste afhandlinger om dansk middelalderhistorie i det 20. århundrede.

Kurt Villads Jensen*

* Fakultetsopponent

Lyckans tjänare

Fabian Persson, *Servants of Fortune. The Swedish court between 1598 and 1721*, Diss, Eget förlag, Lund 1999. 278 s.

Mycket av den forskning som har skett om hovmiljön har rört konst eller kultur vid hovet, eller också har det intriganta spelet vid hovet behandlats med en blandning av skräck och förtjusning. Däremot har hovets sociala och politiska funktion i vidare mening inte rönt lika stor uppmärksamhet. Under senare år har historiker alltmer betonat de informella förbindelsernas betydelse under tidigmodern tid, men märkligt nog har hovets betydelse i detta sammanhang inte lyfts fram i speciellt stor utsträckning. Den här anmälda avhandlingen om det svenska hovet under tiden 1598 till 1721 av lundahistorikern Fabian Persson är därför i hög grad välkommen.

Det är naturligtvis väsentligt hur "hovet" definieras. Det som författaren sysslar med är det som på svenska kallades hovstaten, dvs de som officiellt var anställda vid hovet. Däremot ingår inte t ex riksrådet eller den övriga förvaltningen vid slottet, och inte heller de besökande som infann sig vid hovet. Författarens motivering till detta är att han vill koncentrera sig på dem som hade mest intensiv kontakt med monarken, vilket i sin tur hänger samman med avhandlingens syften.

Författaren ställer upp två syften för undersökningen (s 9). För det första vill han undersöka hovets roll i relationen mellan monarken och eliten, och är därvid intresserad av frågan om hovet fungerade som ett centrum för politik och makt i det tidigmoderna Sverige samt i vilken mån en tjänst i hovet kunde ge politiskt inflytande. Det andra syftet är att undersöka hovets roll i de offentliga utgifterna.

Frågorna sätts in i ett brett forskningsläge. I internationell forskning menar bland annat Norbert Elias att hovets främsta ändamål var att locka till sig den tidigare upproriska adeln, som nu gjordes ekonomiskt beroende av monarken och blev insnärjd i ett hovceremoniel som syftade till att framhäva kungamakten. Adeln har på så sätt pacificerats, vilket har gynnat kungamakten absolutistiska ambitioner. Senare forskare, som den engelske historikern Geoffrey Elton, betonar däremot snarare hovets roll som en mötespunkt mellan kung och aristokrati. Kontakten innebar en möjlighet att utöva makt, inte bara för monarkin utan också för aristokratin. En annan internationell forskare som betytt mycket för författaren är David Starkey. Denne delar upp hoven i sådana där monarken markerade distans till omgivningen, respektive dem där denne var mer aktivt närvarande i hovets utåtriktade verksamhet.

Något som senare tiders människor reagerar över är ofta hur mycket pengar hovet kostade. Huvuddelen av de statliga utgifterna vid denna tid gick till militära ändamål, men närmast kom hovet. Storleksmässigt tog det omkring 10–20 %

av budgeten. Trots detta var det en institution i ständig kris. Hovets utgifter måste sättas i relation till den tidigmoderna statens ceremoniella behov. Ett hov som var alltför sparsamt fick också ett dåligt rykte, och detta kunde fläcka både kungens och statens anseende. Om man tar hänsyn till stormaktstidens krav, så var inte hovet speciellt stort, snarare tvärt om. Kristinas hov har ofta ansetts som speciellt slösaktigt, men jämför man dess kostnad i förhållande till statsbudgeten har det kostat ungefär lika mycket som andra svenska hov med en myndig monark. Däremot krympte hovet alltid under förmyndarperioder. Under karolinsk tid var det svenska hovet relativt sparsamt, men detta drabbade ytterst dess anseende. Hovet måste få kosta för att dess status skulle kunna vidmakthållas.

Förvisso är det så att krigföringen har haft stor betydelse för den svenska statsbyggnadsprocessen, men utifrån författarens resultat kan man också ställa frågan i vilken mån de behov av resurser som skapades av hoven och lyxkonsumtionen också har haft betydelse för framväxten av en starkare statsmakt. Margareta Revera har tidigare diskuterat lyxkonsumtionens betydelse, och Persson knyter an till hennes resonemang. Däremot drar författaren tyvärr inte in sådana forskare som Charles Tilly, Jan Lindegren eller Harald Gustafsson i diskussionen. Det hade annars varit mycket intressant, eftersom diskussionen hade nyanserat den roll som många menar att våldsutövningen spelade i byggandet av den tidigmoderna staten.

Detta är en tid då de informella förbindelserna spelade en stor roll och det är därför viktigt att påpeka att även kvinnor kunde få ansenligt inflytande. Personer vid hovet kunde nyttja sin ställning för att gynna sina egna klienter och för att bygga nätverk. Det förekom t ex ibland att utländska ambassadörer försökte utnyttja hovets kvinnor för att skaffa sig kontakter. Tidigare forskning som har förbiset dessa informella kanaler har ofta undervärderat kvinnornas inflytande. Här kan Perssons avhandling i framtiden ge underlag för en mer problematiserande diskussion om vad makt var och hur den utövades under tidigmodern tid.

Om hovmannen lyckades lansera sina egna kandidater var detta samtidigt ett tecken på hans starka ställning vid hovet. Misslyckades han påverkade detta honom å andra sidan negativt, och det fick också konsekvenser för hans politiska styrka. Ett exempel på en framgångsrik patron vid hovet är Bengt Rosenhane, som kom att fungera som en förmedlare mellan monarken och en mängd hjälpsökande. Här finner vi inte bara vänner utan också många andra som vände sig till honom för att söka stöd. Genom hovtjänst kunde en adelsman få en långt större makt än som vanlig godsägare. Mycket av politiken vid denna tid gällde den "låga nivån" och kunde handla om sådant som vem som skulle bli kyrkoherde eller major. Detta kunde människor vid hovet ha ett avsevärt inflytande över, vilket författaren framhåller som ett viktigt argument mot Elias tes. Det är enligt författaren nämligen svårt att se att monarken använde sig av hovet för att tämja adeln, medan det finns massor av exempel som visar att aristokratin såg hovet som ett redskap att

begagna sig av för sina egna syften. Om en monark ville bruka hovet för sina ändamål fick han i stället lita till enskilda hovmän. Det gick inte alltid att räkna med hovets lojalitet. Styrelseförändringen efter Karl XII:s död är ett exempel på detta. Vid valet mellan en stark kungamakt och stärkt egen makt valde aristokratin det senare.

Att få inflytande var alltså en viktig belöning för hovtjänst, men därtill kom lönen och andra biinkomster. En viktig betalning var i form av kläder och några fick dessutom logi på slottet Tre kronor. Stockholms stad fick emellertid bära den största bördan av inkvarteringen av hovets personal. Traditionellt var fria måltider för människor och hästar en vanlig naturaförmån, men efter hand blev det vanligt att ersättningen i stället betalades kontant. Till de ordinarie inkomsterna kom ett antal andra förmåner, som nyårsresenter, gåvor vid giftermål och andra personliga högtider, eller hjälp vid sjukdom eller begravning. Vid jul, påsk och pingst fick ett litet antal hovtjänare en speciell ranson av mat och dryck, en så kallad högtidsdeputat. Inkomsterna och andra förmåner blev betydligt osäkrare vid 1700-talets början, då riket råkade i finansiell kris. Då fick många tjänstgöra för otillräckliga utbetalningar, eller också fick de sin betalning i lägre värderade nödmynt.

Vid hovet har det inte bara funnits adel, eftersom en stor del av de lägre tjänsterna sköttes av ofrälse tjänstefolk. Om de fick en position nära monarken kunde de ibland dra nytta av detta. För den gamla adeln upplevdes det som ett stort problem att ofrälse, utlänningar och kvinnor kunde skaffa sig makt via hovet. En extremt framgångsrik släkt var Tessin, som både blev adlad och upphöjd till friherrlig och grevlig status genom Nikodemus Tessin. Det finns också andra exempel på hur icke-adliga "dynastier" har gjort en långsiktig karriär inom hovet och så småningom blivit adlade. Inte minst änkedrottningen Hedvig Eleonoras långa levnad medförde att flera familjer hann få djupa rötter i hennes hushåll.

Majoriteten av Karl IX:s och Gustav II Adolfs riksråd hade tidigare tjänstgjort vid hovet, men andelen minskade efter hand. Under den karolinska tiden fungerade inte hovet i samma utsträckning som rekryteringsbas för blivande riksråd eller landshövdingar. I stället blev hovtjänstgöringen alltmer förvandlad till en livstidstjänstgöring och hovet åldrades. Detta drabbade särskilt den adel som kom från provinserna, men även i viss mån den gamla adeln. Detta fick i sin tur återverkningar på den kungliga auktoriteten, eftersom kungarna inte utnyttjade hovets potential fullt ut. Författaren menar att när aristokratin inte längre hade samma nytta av hovet som tidigare, minskade stödet för det kungliga enväldet. Räkningen kom 1718–1719 då Ulrika Eleonora och Fredrik lyckades säkra tronen men tvingades att avstå från enväldet.

Författarens resonemang är i huvudsak övertygande, men jag skulle ändå vilja problematisera detta något. Författaren ser det som ett stort problem för den karolinska staten att den i så liten utsträckning förmådde inlemma nya personer i hovet. Enligt författaren eftersträvade varje hovman en hovtjänst, men få lycka-

des nå en sådan. Men tänk om det inte var så? Visserligen gav en hovtjänst en relativt hög begynnelselön, åtminstone när lönerna betalades ut, men eftersom befördran var relativt sällsynt var den fortsatta karriären inom hovet i högsta grad osäker. Samtidigt innebar en tjänstgöring vid hovet ofta att man bands vid hovet under långa tider, vilket säkerligen kunde upplevas som problematiskt. Författaren citerar (s 182, svensk övers s 249) ett brev till Bengt Rosenhane där brevskrivaren beklagar dennes öde: "att vara alt stadigt widh hoffet som du må i fem åhr har måst warit, iagh undrar intet att du ledes widh Ståkhholm och hoffwet, ty der plager vara förtreteligt och ledesamt nogh, att vara der alt stadigt".

Mitt intryck är snarast att hovet utvecklades som en separat karriärväg, i linje med den byråkratisering vi kan se inom den karolinska staten. Ordet professionisering kanske leder tanken något fel, inte minst med tanke på att karriärmöjligheterna vid hovet var små, men vi kan på många håll inom administrationen och militären iaktta att det blev vanligt att man följde en utstakad karriärväg och att karriärväxlingarna blev färre. I ett samhälle där kungarna var synnerligen intresserade av armén behövde inte heller en militär tjänst ha givit färre möjligheter att uppmärksammas av monarken. När Karl XII befann sig ute i fält var det inte alltid en fördel att befinna sig i den del av hovet som stannade i Stockholm. Krig har dessutom alltid givit möjligheter till snabba karriärer, och vem kunde år 1680 veta att freden skulle vara hela 20 år? Dessutom gick det ju alltid att tjäna i en utländsk armé under några år.

Författaren visar tydligt att hovet åldrades och att hovtjänsten för många förvandlades till en livstidssyssla. Vad som emellertid måste betonas än starkare utifrån tabell 25, som visar hur andelen hovveteraner med mer än tio års tjänstgöring växte, är att den inte ökade markant efter 1690, och att den rentav minskade mot 1720. Den stora "petrifieringen" av hovet skedde snarare i stället under 1720-talet, då andelen hovveteraner fördubblades. Detta bör också påverka andelen hovjunkrar som tjänstgjorde vid hovet femton år eller mer (tabell 26, se också tabell 20 och 24) eftersom författaren rimligtvis också har räknat in deras tjänstgöring efter undersökningsperiodens slut. Många av de klagomål över det föräldrade hovet som författaren redovisar härrör från frihetstiden och inte från den period som författaren undersöker.

Jag tror dessutom att författaren motsäger sig själv något när han kraftigt betonar den enskildes möjligheter till en karriär i hovet, samtidigt som han konsekvent betonar nätverkens centrala betydelse. Betraktas frågan ur ett nätverks- och släktperspektiv i stället för ur individens synvinkel var sannolikt det viktigaste att det fanns någon inom släkten eller nätverket som var centralt placerad i hovet. Bengt Rosenhane anlätades av många utanför hovet som inte bara sökte få en hovtjänst.

I sin prosopografiska analys har författaren granskat ett stort antal hovtjänstemän och därvid kommit fram till en mängd spännande slutsatser. Jag tycker emellertid att det är problematiskt med det stora antalet personer med

okänd härkomst. Under perioden fram till 1660 gäller det för gott och väl över hälften, vilket är viktigt att ha i åtanke när man gör den följande analysen. Det rör sig inte om något slumpmässigt urval. Författaren antar att många av dessa var av tysk härkomst, och förmodar också att hovet har haft en viktig roll när det gällde att integrera de nyerövrade provinserna i det svenska riket. Under karolinsk tid ökade andelen adelssläkter som var introducerade på Riddarhuset, och det innebär enligt författaren att provinsadeln förlorade mark vid hovet. Men kan man inte i stället tolka det på ett annat sätt? Med tiden blev allt fler ur provinsadeln introducerade på Riddarhuset, eftersom de också hade besittningar i Sverige? Jag hade gärna sett en vidare diskussion kring dessa mörkertal.

Avhandlingen är skriven på engelska, vilket är ett tydligt tecken på att författaren vänder sig till en internationell läsekrets. Språket är lättflytande och författaren har också bemödat sig om att i en bilaga ge oss originaltexten till de (flesta) citat som återges i texten. I inledningen av avhandlingen finns en lista på hur de olika tjänsttitlarna översätts till engelska. Detta är bra, men jag hade gärna sett att listan hade varit sorterad tvärtom, efter de engelska benämningar man möter i avhandlingen. Som det nu är får man leta i listan efter t ex "Court Beadle", för att så småningom vid bokstaven "h" konstatera att det motsvarar det svenska "hovvaktmästare". Notsystemet är i mitt tycke något för grovt, med otillräckligt exakta sidhänvisningar. Detta är dock något som den vanlige läsaren inte behöver bekymra sig om. Det förekommer också vissa upprepningar, men de är inte av det mer störande slaget. Avhandlingen nämner många namn och därför är det synd att det saknas personregister. Den imponerande listan på källor och litteratur är, så vitt jag genom stickprov kunnat bedöma, omsorgsfullt förd, men jag hade gärna sett att författaren även hade angivit vilka volymer som har kommit till användning i de olika arkiven.

Trots mina framförda synpunkter är jag ändå till stor del övertygad av författarens resonemang och de resultat han når i avhandlingen. Tidigare politiska studier har i allt för hög grad sysslat med den officiella politiken, och har därmed förbisett många intressanta aspekter av hur det politiska systemet har fungerat. Med det nya intresset för politisk kultur och nätverkens betydelse har hovet på ett helt annat sätt trätt i förgrunden. Här kommer Perssons avhandling att ha stor betydelse för fortsatt forskning.

Jan Samuelsson

Tortyr i svensk tappning

Björn Åstrand, *Tortyr och pinligt förhör – våld och tvång i äldre svensk rätt*, Diss, Forskningsrapporter från Institutionen för historiska studier vid Umeå universitet nr 15, Umeå 2000. 198 s.

Ämnet för Björn Åstrands avhandling är tortyrens plats i den svenska rättsordningen från landskapslagarna till Svea hovrätts inrättande 1614. Den hittillsvarande svenska forskningen om tortyr har inte varit speciellt omfattande och den allmänna bilden är att tortyren har varit relativt sällsynt. Den forskare som tidigare utförligast har behandlat tortyren var Henrik Munktell i två artiklar, som numera är drygt 60 år gamla.¹

Avhandlingen är uppdelad i tre huvuddelar. Efter det inledande avsnittet där syfte och frågeställningar presenteras, och där också de teoretiska och metodiska utgångspunkterna tas upp till behandling, behandlas i tur och ordning "diskursen", "normen" och en empirisk analys av 24 rättsfall från Stockholm. Kärnan i det moderna tortyrbegreppet formulerar författaren som "ett avsiktligt, systematiskt och hänsynslöst tillfogande av fysiskt eller psykiskt lidande hos någon person för ett visst syfte" (s 14). Detta är en vid definition, och därför görs vidare inskränkningar. Det som författaren bestämmer sig för att syssla med i fortsättningen är den så kallade "processrättsliga tortyren", d v s tortyr i avsikt att pressa fram information. Den centrala frågeställningen är i vilken utsträckning tortyr, enligt denna definition, användes i det rättsliga systemet före hovrättens grundande, och i vilken mån detta hade stöd i lagen. Källmaterialet består huvudsakligen av lagarna, den rättsdiskussion som fördes samt tänkeböckerna för Stockholms stad.

Åstrand visar att från medeltiden och framåt nämns det att tortyr har förekommit i Sverige. Det utnyttjades också i propagandan. Det som var fel var emellertid inte tortyrbruket i sig, utan *hur* det användes. Både Olaus Petri och Johan Skytte företrädde ett regleringsperspektiv, d v s de ville reglera den tortyr som redan förekom.

Begreppet "förvunnen" är central i landslagens stadgande mot tortyr. Det betyder att en person överbevisats om skuld utan att ännu ha dragits inför domstol. Här ligger, menar författaren, stora möjligheter till manipulation. En sak kunde bli "uppenbar" genom att erkännandet hade skett under tortyr. Vid denna tid fanns ingen brottsutredande myndighet, utan detta sköttes i stället av enskilda personer som berördes av det inträffade. Målsägare fick därför ett stort ansvar,

1. Henrik Munktell, "Tortyren i svensk rättshistoria. Ett bidrag till straffprocessrättens historia", i *Lychnos* 1939 resp 1940.

men också rättigheter, att agera mot den misstänkte. Författaren menar att när man behandlar tortyr vid denna tid, måste man också ta hänsyn till detta privata tortyrbruk. I målsägarbegreppet låg en sorts ämbetsutövning, och målsägarens tortyr kan därför inte betecknas som icke-auktoriserad eller privat. Det rätta begreppet för detta bör inte vara "utomrättslig" eller "privat", utan "*målsägartortyr*" (s 85). Lanserandet och användningen av detta begrepp hör enligt min mening till det mest spännande i avhandlingen.

Åstrands tredje nivå, utöver den diskursiva och normativa, är den rättspraxis som rådde. Källmaterialet består av de tryckta rättsprotokollen från Stockholms rådstugurätt mellan 1474 och 1614. Konkret bygger den på 24 rättsfall, vilka är de fall som gått att urskilja under perioden. Flera av de fall författaren behandlar äger rum i vad vi skulle kalla ett utomrättsligt eller privat sammanhang, men som framgår ovan menar författaren att fallen utifrån sin tids uppfattning hade en rättslig karaktär. Vid en närläsning av källmaterialet finner han en rad termer och begrepp för en dold tortyrpraktik i form av "målsägartortyr". Han menar att det är meningslöst att diskutera i termer av frekvens, utan att det viktigaste är att han påvisat att tortyr *förekom*, och det även när det inte noterats i protokollet.

I det avslutande kapitlet sammanfattar sedan författaren avhandlingens resultat. Här gör han också vidare utblickar mot nutiden, och menar att trots alla förändringar kan vi se en stor kontinuitet ända fram till i dag.

Teoretisk ram och metod

Ett grundläggande begrepp i den teoretiska inspirationen och i det metodiska arbetet är begreppet "kritisk hermeneutik", som författaren hämtar från Ricoeur. Han beskriver detta som att "misstänksamhetsbegreppet" styr hans tolkning, "att närma mig materialet med uppmärksamhet på det som kan tänkas döljas i dialektiken mellan språk och handling, mellan min tid och det förflutna" (s 25). En historisk händelse tolkas med hjälp av historikerns förförståelse. Sett från vår tids horisont har vi andra erfarenheter och kunskaper än dåtiden, och i en kritisk hermeneutisk metod konfronteras dessa horisonter med varandra. Men jag tycker inte att analysen drivs fullt ut. Den kritiska metoden är ofullkomligt utförd. Författaren erbjuder en ny tolkning av det historiska materialet, och det är i sig spännande. Men i en hermeneutisk metod är man själv medagerande, och därför bör analysen föras tillbaka till forskaren själv. En kritisk hermeneutisk, eller "misstänksam", tolkning måste också riktas mot tolkningen i sig. Detta leder till ett ifrågasättande av ens egna utgångspunkter och tolkningar. Ju fler tolkningshorisonter man har, desto djupare förståelse av det historiska materialet. Här spelar också den historiska kunskapen, eller förförståelsen, en stor roll. Det är i anknypningen till rättsvetenskaplig och allmän historisk forskning som jag ser avhandlingens största brist.

Ibland lämnas vi i ovisshet om varför den av författaren föreslagna tolkningen

är att föredra framför andra tolkningar. Intersubjektiviteten är, som jag ser det, också ett led i en hermeneutisk tolkning – hur skall man annars kunna påstå att den tolkning man gör är trolig? Några av tolkningarna är dessutom av ett sådant slag att de inte är falsifierbara.² På ett mer metodiskt plan visar detta, menar jag, att författaren inte följer sina kritisk-hermeneutiska grundprinciper, nämligen att vara kritisk mot sina egna tolkningar.

Till de teoretiska valen hör också de etiska utgångspunkter man har. Jag tror att författaren inte görs rättvisa om man inte drar fram ett underliggande antytt etiskt element som driver honom i forskningen. Åstrand känner ett stort behov av att lyfta fram historiens offer, i det här fallet de människor, skyldiga till brott eller inte, som har lidit under tortyrens alla kval. Det finns som en dold tråd genom hela avhandlingen ett ställningstagande mot torterarna och för offren.

Forskningsläge och källmaterial

Åstrand utgår från den forskning som har bedrivits om tortyr. Här har han, så vitt jag kan bedöma, god kontroll. Däremot skulle jag gärna ha sett att den bredare historiska kontexten hade synliggjorts. För att förstå tortyren som fenomen bör undersökningen sättas in i ett större sammanhang. Författarens inläsning på rättshistorisk forskning har vissa brister och forskningen om den mer allmänhistoriska kontexten borde ha lyfts fram. Jag hade t ex gärna sett att tortyrbruket hade satts i relation till Dag Lindströms genomgång av brottsutvecklingen vid denna tid.³ Författaren nämner boken men funderar inte över sina egna resultat i förhållande till Lindströms. På samma sätt tror jag att Lindströms avhandling hade kunnat vara till stor nytta, bl a hans funderingar kring centralmaktens styrka i Stockholm och skrånas interna jurisdiktion.⁴ Tolkningarna hade då kunnat fördjupas och ett och annat missförstånd hade kunnat undvikas.

Ett annat forskningsläge som författaren kunde ha fördjupat sig i är den diskussion som förts om den tidigmoderna statsmakten. Jag tänker då på sådana författare som Harald Gustafsson, Jan Lindegren, Leon Jespersen, Sven A Nilsson, och, på ett internationellt plan, Perry Anderson, Charles Tilly, Gerhard Oestreich, Anthony Giddens, för att bara nämna några. Tortyrens utveckling är inte frikopplad från rättens plats i samhället och denna är i sin tur starkt kopplad till statsmaktens styrka och intresse att blanda sig i den lokala rättskipningen.⁵

Åstrand förhåller sig till stor del kritisk mot tidigare forskares åsikter. Han

2. Sådana exempel finner man t ex på s 103 ("det motsatta är svårt att bevisa") och s 112 ("Detta antyder ett allmännare tortyrbruk, åtminstone pekar det inte på motsatsen").

3. Se Eva Österberg & Dag Lindström, *Crime and Social Control in Medieval and Early Modern Swedish Towns*, Uppsala 1988.

4. Dag Lindström, *Skrå, stad och stat. Stockholm, Malmö och Bergen ca 1350–1622*, Uppsala 1991.

5. På s 18 säger författaren att ett viktigt skäl bakom valet av undersökningsperiod är just den maktkamp som skedde under denna tid om inflytandet över rätten.

menar att de genom sitt källnära förhållningssätt och sin syn på den svenska rättens framväxt inte har lagt märke till den tortyr som faktiskt har förekommit. I stort delar jag hans syn, men jag menar att författaren är så mån om att driva sin tes att han inte alltid gör tidigare forskning rättvisa. Ett exempel på detta är den bild vi får av Jerker Rosén, som faktiskt i flera fall förfäktade en liknande åsikt som Åstrand.⁶ Författaren nämner honom endast kortfattat.

Källmaterialet till de två första avsnitten består av lagmaterial, domarregler, politisk propaganda m m. I den tredje delen används de tryckta tänkeböckerna från Stockholm. Detta motiveras bl a av att det var viktigt att välja en källserie som var tryckt, för att minimera lästiden (s 16). Källkritiskt anmärks att källorna bör uppfattas som avtryck av sin tid, och det finns förklaringar till varför vissa saker finns med, medan andra är utelämnade. En något mer omfattande genomgång av källmaterialet får vi på s 89, men det förblir oklart hur författaren tänker sig att källmaterialet kan användas. Han menar att det främst skall betraktas som texter som uttrycker de samtida värderingarna, men "ibland", säger författaren, "kan det dock vara av vikt att diskutera den verklighet som texterna gör anspråk på att uttala sig om" (not 668, s 147). Är detta inte i själva verket en av författarens viktigaste uppgifter, både i undersökningens empiriska del, och i frågeställningen (s 15: "i vilken utsträckning tortyr [...] användes i det rättsliga systemet")? Under sådana omständigheter blir källkritiska resonemang om tänkeböckerna av stor betydelse.

Metoder och resultat

Jag saknar ett djupare insättande av avhandlingens resultat i en mer allmänhistorisk ram. Tortyren som begrepp blir, trots vissa antydningar, hängande i luften, och därmed tror jag att man missar mycket av förståelsen för tortyren och för de fall som redogörs för. Jag anser att bristen framkommer på två sätt. Dels görs egentligen inga försök att sätta in tortyren i dess samhällskontext, eller i dess utveckling över tid, dels ger det utslag i en bristande förståelse för de redovisade rättsfallen. Jag tar upp dessa brister i tur och ordning.

Jag menar att det skulle vara önskvärt att något ytterligare fundera över tortyrens omfattning och funktion under denna period i ett tidsperspektiv. Samhället befann sig i stark förändring och 1470-talets Stockholm var inte detsamma som det begynnande 1600-talets. Statsmaktens styrka blev större, och i början av 1600-talet hade Stockholm på ett helt annat sätt blivit rikets huvudstad. Statsmaktens ambition att få kontroll över stadens rättsväsen ökade.

I svensk forskning har man menat att tortyren var en företeelse som i många avseenden var "osvensk", även om jag tycker att författaren något överdriver denna tendens. Det svenska rättssystemets beroende av edgårdsmannainstitutet

6. Jerker Rosén, *Studier kring Erik XIV:s höga nämnd*, Lund 1955.

som en förklaring till att tortyr inte har förekommit lika ofta här som på kontinenten har betonats. Kort sagt kan skillnaden beskrivas som följer: på kontinenten var man ute efter att ta reda på den anklagades "skuld", medan man här framför allt försökte bedöma dennes "trovärdighet". Intressant nog brukar man dra en liknande skiljelinje i engelsk forskning för att förklara varför tortyr inte (efter dessa författares mening) fick något större genomslag i England. Där förklarar forskningen det med jurysystemets inverkan.⁷ Tortyren förekom, enligt dessa forskare, som ett viktigt inslag i engelskt rättsutövande under en relativt kort period under senare delen av 1500-talet, och kopplas ofta till statsbyggnadsprocessen.⁸

Även om statsmakten var mer markant inblandad i tortyren i England än i Sverige, tror jag att vi bör fundera något över kronologin. Granskar man författarens bilaga finner man att en stor del av de fall som förekommer är från 1570-talet och framåt. Vad kan detta bero på? Författaren tror inte att det röjer ett ökat bruk av tortyr, utan snarare att företeelsen kom under debatt, eller att öppenheten blev större. Oberoende av vilken förklaring som gäller borde saken ha diskuterats ytterligare. Också Jerker Rosén tyckte sig iaktta en ökning i notiserna om pinliga förhör under Johan III:s regeringstid. Han var dock tveksam till om detta innebär att tortyren blev vanligare eller om tortyren, vilken tidigare var oreglerad, nu formellt erkändes, och att beslutet lades i domstolens hand. Rosén pekar också på de fall där rätten "dömer" till pinligt förhör.⁹ Dessa åsikter är så intressanta, och anknyter så nära till författarens diskussion, att han borde ha diskuterat dem i samband med sina tolkningar.

En tolkning som skulle kunna hävdas är att tortyren nu blev mera synlig, just för att statsmakten och det offentliga började hävda ett starkare inflytande, och att tortyren på så sätt drogs in i offentlighetens ljus på ett annat sätt än tidigare. En sådan tolkning skulle stödja författarens tes att målsägartortyr tidigare hade stor betydelse. Men man kan också tolka det så att det faktiskt *har* skett en förändring i juridisk praxis, och att tortyr nu har blivit viktigare än tidigare. För detta talar den ökade betydelse som, enligt flera forskare, den legala bevisteorin fick. Det blev helt enkelt viktigare än tidigare att utröna om någon var skyldig eller inte, och inte att bara bedöma dennes trovärdighet.

På samma sätt bör man ställa frågan varför det inte går att belägga något tortyrfall efter 1603, fastän författaren har gått igenom källmaterialet fram till 1614. Är detta bara en slumpmässig variation, eller uttrycker det något annat? Här menar jag att det finns anledning att tro att lagstiftningen faktiskt har spelat in. Karl IX:s lagförslags stadgande om tortyr väckte ju, som författaren visar (s 62

7. Se t ex Elizabeth Hanson, *Discovering the Subject in Renaissance England*, Cambridge 1998, s 28. Se också James Heath, *Torture and English Law: An Administrative and Legal History from the Plantagenets to the Stuarts*, Westport 1982, t ex s 9.

8. Se t ex Hanson 1998, s 19.

9. Rosén 1955, s 48.

resp 125), starkt motstånd inom adeln. Det faktum att det inte har gått att finna några tortyrfall efter denna tid kan tyda på att motståndet faktiskt fick effekt. Jag hade gärna sett en mer ingående diskussion även kring dessa problem.

För att bedöma tortyren vid denna tid bör man också ta hänsyn till tidens religiösa föreställningar. På flera ställen i avhandlingen hade tolkningarna då kunnat fördjupas. Åstrand säger t ex (s 57f), i samband med diskussionen av Olaus Petris utsaga att det "är bättre att en oskyldig varder pinad än att en skulle svärja en falsk ed", att Olaus Petri tydligen tyckte det var ett allvarigare brott att svärja en falsk ed, än att plåga en oskyldig. Här spelar självfallet de religiösa tankarna en stor roll. Olaus Petri gjorde detta val eftersom tortyren handlade om den timliga välfärden, medan eden berörde det eviga. Den som svor en falsk ed riskerade evig fördömmelse, medan en som bekände under tortyr därmed hade sonat sitt brott inför Gud.

År 1600 dyker ett fall upp i tänkeböckerna, där det framkommer att Blasius Dundij anklagade sin hustru för att ha varit otrogen (författaren redogör för detta på s 99ff). Mannen och andra kvinnor hade under hustruns födelsemärtor frågat kvinnan vem som var fadern till barnet. Hustrun hade också timmarna före nedkomsten druckit ett glas med vin, samtidigt som hon svor på att hennes make var far till barnet. Åstrand kallar detta för ett gränsfall till tortyr, och räknar det i fortsättningen som tortyr. Vid tolkningen av detta fall menar jag att författaren gör sig skyldig till en historisk feltolkning, och att han inte heller tar tillräcklig hänsyn till vad den historiska forskningen säger i detta avseende. Hustru Malins ed, "Gud give att jag må dricka min död uti detta glas icke allenast den timliga, utan och den eviga helvetesdöden, om någon annan hörer barnet till utan Blasius Dundij", kan inte tolkas utan att ta hänsyn till tidens religiösa föreställningar. När författaren förklarar (not 458) att han inte förstår hur detta vin kunde vara så farligt att det satte moderns eller fostrets liv i fara, skjuter han därför bredvid målet. Detta sätt att agera var, åtminstone något senare, vanligt i fall där faderns namn var okänt, och barnmorskan hade en nyckelroll i utforskandet av sanningen. Detta visar bl a Marie Lindstedt Cronberg i sin avhandling. Det verkar som om barnaföderskorna svarade sanningsenligt på dessa frågor, och det bedömdes också så av rätten. Det som utnyttjas i detta sammanhang är skräcken för Guds straff om barnaföderskan skulle dö under förlossningen, vilket inte heller var ovanligt vid denna tid.¹⁰ Det fall som relateras i Stockholm år 1600 är så likt de exempel som Lindstedt Cronberg ger, att jag anser att de måste tolkas på liknande sätt.

Om man för tanken vidare skulle kanske ett religiöst perspektiv gjort att vi bättre hade förstått många av de tortyrfall vi känner från denna tid. Det är ofta uppseendeväckande att man godtog bekännelser avgivna under tortyr, men kanske är det inte plågan i sig som var det avgörande i tortyren, utan den ångest som

10. Marie Lindstedt Cronberg, *Synd och skam. Ogifta mödrar på svensk landsbygd 1680–1880*, Lund 1997, särsk s 92ff.

gjorde att många säkert kände att de upplevde sina sista stunder i livet. För dåtidens människor var det vid sådana stunder, för själens salighets skull, extra viktigt att tala sanning.

Begreppet "målsägartortyr" och hur vanlig var den?

Åstrand visar, enligt min mening övertygande, att målsägaren hade en stor betydelse i det medeltida rättsväsendet. Det var målsägaren som förde mål till tings, men han tog också ofta dit brottslingen. I avsnittet om lagarna kan vi se att den rätt som målsägaren gavs var stor, och att den också kunde inbegripa ett visst tvång. Han fick inte tvinga någon "oförvunnen", men underförstått kunde han göra det med en som var starkt misstänkt för stöld. Här fanns ett lagrum som öppnar för möjligheten att tortyr förekom utan rättens beslut, säger författaren, och jag tror han har rätt i detta avseende. Man kan däremot ställa frågan hur vanligt det var. En sak som talar mot att målsägartortyr var vanlig var de kraftiga böter som målsägaren riskerade att betala om han inte kunde få den torterade personen att bekänna. Tortyren skulle ha skett på goda grunder. Om författaren har rätt i sina egna klassificeringar av "målsägartortyr" visar de också att målsägaren kunde misslyckas.

Det gemensamma för många tortyrfall var att det fanns en klart grundad misstanke, en återtagen bekännelse eller ett tidigare brott som bakgrund. Skulle inte detta kunna kopplas till ärebegreppet? En tidigare tjuv hade ju förlorat sin ära. Författaren menar att tidigareandel kunde ligga till grund för beslut om tortyr, men han hittar inte några exempel på att någon tidigare oförvitlig person skall ha torterats enbart på grund av ett rykte. Talar inte detta för att tortyr var ovanligt?

Formalia

När det gäller de mera grundläggande formalia är jag relativt nöjd. Språket flyter bra och det finns inte alltför många korrekturfel. Här och där förekommer upp- och nedreppningar som kan verka litet störande, men de är inte direkt vanliga. Noter och litteraturförteckningen är i huvudsak också korrekta, även om några verk har kommit i fel bokstavsordning och andra saknas i litteraturförteckningen. I andra fall är det litet otillfredsställande.¹¹ Jag är inte heller helt nöjd med vissa mycket grova referenser, som t ex "Konung Gustaf den förstes registratur", "Svensk uppslagsbok", "Svensk Diplomatarium", "Historiska handlingar" eller "Handlingar rörande Skandinaviens historia". Vilken volym har författaren använt sig av?

Till formalian vill jag också hänföra redovisningen av andras forskningsresultat. Det finns ibland en glidning i Åstrands sätt att läsa tidigare litteratur som

11. Se t ex not 775, där Hans Anderssons artikel, Rättssäkerheten i stormaktstidens Stockholm", hänvisar till boken *Människovärdet och makten* som i litteraturlistan står under Jarrick. *Vår tids filosofi* (se not 412) står i litteraturlistan på redaktören Lübcke. Klas Svenæus, *Att våga bryta tystnaden* (se not 73) står under redaktören Malmström.

kan vara problematisk. Skall man profilera sig mot ett tidigare forskningsläge är det viktigt att detta presenteras på ett rättvist sätt. En sådan glidning tycker jag mig t ex se i återgivningen av Munktell, där jag ändå i stort sett håller med i redovisningen av dennes ståndpunkt. När det t ex i texten (före not 33, s 11) sägs att Munktell inte klargör om han med "pinligt förhör och "pinlig bekännelse" menar tortyr kan jag däremot inte hålla med.¹² Författaren säger också (s 10, före not 26) att Munktell menar att sträckbänken var så gott som okänd i det egentliga Sverige. Det är värt att notera att Munktell talar om handklovars användning i Finland under 1600-talet¹³, alltså en helt annan tid, och i ett helt annat sammanhang än denna avhandling berör.

Slutord

Sammanfattningsvis har jag i denna recension visat att jag inte alltid är överens med de tolkningar som Björn Åstrand gör. Avhandlingen har enligt min mening vissa brister. Dit hör bland annat att resultaten inte i tillräcklig utsträckning placeras i ett större sammanhang, vare sig i en historisk kontext eller i förhållande till annan forskning. Jag tycker ibland också att tolkningarna är litet väl hård- dragna, vilket jag har kopplat till en bristande kritik av de egna tolkningarna. Jag är något tveksam till författarens mer empiriska slutsatser om hur vanlig målsägartortyr var. Personligen tror jag att tortyren trots allt har haft en relativt undanskymd plats i rättsväsendet, men att den kring mitten av 1500-talet fick ökad betydelse. Samtidigt måste framhåvas att detta, som på ett plan kan upplevas som en svaghet, nog också är avhandlingen största styrka. Författaren har frejdigt gripit sig an ett motspänstigt källmaterial och ur detta försökt utvinna ny kunskap. Vidgandet av definitionen av "tortyr" för också det positiva med sig att vi blir varse att tortyr kan ske även av målsägaren, och här tycker jag författaren har fört in ett spännande nytt perspektiv.

Avslutningsvis skulle jag också vilja lyfta fram författarens etiska drivkraft. Här skriver inte bara en distanserad historiker, utan en som är mån om att undersöka det evigt mänskliga och djupt funderar över hur vi skall få slut på sådana grymheter som tortyr.

Jan Samuelson*

12. På de sidor av Munktell som författaren hänvisar till sägs: "Tortyren [har] varit känd här i Sverige redan under 1500-talet. Sälunda finnes bevarad en skrift 'Om pinlige frager', sannolikt från omkring 1570"; Munktell, *Tortyren i svensk rättshistoria*, s 113f. "Men på pinlig bekännelse bör man ej få döma 'utan effter Suerigis lag, witne och fulkommelig skiell' [nytt stycke] Trots det starka motstånd som således restes mot hertigens förslag, återfinnes man tortyren även (sic!) i det reviderade förslaget till hovrättsordning"; Munktell, *Tortyren i svensk rättshistoria*, s 117. I den tredje hänvisningen säger Munktell på s 122: "[...] bekände han icke men dock bleve fälld till gärningen skulle han havas till pinligt förhör. I några fall har tortyr även [min kursivering] tillgripits mot förmenta barnamörderskor".

13. Munktell, *Tortyren i svensk rättshistoria*, s 114f.

* Fakultetsopponent

Familjehistoria med demometrins hjälp

Martin Dribe, *Leaving Home in a Peasant Society: Economic Fluctuations, Household Dynamics, and Youth Migration in Southern Sweden, 1829–1866*, Diss, Lund Studies in Economic History 13, Lund 2000. 237 s.

Historieskrivning med familjen i centrum har under 1990-talet fått ett uppsving, något som lett till en ökad förståelse också för den enskilda individens villkor. Den tillbakagång som demografi har haft, både som ämne och utgångspunkt i ekonomisk historia kan å andra sidan beklagas. Det är sålunda spännande och lovligt att en nyutkommen avhandling skriver in sig i båda dessa fält. Bokens titel avslöjar väl författaren Martin Dribes intentioner med avhandlingen, att undersöka när och varför barn lämnade föräldrahemmet i det förindustriella rural-samhället. Frågorna som ställs i avhandlingen är främst av ekonomisk och demografisk art, två traditioner som Dribe är väl bevandrad i: "various economic, social and demographic determinants of leaving home will be analyzed multivariately" (s 2). Avhandlingen tar sålunda empiriskt avstamp i ett kvantitativt källmaterial, den skånska demografiska databasen, som används inom det större projektet "The EuroAsian Project on Population and Family History" i vilket denna avhandling är en del. Det dataset som Dribe själv använder sig av grundar sig på material från fyra olika församlingar i Skåne län: Halmstad, Sireköping, Kävlinge och Hög. Datasetet är byggt utifrån en mängd olika primärmaterial, vilka alla går igenom i längd tillsammans med de rekonstruktioner som har behövt göras.

Innehåll och undersökningens bakgrund

Kapitlen ett till fyra utgör en allmän historisk bakgrund till avhandlingen. Kapitel tre koncentrerar sig på vissa allmänstrukturer i dåtidens samhälle såsom hur och vilken skatt som betalades, hur den socioekonomiska fördelningen såg ut och köpkraftens utveckling. Kapitel fyra är relativt omfattande och författaren rör sig där ned till en mikronivå och undersöker hushållets struktur. Till att börja med definieras de rent tekniskt tämligen komplicerade begreppen "hushåll" och "familj". En familj är i sammanhanget den traditionella kärnfamiljen medan ett hushåll utgörs av de individer som bidrar till produktionen och/eller är beroende av konsumtionen i hushållet. Som författaren mycket riktigt påpekar är solida definitioner av dessa begrepp mycket svåra att prestera, varför definitionen lämpligen bör anpassas efter studieobjektet. Även om författaren väljer att inte vidare problematisera begreppen är definitionen av hushåll väl vald för syftet i fråga. Resterande delen av kapitlet används till att beskriva det typiska hushållets sammansättning mot bakgrund av ett antal bakgrundsvariabler, såsom klass och livs-

cykel. Med utgångspunkt i Alexander Chayanovs bild av bondehushållets funktionssätt, berättar Dribe om hur bondefamiljens strategier för överlevnad och det som populärt kallas reproduktion. Kapitlets huvudsakliga slutsats är att anställt arbete används som ett slags buffert till arbetskraft i de tider då kärnfamiljen i sig inte kan bidra med tillräckligt mycket arbetskraft för att bruka sin jord, även om resultaten varierar mellan olika klasser.

I kapitel fem utvecklas teorin för avhandlingens egentliga syfte, att undersöka hur en familjemedlem bestämmer sig för att lämna föräldrahemmet. Framförallt målas en ekonomisk sida av beslutet upp. Förvisso förklaras den traditionella neoklassiska migrationsteorin, där hänsyn i grund och botten främst tas till arbetets marginalproduktivitet, som otillräcklig och den utvidgas också kraftigt. Faktorer som ofullständig information och inläsningskostnader diskuteras. Härvidlag argumenteras för en utvidgad analys där också familjens behov och roll måste läggas under forskningsluppen vilket gör att beslutet kan ses som det författaren vill kalla en förhandlingsprocess.

I en schematisk bild av vilka faktorer som kan tänkas influera beslutet får läsaren veta att det finns sju stycken. (Modellen bör kanske snarare betraktas mer som en operationalisering av befintliga teorier och tidigare forskning än en egen teoriutveckling.) Dessa är i) hushållets efterfrågan på arbetskraft, ii) hushållets arbetsutbud, iii) familjeberoende, iv) individuella karakteristika v) externa faktorer, vi) hushållets demografiska situation och, vii) hushållets ekonomiska situation. De två sistnämnda är egentligen (mina) inadekvata svenska översättningar från originalets begrepp *demographic/economic stress*. Några av dessa variabler kräver vidare förklaring. Familjeberoende är helt enkelt en kvot mellan antalet icke-produktiva medlemmar genom antalet produktiva medlemmar. Huruvida en medlem är produktiv eller inte, avgörs genom åldern, där individer mellan 15 och 55 betraktas som produktiva. Externa faktorer är först och främst arbetsmarknadens läge, vilket naturligt nog är exogent i förhållande till hushållet.

De två sista faktorerna är kanske de mest intressanta. Demografisk situation/stress kan enkelt förklaras med plötsliga och oförutsedda ändringar i hushållets medlemssammansättning, exempelvis genom någons död. Ekonomisk situation/stress förstås i sammanhanget som chocker som hushållets ekonomi utsätts för. Gentemot dessa kan och måste ett hushåll vidta åtgärder, varav många är av just demografisk art, exempelvis "clear mortality responses to short-term economic fluctuations have been detected" (s 100). Men kanske är det just här som författarens dragning, för att inte säga slagsida, mot traditionella ekonomiska och demografiska teorier slår igenom som hårdast. Tidigare familjeforskning av mer kvalitativ art refereras inte annat än sporadiskt. Hur familjen ser på sina barn och hur barnen ser på sig själva och sin relation till sin familj behandlas inte alls. Det är också här som en vidare problematisering av familje- och hushållsbegreppen hade varit till störst nytta. Frågor om familjens, samhällets och diskursens betydelse

för individens mentala utveckling, för dess självbild och dess individualitet problematiseras överhuvudtaget inte. Ehuru det källmaterial som Dribe använder sig av knappast avslöjar några sådana detaljer utesluter detta inte att det kan finnas andra källmaterial som kan vara till hjälp i frågan. En sådan här modell lämpar sig dock utmärkt väl för att generera testbara hypoteser som kan användas i samband med den historisk-demometriska undersökning som författaren vill göra. Denna innehåller en rad statistiska modeller vars resultat sedan på sedvanligt sätt också återges i text.

De empiriska resultaten

Som redan har påpekats grundar sig empirin på att författaren skattar en rad modeller för hur olika faktorer påverkar risken att flytta hemifrån, med hjälp av en statistisk teknik som kallas överlevnadsanalys. Denna teknik går ut på att skatta risken för att en viss händelse inträffar inom ett kort tidsintervall. Här skattas ett antal olika modeller med olika oberoende variabler. Användandet av ett sådant kvantitativt källmaterial väcker också en rad allmänna frågor som alltid måste diskuteras i en forskningsprocess: Hur skall tekniken användas? Och framförallt, vad berättar den om dåtidens människor?

Resultaten av undersökningen skall inte återges i detalj här. Den enskilt viktigaste faktorn för när barn flyttar hemifrån verkar ha varit vilken socialgrupp som familjen levde i, vilket här inikerar efterfrågan på arbetskraft. Mindre betydelsefull men på intet sätt betydelselös, verkar utbudet av arbetskraft ha varit, representerat av antalet syskon. Koefficienterna för dessa variabler är dock av betydligt mindre betydelse än de på efterfrågesidan.

Av betydelse för flyttningsbeslutet är också mer makrobetonade processer, såsom ekonomisk och demografisk situation. Men författaren hävdar också att dessa faktorer samvarierar med beslutet att lämna hemmet i det att beslutet var ett sätt för familjen att som en beslutsenhet hantera de makroekonomiska/demografiska fluktuationerna. Exempelvis så kom det äldsta flickebarnet att stanna hemma längre om modern dog trots att det generella mönstret är att föräldrars död tvingar iväg barnet.

Särskilt vad gäller den till familjen exogena ekonomiska situationen för hushållet förekommer bitvis en viss oklarhet kring hur själva samverkan sker, med vilka kausala mekanismer. Vi får förvisso reda på hur olika oberoende variabler samvarierar med beslutet att lämna hemmet, men kring kausalitetens mekanismer får läsaren inte mycket vägledning annat än att det antagligen är så att variablerna påverkar arbetskraftsefterfrågan på ett sätt eller annat.

För att studera de makroekonomiska omständigheterna används två indikatorer, byns lokala skörd och det allmänna prisläget för skörden. Detta är en intressant vidareutveckling av tidigare forskning eftersom samvariationen mellan dem är låg fastän kovariansen mellan variablerna tidigare ofta har antagits vara

tillräckligt hög för att använda endast en. Att så inte är fallet beläggs också i en empirisk analys. Som sig bör görs också en ordentlig genomgång kring problematiken att skatta de faktiska skördarna och priserna. Dribes projekt har då gjort en stark insats att på nytt försöka skatta skördarnas storlek via enskilda gårdars produktion för att sedan generalisera dessa.

Mot avhandlingens uppläggning finns inte mycket att invända. Den empiriska undersökningen är i huvudsak stabil och några riktigt kontroversiella slutsatser dras inte. En av mina invändningar gäller konklusionen att utflyttning från hemmet skulle vara "a joint decision, resulting from some kind of bargaining process in which the interests and preferences of the family, as well as of the individual child, are taken into account" (s 206). Även om jag i allmänhet är mycket välvilligt inställd till den forskningstradition som Dribe här implicit ansluter sig till, verkar de empiriska beläggen för saken alltför grova för att kunna tillåta en sådan slutsats.¹

Invändningen kan anläggas på två plan: För det första kan Dribe inte iaktta hur en förhandlingsprocess skiljer sig från ett vanligt altruistiskt beteende. Individen kan lika gärna bete sig enligt den altruistiska modellen som Francis Ysidro Edgeworth föreslog redan 1881: individens nytta ges av $P + \lambda \Pi$, där P är personens egen nytta, λ graden av sympati och Π föremålet för sympatins nytta – i det här fallet familjen.² Detta verkar, åtminstone för mig, fullt förenligt med Dribes empiriska resultat. Den andra invändningen kan synas tyngre: få uppgifter i Dribes material pekar på att individen inte tar ett självständigt beslut om hur han/hon bäst kan leva sitt liv. Vad jag förstär grundar sig Dribes slutsats huvudsakligen på att barn flyttar hemifrån senare när hushållet verkar ha ett större behov av arbetskraft. Detta implicerar i sig inte att barnet behöver förhandla om att flytta hemifrån eller inte. För mig framstår det som fullt plausibelt att beslutet att stanna hemma – när den möjligheten finns – är riskminimerande i förhållande till att flytta till en mer eller mindre okänd miljö. De två ovanstående invändningarna visar egentligen på samma sak: hur vanskligt det är att studera mänskliga beslutsprocesser på grundval av rent kvantitativa material. Stöd från kvalitativa tekniker torde i dessa sammanhang ofta kunna ge större insikter.

En annan och kanske allvarigare invändning gäller ett av de antaganden som Dribe gör om varför den sociala statusen skulle ha betydelse. Utan tvekan är det så att de olika sociala skikten hade olika förutsättningar att klara livet. Men – och det är Dribe också medveten om – förhållandena inom klasserna var också mycket ojämlika. Klasserna var inte några absoluta eller homogena kategorier. Jo-

1. Under 1980- och framförallt 1990-talet har många genusekonomer försökt bryta med den traditionella ekonomins sätt att se familjen som en odelbar enhet med en enda nyttofunktion. Tanken är alltså att försöka dekonstruera hushållet och studera dess medlemmars samspel. I detta arbete har spelteorin ofta varit en central utgångspunkt. En utmärkt introduktion till den skolan är den av Nancy Folbre redigerade antologin *Economics of the Family*, Cheltenham 1996.

2. Francis Y Edgeworth, *Mathematical Psychics: An Essay in the Application of Mathematics into the Moral Science*, New York 1967, s 53.

han Söderbergs avhandling *Agrar fattigdom i sydsverige under 1800-talet* behandlar samma område (Skåne) och period. Här lär vi oss att den sociala rörligheten bland den skånska ruralbefolkningen på 1800-talet var betydande och att – vilket Dribe också är medveten om – de ekonomiska omständigheterna inom en klass skiljer sig åt.³ Förvisso problematiseras de sociala klasserna av författaren, men den grova indelning som används i den empiriska analysen är inte nödvändigtvis tillräcklig. Här återfinns fyra kategorier: Skatte-, krono- och kyrkbönder som får utgöra en kategori, frälsebönder, semi-jordlösa (med mindre än 1/16 mantal) samt jordlösa. Just eftersom sambandet klass och efterfrågan på arbetskraft är en helt och hållet teoretisk konstruktion blir sambandet i slutändan inte helt övertygande.

Onekligen så har den sociala klassen betydelse för när man lämnar föräldrahemmet, men för att kunna användas som indikator på arbetskraft måste också andra anledningar till samvariation mellan utflyttning och social klass vara kontrollerade. Som läsare ställer man sig frågan varför inte den direkta tillgången på land, mätt i mantal, skulle kunna användas som indikator på arbetskraftsefterfrågan i de regressioner som görs. Sambandet däremellan är tydligare än mellan social klass och arbetskraftsefterfrågan.

Om metoden

Förutom diskussionen kring de empiriska resultaten finns det också all anledning att här föra en mer principiell diskussion kring vissa av de metodval som har gjorts.

En fråga som alltid väcks kring metoder av detta slag är hur mycket man skall förklara om de statistiska teknikerna för läsaren. Den genomsnittliga svenska historikern besitter tyvärr inte särskilt mycket kunskap om mer avancerade statistiska tekniker. Den avvägning Dribe gör är att han förklarar överlevnadsanalys som speciell teknik eftersom läsaren förutsätts vara bekant med allmän statistisk teori. Detta förefaller mig något problematiskt. Det en läsare i allmänhet har glädje av att veta, är snarare hur de empiriska resultaten skall tolkas än hur de statistiska teknikerna producerar resultat. Tolkningen av en koefficient är inte helt självklar här, då det är en multiplikativ modell och inte en additiv (som en linjär regression).⁴

En kanske mer principiellt intressant diskussion är vilken information en utpräglad kvantitativ metod ger oss om historiska förlopp. Författaren har rätt när han hävdar att den statistiska metoden tillför kunskap kring processen att lämna hemmet, till skillnad från att endast studera centralmätt på enskilda variabler –

3. Johan Söderberg, *Agrar fattigdom i sydsverige under 1800-talet*, Stockholm 1978.

4. En intuitiv tolkning av parametervärden i multiplikativa modeller är betydligt mer komplicerad eftersom förändringstakten i den beroende variabeln vid en liten förändring i den oberoende variabeln också beror på vilket värde de övriga oberoende variablerna har. Detta beror på att förändringen av den oberoende variabeln ger en multiplikativ effekt genom alla termer i regressionen. För en närmare diskussion kring problematiken med tolkningar och presentationer se t ex Scott Long, *Regression Models for Categorical and Limited Dependent Variables*, Thousand Oaks 1997.

om man med process menar variabelers samverkan. Så mycket längre kommer man nog tyvärr inte. För att bevisa sådana saker som aktörers intentioner och kausaliteter krävs, tror jag, en betydligt större teoretisk överbyggnad och kanske också mer kvalitativa källor. Detta kan förvisso tyckas vara mycket begärt av en avhandling, som redan nu framstår som ambitiös i sitt empiriska arbete. Men jag föreställer mig att den marginella substitutionskvoten mellan kvantitativt och kvalitativt arbete inte slutade på ett i denna avhandling. Förvisso är det varje författares rättighet – likväl som skyldighet – att välja och välja bort vad som kan behandlas i ett forskningsprojekt. Men en diskussion över hur utsikten begränsas av den valda vägen är essentiell i god vetenskap. Förutom detta principiella problem finns det tre metodologiska problem som idag är så vanliga att de förtjänar diskussion. De rör alla den statistiska signifikansen.

Det mest centrala metodologiska problemet som en kvantitativ forskare möter är vilka variabler som bör läggas in modellerna. Min personliga åsikt är att teorin måste spela en central roll i detta val. En risk som man annars löper är en så kallad överanpassning till data; i sådana fall kommer modellen snarare att avspegla de specifika egenskaperna hos stickprovet än hos populationen i sin helhet. Detta eftersom, vid ett val av en lägsta signifikans på tioprocentnivån, var tionde variabel kommer att vara statistiskt signifikant på grund av slumpen.

Således bör försiktighet iakttagas när variabler läggs in eller tas bort beroende på hur pass signifikanta dess parametervärden är (t ex s 130, 182). Särskilt vad gäller inkluderandet av interaktionstermer finns ett stort problem. I en modell (tabell 8.3) finns interaktionstermer varav vissa är signifikanta och andra inte. Däremot är skillnad i förklaringsvärde gentemot samma modell utan interaktionstermer minimal. Ett insignifikant värde på skillnaden mellan modellerna brukar ses som en indikation på att de ytterligare variablerna i den senare modellen åtminstone inte tillför något empiriskt förklaringsvärde. Förvisso är inte interaktionstermerna av någon större betydelse för de slutsatser Dribe drar i sak, men detta kan ju också tyckas vara ytterligare en anledning att lämna dem därhän.

För det andra behöver en användare av statistisk signifikans fråga sig vilken population signifikansen avser. Det är nämligen inte så att signifikansen mäter med vilken tillförlitlighet parametervärdet är skilt från noll för de objekt man redan har data på. Detta vet vi redan med absolut säkerhet via parametervärdet. Konfidensintervallet – signifikansen – gäller de objekt, i detta fallet människor, man inte har data på. Detta förutsätter att man har en större population, som man har tagit ett stickprov ur enligt vissa regler. Därefter kan man, med hjälp av konfidensintervallet, göra inferenser till hela populationen. Problemet i detta specifika fall är att det inte finns någon population att inferera till, eftersom hela den undersökta populationen, här fyra socknar, finns med i datasetet.

Den tredje punkten är både mer subtil och subjektiv. Som framförallt den amerikanska ekonom-historikern Deirdre McCloskey har påpekat måste den

statistiska signifikansen skiljas från den substantiella. Här hävdar McCloskey att den ekonomiska forskningen i allt för stor utsträckning koncentrerat sig på den statistiska signifikansen.⁵ Substantiell signifikans skall här förstås som den reella betydelsen av det samband som indikeras av den statistiska analysen. Ibland görs avvägningar mellan de två, men skillnaden noteras aldrig explicit. Ett rimligt önskemål är sålunda att konstaterandet av vilka variabler som är viktiga, grundar sig mindre på den statistiska signifikansen. Exempelvis så konstateras på sidan 132 att kohorteffekterna måste tolkas med försiktighet eftersom de inte är statistiskt signifikanta. Jag menar därför att de i realiteten saknar betydelse eftersom den konstaterade effekten är så svag som 1,01 och 0,99 på risken att flytta hemifrån.

Ovanstående påpekanden kan tyckas griniga i ljuset av att Dribes avhandling inte skiljer sig på någon väsentlig punkt från vad som är kutym inom kvantitativ samhällsvetenskap. Inte heller föreslår jag att den statistiska signifikansen skall betraktas som oviktig. Men värt att notera är att kritiken mot inferensteorin växer sig allt starkare, både i hur den används och dess värde i en mer teknisk mening. Den har av olika samhällsvetare beskrivits som: "deeply flawed or else ill-used by researchers' [...] 'a terrible mistake, basically unsound, poor scientific strategy, and one of the worst things that ever happened in the history of psychology' [...] 'an instance of the kind of essential mindlessness in the conduct of research' [...] 'badly misused for a long time' [...] it has 'systematically retarded the growth of cumulative knowledge'".⁶ En ökad försiktighet i användandet av och medvetenhet om den statistiska signifikansen verkar således vara av värde inom de historiska vetenskaperna.

Slutomdöme

Utan tvekan är detta en avhandling som tillför oss mycket kunskap kring en organisation vars väsentlighet länge varit underskattad inom åtminstone den ekonomiska historien. Den gör det dessutom på ett spännande och i Sverige nyskapande sätt som verkar kunna ge ett antal goda spin-off effekter på den fortsatta forskningen i ämnet. Att flytta hemifrån är i grunden en fullt mätbar händelse. Således torde en ökad användning av statistisk analys av mikrodata vara av godo. Också en ökad användning av demografiska metoder – ett av få sätt att förutse vad som händer i framtiden – verkar fruktbar. Mina invändningar gäller sålunda i huvudsak inte någonting av det centrala i avhandlingen utan snarare tolkningar av de empiriska resultaten, som ibland förfaller något för vidlyftiga.

Per Simonsson

5. Deirdre McCloskey, *The Rhetoric of Economics*, Madison 1998, s 112–138.

6. Citatsamling tagen ur Jeff Gill, "The Insignificance of Null Hypothesis Significance Testing", *Political Research Quarterly* 1999:3, vol 52, 647–674.

Företaget, pengarna och makten. Kön och klass vid Liljeholmens Stearinfabriks AB

Kerstin Norlander, *Människor kring ett företag. Kön, klass och ekonomiska resurser. Liljeholmens Stearinfabriks AB 1872–1939*, Diss, Meddelanden från Ekonomisk-historiska institutionen vid Göteborgs universitet 77, Göteborg 2000. 342 s.

Inledning

På vilka arenor skapas ekonomisk ojämlikhet mellan kvinnor och män? Varför har de senaste 150 årens kapitalistiska utveckling inte lyckats skapa ekonomisk jämlikhet mellan könen? Dessa frågor avser Kersti Norlander att svara på i sin avhandling i ekonomisk historia. Jag kommer i denna recension att fokusera på några centrala teman och frågor som avhandlingen aktualiserar. Men jag börjar med att diskutera avhandlingens syfte, angreppssätt och resultat.

Avhandlingen är, som framgår av titeln, en fallstudie över Liljeholmens Stearinfabriks AB (LSAB). Utgångspunkten är 1980- och 1990-talens kvinno- och arbetarhistoriska forskning. Det mer precisa syftet med avhandlingen är att "studera hur relationen mellan kvinnor och män utformas i växelverkan med samhällets ekonomiska struktur men också hur den ekonomiska strukturen påverkas av och sammanväxer med könsrelationerna" (s 2). Av arbetsekonomiska skäl är undersökningen placerad på företagsnivå. Det huvudsakliga källmaterialet är LSAB:s företagsarkiv. Kompletterande material har hämtats från Arbetarrörelsens arkiv, Stockholms stadsarkiv och Riksarkivet.

Studien utgår från ett könsteoretiskt perspektiv som, i sin tur, vävs samman med ett klassperspektiv. En första sammanbindande tråd i avhandlingen är således kopplingen mellan kön och klass. En annan sammanbindande tråd är den samhälleliga kontext som undersökningen är placerad i. Här utgår Kerstin Norlander från en modell som hon kallar, "en agrar hushållsbaserad ekonomi, med specifika könsrelationer". Hushållet kännetecknades av arbetsfördelning och asymmetriska maktrelationer mellan könen. Den agrara, hushållsbaserade ekonomin förändrades i takt med att det nya, kapitalistiska socioekonomiska systemet växte fram. I denna förändringsprocess var marknaden en pådrivande kraft som påverkade både köns- och klassrelationerna.

Tre delar

Avhandlingen består av tre delar. Fokus i den första delen är ekonomiska relationer inom den kapitalägande klassen, i detta fall ägandeförhållandena hos familjen

Hierta. Den andra delen handlar om ekonomiska relationer inom arbetarklassen, det vill säga om arbets- och löneförhållandena hos arbetare inom LSAB. Den tredje delen, slutligen, handlar om de sociala och kulturella uttryck som de ekonomiska relationerna mellan kapitalister och arbetare gav upphov till: fackföreningsarbetet, löneförhandlingarna, företagets sociala och filantropiska verksamhet.

Uppaktens del I är företagets grundares, Lars Hiertas, död 1872. Hierta lämnade efter sig ett affärsimperium där bland annat Liljeholmsfabriken ingick, samt en änka och fyra döttrar. Huvudfrågan i denna del är att undersöka vilka möjligheter de kvinnliga och manliga aktieägarna hade att använda sitt aktieinnehav som maktresurs. Frågan besvaras genom att studera de ägarstrategier som tillämpades i företaget mellan 1870- och 1910-talen, och genom att granska hur de kvinnliga aktieinnehavarna agerade som kapitalister. Författaren analyserar den process varvid kapitalet lösgjordes från hushållet, hur aktiebolagslagen förändrades successivt och hur den moderna aktiebörsen etablerades i början av 1900-talet. Hon visar också hur aktiebolagslagens bestämmelser om enskild äganderätt kom i konflikt med gällande familjelagstiftning.

I denna del bidrar Kerstin Norlander till att öppna ett spännande forskningsfält. Hon för en viktig diskussion om myndighetsreformen för ogift kvinna och påminner läsaren om att handbokstolkningen – att ogifta kvinnor blev myndiga genom reformerna 1858 och 1863 – ger en förenklad och delvis felaktig bild av myndighetsreformens innehåll.

Det kanske viktigaste bidraget i denna del är det teoretiska begreppet *förfo-ganderätt* som Kerstin Norlander utvecklat med inspiration från Max Weber. Med hjälp av begreppet gör hon en fascinerande analys av ägandeförhållandena i Hiertakretsen. Studien visar att egendomsrätten är en komplicerad och mångfacetterad social relation: egendomsrätt handlar om exklusion och inklusion, om kön, ålder, sexualitet och – skulle jag vilja tillägga – om etnicitet och religion i och med att utlänningar/judar inte erhöill näringsfrihet på samma villkor som infödda svenskar.

Hur agerade de kapitalägande kvinnorna som kapitalister? Deras handlingsstrategi kallar Kerstin Norlander för paradoxal. Kvinnorna i släktens första generation avstod från att förfoga över sitt kapital, och de avstod därmed från ekonomiskt inflytande i det företag som de var delägare i, trots att några av dem skulle ha kunnat utnyttja undantagsbestämmelserna i lagstiftningen för att kontrollera sin egendom. Många av släktens kvinnor var aktiva filantroper, samtidigt som de – särskilt Anna Hierta Retzius – arbetade i den borgerliga kvinnorörelsen där de drev frågan om gifta kvinnors ekonomiska rättigheter. Förklaringen till kvinnornas paradoxala förhållningssätt är att den gällande normen om kvinnors förhållande till kapitalägande var oklar, otydlig och stadd i förändring. Till detta kan tilläggas – vilket studeras i ett särskilt avsnitt – att den begynnande utbildningen i företagsamhet, och därmed tillgången till ekonomisk kompetens, var ett manligt kunskapsfält.

Slutsatsen är att under den första generationens kvinnliga kapitalister – dött-

rarna till Lars Hierta – slogs ett mönster fast som släktens kvinnor även i nästa generation följde: att vara kvinna gick inte att förena med utövandet av ekonomisk makt. Det förindustriella samhällets hierarkiska, hushållsbaserade relationer gentemot kapital och beslutsfattande återskapades och företagsamheten kodades som ett manligt verksamhetsfält.

Huvuduppgiften i den andra delen är att undersöka tillgången till ekonomiska resurser – till penninglön – hos kvinnliga och manliga arbetare. För att fånga in övergången från det agrara, hushållsbaserade ekonomiska systemet till det industrikapitalistiska introduceras begreppsparat *agrar lönenorm* och *industriell lönenorm*. Kerstin Norlander använder också begreppet *lönekvot* för att visa hur det i övergången mellan det agrara och det industriella socio-ekonomiska systemet skedde en relativ förbättring av kvinnors löner i förhållande till mäns löner, och att denna process var avslutad på 1920-talet. Det mer precisa syftet med denna del är att studera hur den agrara lönenormen omvandlades till industriell lönenorm genom att undersöka hur denna omvandlingsprocess gick till vid LSAB, och vilka konsekvenser denna omvandling hade för kvinnor och män. En central komponent i processen var den paternalistiska ledningsstrategi som företaget tillämpade. Strategin kom till uttryck bland annat i företagets bostadspolitik och i dess attityder till arbetare. Genom dessa utkristalliserades en försörjningsmodell som kan sammanfattas i två stereotyper, "fabriksflickan" och "familjeförsörjaren". I denna del studeras också hur varumarknaden för företagets produkt, stearinljus, utvecklades, här beskrivs tillverkningsprocessen i stearinljusproduktion, här analyseras arbetsorganisationen och könsarbetsdelningen i fabriken.

Genom att studera löneformeringsprocessen som en konkret, historisk process vill författaren visa hur det äldre, agrara samhällets värdering av individen, grundad på mäns och kvinnors skilda, statusspjande positioner i hushållet, smög sig in i formuleringen av den nya lönenormen. Resultatet var att i den manlige arbetarens prestationslön inarbetades en föreställning om män som "familjeförsörjare" och om kvinnor som ogifta "fabriksflickor", utan försörjningsansvar.

Syftet med den tredje delen är att undersöka hur arbetarna vid Liljeholmsfabriken förhöll sig till företagsledningens traditionella, paternalistiska ledningsstrategi. Accepterades de stereotypa föreställningarna om mannen som familjeförsörjare och kvinnan som fabriksflicka?

Denna del handlar inte primärt om arbetarna på LSAB utan om den tekniskemiska fackföreningen i Stockholm och om Kristliga Föreningen för Unga Kvinnors (KFUK) verksamhet. I den första delstudien undersöks hur organiserade avtalsförhandlingar etablerades på arbetsmarknaden. Den andra delstudien behandlar de homosociala relationerna mellan kvinnor inom ramen för Södra KFUK:s verksamhet

Fackföreningsstudien är ett spännande stycke organisationshistoria. Författaren för här in ett nytt källmaterial samt en ny teoretisk ansats, nämligen diskussionen om homosocialitet. Hon visar hur avtalsförhandlingarna från början organiserades som enkönade relationer mellan män i borgarklassen och män i arbetarklassen kring ett gemensamt manligt normsystem där arbetarklassmännens tillträde till tidens manliga medborgarskap spelade en avgörande roll. Kvinnliga arbetare åsidosattes i fackföreningens arbete, lönefrågor ansågs vara en manlig angelägenhet och den rådande föreställningen om behovslön, eller familjeförsörjarlön, arbetades in i kollektivavtalen.

Den andra delstudien (kap 11) är en återkoppling till del I där systrarna Hiertas filantropiska engagemang tidigare diskuterats. Syftet är att "ringa in de kvinnliga arbetarnas självförståelse och deras relation till makt över ekonomiska resurser i det framväxande industrikapitalistiska socio-ekonomiska systemet" (s 238). Familjen Hierta hade stöttat KFUK ekonomiskt och en del arbeterskor från Liljeholmsfabriken deltog i dess verksamhet.

Föreningens verksamhet är ett exempel på kvinnlig homosocialitet som professionaliserades. Kerstin Norlander visar hur det filantropiska arbetet bildade grunden för ett nytt fält, socialt arbete och personalpolitik, och hävdar att det som i dag är "personalpolitik" i företagen hade sina rötter i företagens paterna- listiska företagsledningsstrategi.

Den intressanta fråga som formuleras i delstudien rör de borgerliga kvinnornas anspråk på att skapa en annorlunda tolkning av klassrelationerna, än vad männen gjorde. Slutsatsen är att i de samarbetsformer över klassgränserna, vilka kom till uttryck inom södra KFUK, tolkades klassrelationer i kvasi-familjära former, till skillnad från de homosociala relationer mellan männen där klassrelationen var synlig. I samarbetsrelationer mellan kvinnor osynliggjordes klassrelationerna och de rådande könsmaktförhållandena accepterades. Tolkningen att kvinnans plats var i hemmet innebar också, menar författaren, en underförstådd förståelse av kvinnans relation till ekonomisk makt. Den domesticerade kvinnligheten och husmorsidealet innebar ett accepterande av den manliga stereotypen "familjeförsörjaren" men också av "fabriksflickan". Konsekvensen var att det äldre, agrara samhällets könsrelationer, med mannen som hushållsföreståndare och huvudsaklig försörjare, omvandlades till "familjeförsörjaren" och att "det framväxande kapitalistiska samhällets kvinnlighet förbands med samhälleliga uppgifter som var skilda från makt och kontroll över ekonomiska resurser" (s 269).

I slutkapitlet, "Det förlutnas seghet", återvänder Kerstin Norlander till den fråga som ställdes i början av avhandlingen, nämligen hur dagens ojämlika fördelning av ekonomiska resurser mellan kvinnor och män skall förstås. Hon menar att de strukturer som präglade agrarsamhället, framför allt de relationer som emanerade från hushållspositioner, fortfarande lever kvar.

Kerstin Norlander har skrivit en innehållsrik och uppslagsrik avhandling om ett av 1800-talets mest kända industriföretag i Stockholm. Undersökningen är brett upplagd och den spänner över en lång tidsperiod, från 1870- till 1940-talet. Avhandlingen består av tre sinsemellan ganska olika delar som var och en i sig skulle kunna motsvara ämnet för en doktorsavhandling i ekonomisk historia. Avhandlingens styrka är dess empiriska rikedom och författarens beläsenhet på de skilda fält som avhandlingen omfattar. Kerstin Norlander förtjänar en eloge för det sätt på vilket hon bearbetat och systematiserat det omfattande och varierande källmaterialet, framför allt materialet i Liljeholmens Stearin AB:s företagsarkiv. Hon utvinner en stor mängd unik information från osorterade källor vilka hittills inte utnyttjats i forskningen. Akribin är god. Boken är välskriven och den har ett genomtänkt perspektiv vilket gör den till en spännande läsning. Avhandlingen tar upp väsentliga, i kvinnohistorisk forskning föga problematiserade områden, till exempel äganderättens och företagsmaktens könskonstruktion.

Samtidigt har jag starka invändningar mot Kerstin Norlanders sätt att arbeta. Jag skall nedan ta upp några problem som avhandlingen aktualiserar. Det första handlar om det sätt på vilket författaren förhåller sig till tidigare forskning, det andra diskuterar sättet att förhålla sig till begrepp och metod. Den tredje frågan som jag berör kort är möjligheten att generalisera utifrån fallstudier.

Tidigare forskning

En fråga som inställer sig redan i inledningen är hur Kerstin Norlander förhåller sig till den tidigare ekonomisk-historiska forskningen på området. Avhandlingen är en företagsstudie och Kerstin Norlander redogör inledningsvis kort för huvuddragen i företagshistorisk forskning. Den kvinnohistoriska och arbetarhistoriska forskningen diskuteras, i sin tur, fortlöpande i texten och i noterna. Så långt är allt i sin ordning. Vad som däremot saknas är en diskussion om tolkningar av industrialiseringen. Detta är förbryllande med tanke på att avhandlingens huvudfråga handlar om övergången från en agrar till en industrikapitalistisk ekonomi.

Det finns, som bekant, i svensk ekonomisk historisk forskning två tolkningar om industrialiseringsförloppet. Det ena är 1940- och 1950-talens forskningsläge. Där såg man industrialiseringen som ett i huvudsak exportlett förlopp. Frågor om industrialiseringens kopplingar till agrarsamhället och till förändringar och utvecklingstendenser i den agrara ekonomin förblev i den äldre forskningen till stor del oproblematiserade. Den andra tolkningen är den syn på industrialiseringsförloppet som på 1970- och 1980-talen formulerades i "Fabriksprojektet" i Lund där Lennart Schöns avhandling kom till, och där Anita Göransson's avhandlingsprojekt formulerades. I dessa undersökningar tolkades industrialiseringen som en i huvudsak inhemsk företeelse. Frågor som är i hög grad relevanta för Kerstin Norlanders undersökning, såsom industrins kopplingar till de agrara hushållens ekonomi, problematiserades. Särskilt förbryllande är det att Kerstin Nor-

lander förbiser Anita Göranssons resultat i *Från familj till fabrik. Teknik, arbetsdelning och skiktning i svenska fabriker 1830–1877*. Den behandlar perioden strax före Kerstin Norlanders undersökning börjar och tar upp många av de frågeställningar som är relevanta för hennes studie, exempelvis fabriksarbetarnas sociala och geografiska rekrytering och, framförallt, frågor om hushåll och försörjning. Jag skall nedan precisera på vilket sätt detta blir problematiskt, och vilka konsekvenser det har för Kerstin Norlanders undersökning. Men jag börjar med att ta upp en annan fråga, nämligen hur författaren använder sig av olika begrepp.

Begrepp och angreppssätt

Avhandlingen har ingen uttrycklig metoddiskussion. Kerstin Norlander konkretiserar med andra ord inte hur hon tänkt sig att hon skall svara på de frågor som ställs inledningsvis. Hennes angreppssätt är i stället att i de olika delstudierna presentera olika begrepp, och med hjälp av dessa ”skriva sig framåt” till en analys av de fenomen som skall diskuteras. Exempel på sådana begrepp är ”hushållsorienterad ägarstrategi”, ”agrар lönennorm”, ”industriell lönennorm”, ”fabriksflicka”, ”familjeförsörjare”, ”förhandlingsbordet”. Detta förfaringsätt är på många sätt problematiskt, och hänger samman med det jag diskuterade ovan, nämligen det sätt på vilket författaren förhåller sig till tidigare forskning.

På vilken nivå befinner sig begreppen? Är de teoretiska utsagor eller empiriska generaliseringar? Vilken anknytning har begreppen till empirin? Dessa frågor har läsaren oftast ingen möjlighet att ta ställning till eftersom Kerstin Norlander förhåller sig till tidigare forskning på ett ytterst selektivt sätt. Jag skall ta två exempel.

Huvuduppgiften i avhandlingens första del är att undersöka de kvinnliga och manliga kapitalägarnas tillgång till makt och inflytande i det undersökta företaget. Liljeholmens Stearinfabrik ombildades till aktiebolag i början av 1870-talet. Utgångspunkten i studien är att visa hur den ägarstrategi som tillämpades vid LSAB efter ombildningen fungerade. Kerstin Norlander kallar detta för en *hushållsorienterad ägarstrategi*, med specifika könsrelationer, och hon visar hur den skapade en ojämlik tillgång till makt och inflytande för kvinnor och män.

Min fråga är då: Är det rimligt att tala om *en* typ av (hushållsorienterad) ägarstrategi under sent 1800-tal? Jag ställer frågan därför att jag tänker mig att om man skall analysera ägarstrategier i ett företag så bör man börja med att fråga sig vilken typ av kapitalbehov företaget hade. Företagens kapitalbehov under andra hälften av 1800-talet analyseras till exempel i Torsten Gårdlunds klassiska studie om svensk industrifinansiering, vilken Kerstin Norlander mycket riktigt hänvisar till. Men hon underlåter att ta en utgångspunkt i Gårdlunds resultat. Gårdlund visar att det fanns stora skillnader i kapitalbildning mellan företag i olika branscher, och stora skillnader mellan företag inom en och samma bransch, till exempel mellan småföretag och storföretag. De gamla järnbruken som omvandlades till aktiebolag på 1870-talet hade handelshus och affärsbanker som fin-

nansiärer. Textilfabrikörerna, i sin tur, lånade från förmögna affärsbekanta och grosshandlare – ett mönster som i vissa avseenden liknar situationen för det företag som Kerstin Norlander studerar. Mekaniska verkstäder, å sin sida, kunde anläggas som småföretag av en enda person men det fanns också stora verkstadsföretag där köpmän spelade en viktig roll som initiativtagare och finansiärer.¹

Poängen är alltså att det under den begynnande industrialiseringen ser ut att ha funnits olika sätt att skaffa kapital för att starta och driva företag och olika sätt att hantera ägandet. Den strategi som tillämpades vid LSAB var en bland många andra. I förlängningen av Gårdlunds resonemang kan vi anta att familjen och släkterelationer – och därmed könsrelationer – kan ha spelat olika roll i olika typer av branscher och företag. Men detta har läsaren ingen möjlighet att veta eftersom Kerstin Norlander inte redogör för förutsättningarna för sin studie. Därmed går hon också miste om möjligheten att på allvar analysera på vilket sätt ägandeförhållandena i LSAB kan tänkas spegla ett mer allmänt mönster för företagsfinansiering under industrialiseringens genombrottskede.

Begreppsparet agrар lönennorm – industriell lönennorm

Problemet med på vilken nivå begreppen befinner sig, och om det är frågan om teoretiska eller empiriska begrepp, blir kännbart även i avhandlingens del II. Huvudtesen i denna del är att det under industrialiseringen skedde en omvandling från en *agrар* till en *industriell* lönennorm. Med *agrар lönennorm* avser Kerstin Norlander, med hänvisning till Gustaf Utterström, en hushållsekonomi där alla – kvinnor, män och barn – förväntades att bidra till försörjningen. Med *industriell lönennorm* avses en behovslön eller en familjeförsörjarlön, med mannen som huvudsaklig försörjare och kvinnor och barn som beroende familjemedlemmar. Författarens tes är att övergången från en lönennorm till en annan var förknippad med en djupgående samhällelig omvandling, den definitiva övergången till industrisamhället, med dess specifika könsrelationer.

Men vad var det som omvandlades? Det första som måste accepteras, om man godtar Kerstin Norlanders tes, är att det var en agrар lönennorm som transformerades – och det är svårt eftersom begreppet inte är förankrat i tidigare forskning. Dikotomin agrар/industriell lönennorm (s 104f) blir hos Kerstin Norlander en helt och hållet normativ diskussion: dels befann sig inte Liljeholmsfabriken på landsbygden, dels är det svårt att se vilka agrара kopplingar normutvecklingen skulle ha haft, annat än att fabriken hade vandringsarbetare anställda under en period. Skulle det inte vara mer befogat att tala om en urban lönennorm, eller en tidigindustriell lönennorm som transformerades? Är det inte troligt att fabriksindustrin och hantverket i Stockholm utgjorde normen för lönebildning även hos LSAB, och att det fanns starkare kopplingar till dessa lönerelationer än till den omgivande landsbygdens?

1. Torsten Gårdlund, *Svensk industrifinansiering under genombrottskedet 1830–1913*, Stockholm 1947, s 13–60.

Problemet blir inte mindre om man går den omvända vägen och accepterar att det var en agrar lönenorm som förändrades. Då måste man fråga sig i vilken grad fallstudien fångar in en sådan stor samhällsomvandling – övergången från agrar-till industrisamhället – som det här är frågan om. Empiriskt har det i agrar-samhällen funnits stora skillnader i löneformer under industrialiseringsperioden, och frågan är om man kan tala om en enhetlig agrar lönenorm över huvudtaget. I sin beskrivning om den agrara lönenormen hänvisar Kerstin Norlander till Gustaf Utterströms diskussion om jordbruksarbetarlönerna (s 104). Men kan Utterström anses vara den enda auktoriteten på området? Det finns annan forskning som visar att både i tidig industri och i jordbruket fanns det en mix av olika lönetyper och försörjningsmodeller. Om vi antar att män var familjeförsörjare i olika hög grad i olika industrier, yrken och regioner, och att den så kallade behovslönen har existerat sedan länge, så måste man fråga sig vilken norm det är som förändras. Förklaringen till behovslörens/familjeförsörjarlörens framväxt är en komplicerad fråga. Anita Göransson påpekar exempelvis att hon sett sådana tendenser i sitt material rätt tidigt hos välbetalda arbetare i vissa branscher.² Här borde Kerstin Norlander ha knutit an till den omfattande anglosaxiska debatten om familjeförsörjarlön. De engelska ekonom-historikerna Sara Horrel och Jane Humphries har till exempel undersökt familjeförsörjarlörens framväxt under den engelska industrialiseringen och funnit ett varierat mönster. De visar att män nästan hade en familjeförsörjarlön i branscher där man inte borde ha förväntat sig det (exempelvis i vissa delar av jordbruket) och att det under industrialiseringsperioden fanns stora konjunkturella variationer i försörjningsmönstren, samt få stabila mönster över tiden. Försörjningsstrategierna var också beroende av i vilken fas av livsrytmen familjen befann sig.³ Dagens forskningsläge ger med andra ord följande forskningsuppgifter: att utröna hur hushållen har svarat på ekonomiska signaler, hur de har bjudit ut arbetskraft och hur efterfrågan på olika typer av arbetskraft har sett ut under industrialiseringen.⁴ Slutsatsen är att frågan om hur man skall befästa en norm som förändras och hur man skall befästa en brytpunkt, är något som svårligen låter sig fångas i termer av en agrar – industriell dikotomi.

Fallstudier – generalisering

Avhandlingen består av tre delar som i sin tur består av fallstudier. Varje del och de flesta kapitlen avslutas med en sammanfattande diskussion. Ett gemensamt drag i delsammansfattningarna är att Kerstin Norlander generaliserar och drar

2. Anita Göransson, *Från familj till fabrik. Teknik, arbetsdelning och skiktning i svenska fabriker 1830–1877*, Lund 1988, s 264f.

3. Sara Horrel & Jane Humphries, "The Origins and Expansion of the Male Breadwinner Family: The Case of Nineteenth Century Britain", *International Review of Social History* 1997, Supplement 5, s 25–64.

4. För en sammanfattning av debatten om familjeförsörjarlön, se till exempel Angélique Janssens, "The Rise and Decline of the Male Breadwinner Family? An Overview of the Debate", *International Review of Social History* 1997, Supplement 5, s 1–23.

slutsatser som går utanför de resultat som hennes undersökningar ger upphov till. Avhandlingen aktualiserar därmed en viktig fråga: vad är poängen med fallstudier och på vilket sätt kan deras resultat generaliseras?

De flesta historiker som arbetar med fallstudier gör det, antar jag, för att fallstudier ger möjlighet att hitta mekanismer i de fenomen man vill undersöka, och att man på så sätt kan komma närmare historiskt förankrade, kontextualiserade förklaringar. Delstudierna i Kerstin Norlanders avhandling innehåller information som skulle bära för generalisering. Men för att generalisering skall vara meningsfull krävs att författaren preciserar utgångspunkterna för sina undersökningar och relaterar sina resultat till tidigare forskning.

Sammanfattningsvis har Kerstin Norlander skrivit en omfångsrik avhandling som ger upphov till många frågor och funderingar. Det hade dock, enligt min mening, varit bättre att koncentrera avhandlingen kring ett mindre antal teman, och att undersöka dem mer utförligt. Avhandlingens tre delar binds samman med hjälp av en tes som författaren driver. Tesen går ut på att gamla strukturer från agrar-samhället låg till grund för och omvandlades under industrialiseringsprocessen och fortplantades i industrisamhället också utanför fabrikena. Denna övergripande tes presenteras som en "kappa" som skall binda samman de tre delarna. Kappan, eller den teoretiska överbyggnaden är för outvecklad i förhållande till de fallstudier som görs i avhandlingen. Det saknas överföringsled, kontextualisering, historisering och systematiska jämförelser med förhållanden i andra fabriker och branscher för att man skall kunna bedöma i vilken grad och på vilket sätt resultaten från de olika delstudierna speglar den omvandling som författaren vill belysa.

Trots dessa synpunkter är mitt helhetsomdöme att Kerstin Norlanders avhandling ändå har stora förtjänster. Den består av gedigna empiriska studier. Företagsstudien, tillsammans med undersökningen om den kemisk-tekniska fackföreningen och undersökningen om filantropi, förenar olika sidor av Liljeholmens stearinfabriks verksamhet i en undersökning som i företagshistorisk och arbetarhistorisk forskning vanligen presenteras som åtskilda.

Flera av fallstudierna är innovativa och nydanande. Jag vill särskilt lyfta fram undersökningen om äganderättens könskonstruktion, fackföreningsstudien och undersökningen om filantropi. De visar alla på ett nytt sätt hur inomkönsliga relationer bidrar till att konservera skillnaderna mellan kvinnor och män i faser av ekonomisk och social omvandling. Ett kvalitetskriterium för en avhandling är att den stimulerar till fortsatt forskning. Det gör Kerstin Norlanders avhandling, och det gör boken till en givande läsning.

*Kirsti Niskanen**

* Fakultetsopponent

Kortare recensioner

Frank Meyer & Jan Eivind Myhre (eds), *Nordic Historiography in the 20th Century*, University of Oslo, Oslo 2000. 352 s.

Intresset för historiografi har under det senaste decenniet fått ett betydande uppsving i samtliga nordiska länder. Föreliggande arbete är ett resultat av en nordisk historiografisk konferens som hölls 1999. Konferensen var indelad i fyra olika sessioner. En behandlade historikerskråets professionalisering, en annan förhållandet mellan de professionella historikerna och deras publik, en tredje utvecklingen av, och debatterna kring metoder och teorier inom historieämnet. Den fjärde tog upp den nationella dimensionen av historieskrivningen. Sammanlagt innehåller boken bidrag av femton forskare: fyra från Norge, tre från Danmark, Sverige och Finland samt två från Island.

Målsättningen var att sätta in den nordiska historieskrivningen i ett nytt perspektiv framför allt genom att betona de komparativa aspekterna. Resultatet har blivit en på många sätt intressant bok. Som titeln antyder är det den moderna historieskrivningen under 1900-talet som stått i fokus. Detta hindrar inte att vissa bidrag tar sitt avstamp ett gott stycke bakåt, i 1800-talet.

Naturligtvis har historieskrivningen formats av de olika ländernas specifika sociala och kulturella förutsättningar. I flera bidrag betonas hur historieskrivningen var ett viktigt inslag i de nationella politiska strider som ledde fram till uppkomsten av de moderna nordiska nationerna. Dessa nationsbyggnadsprocesser tog sig olika uttryck där två faktorer spelade en mycket central roll: dels frågan om nationellt beroende kontra oberoende, dels frågan om hur den nationella identiteten skulle definieras, om denna i första hand kom att förknippas med staten eller med folket.

Vissa generella drag kan iakttas. Från slutet av 1800-talet växte det i alla nordiska länder fram en grupp professionella historiker. Fram till 1900-talets sista fjärdedel utgjorde källkritiken den metodologiska grunden för den historia som producerades. Denna tradition kan sägas ha kulminerat under 1960-talet när metodlärböcker utgavs i samtliga nordiska länder utom Island. Samtidigt var det emellertid tydligt att inflytande från samhällsvetenskapen började göra sig gällande vilket så småningom följdes av en stark historiematerialistisk våg. Denna var klart svagast i Finland där historievetenskapen också längst tycks ha behållit en mera traditionell inriktning.

Den ökande professionaliseringen och "teknifieringen" av historievetenskapen bidrog generellt till en växande klyfta mellan historiker och allmänhet. Denna har dock varit mest markant i Sverige och Danmark medan det i Norge och Finland, inte minst tack vare den starka lokalhistoriska tradition som vuxit fram i de senare länderna, varit mindre uttalad.

En intressant sida av historiografien är att alla nordiska länder har sina egna "founding fathers" som på ett djupgående sätt har satt sin prägel på disciplinens utveckling och kring vilka det skapats en mytologi som traderats vidare. I Sverige Harald Hjärne och naturligtvis bröderna Weibull; i Danmark Paludan-Müller, Kristian Erslev, J A Fridericia och Erik Arup; i Norge J E Sars, Edvard Bull d ä och Halvdan Koht; i Finland Yrjö Koskinen och Danielsson-Kalmari och i Island Bogi Melstedh och Jón J Adhils. Naturligtvis kan också en rad andra namn nämnas. I en av volymens mest spännande artiklar diskuterar Bernard Eric Jensen hur arvet från Erslev (1852–1930) påverkat dansk historieforskning.

Skillnaderna de nordiska länderna emellan är kanske ändå mest intressanta. En av de mest tydliga är att den nationella dimensionen varit starkare i Norge, Danmark och Finland (och även Island) än Sverige. Detta bör framför allt ses i ljuset av att de förstnämnda ländernas senare politiska och sociala utveckling i betydligt högre grad än Sveriges karaktäriserats av brott och tvära kast. Genom att Sverige redan existerade som stat före den moderna nationalismens framväxt, tog sig heller aldrig denna så våldsamma uttryck här som i många andra länder. En annan skillnad är att historieskrivningen varit mer statscentrerad i Sverige och Danmark än framför allt i Norge, där de sociala och kulturella aspekterna alltid haft en större plats.

Hur ska då det ökade intresset för historiografi förklaras? En förklaring som framhålls i boken är den ökande internationaliseringen inom historieforskningen. Det bör dock i detta sammanhang påpekas att internationaliseringen inte på långt när innebar någon verklig globalisering vare sig beträffande forskningsområde, forskarkontakter eller teoretisk och metodisk inspiration. I praktiken inskränks internationaliseringen oftast till kontakter med västeuropeiska och amerikanska forskare eller inlån av teorier och metoder som producerats i dessa forskarkretsar.

En annan förklaring till det växande intresset för historiografi som nämns är att historieskrivningen under senare år utmanats av olika postmodernistiska tendenser, där bara en av följderna är en försvagning av de professionella historikernas monopol på att producera auktoritativ historia. Rolf Torstendahl talar i sitt bidrag – dock utan att uttryckligen sätta detta i samband med postmodernismen – om en "deprofessionalisering" av historieförmedlingen under det senaste decenniet. Till detta bör man nog också lägga den nya form av politisering som under de senaste åren gjort sig gällande inom historieskrivningen. Oavsett hur man vill förklara det ökande intresset för historiografi måste detta ses som något positivt då en förutsättning för en vital historievetenskap är en ständigt pågående reflexion över den egna vetenskapens historia.

Som nästan alltid, när bidrag ursprungligen presenterade vid konferenser utkommer i tryckt form, framstår vissa bidrag som betydligt mera relaterade till varandra än andra. Som helhet betraktad är dock boken ett mycket välkommet bidrag till den växande historiografiska forskningen. Utan att på något sätt för-

ringa värdet av boken kan man samtidigt konstatera att de flesta bidragen håller sig inom ramen för de huvuddrag i de olika ländernas historiografi som redan är väl kända.

Vad som mest saknas är mera utmanande tolkningar och perspektiv som också kan generera nya forskningsuppslag. Närmast kommer kanske Peter Aronsson som i sitt bidrag framhåller att de professionella historikerna alltid haft konkurrens – och kanske många gånger övermäktig sådan – i arbetet med att forma allmänhetens historiemedvetande. Författare av historiska romaner, journalister och "hembygdshistoriker" är bara några av dem som producerat en "annan" och med de professionella historikerna konkurrerande historia. En av de slutsatser Aronsson drar är att detta också innebär att den historiografiska forskningen måste breddas och förändras och inte som hittills i stort sett begränsa sig till de akademiska historikerna.

Roddy Nilsson

Bengt Liljegren, *Karl XII. En biografi*, Historiska Media, Lund 2000. 442 s.

Originalbiografier på svenska över politiska förgrundsfigurer är en bristvara. Det gäller i hög grad Karl XII, som trots att han använts som tillhygge eller referenspunkt i den offentliga politiska diskussionen allt sedan 1740-talet, fram till nu endast blivit föremål för en enda större svensk biografi, nämligen Frans G Bengtssons år 1935 publicerade hjältepos *Karl XII:s levnad*. Det är symptomatiskt för den svenska biografitorkan att de enda breda levnadsteckningar om Karl XII som kommit under efterkrigstiden har kommit utifrån, främst bland dem Ragnhild Hattons *Charles XII of Sweden* (1968), översatt till svenska först 1985.

Ett skäl här till kan vara att genren är krävande. En lyckad biografi skall inte bara ge ett psykologiskt trovärdigt porträtt av den aktuella aktören utan också placera in vederbörande i sitt tidssammanhang och ta tempen på tidsandan. Det handlar om hur samtiden färgade aktören men också om hur aktören påverkade samtiden. Ett sådant företag förutsätter en vid kringblick och stor beläsenhet. Ett annat skäl till bristen på vetenskapliga biografier kan vara att den vanligaste akademiska forskningsprodukten, doktorsavhandlingen, i mycket liten utsträckning behandlar ämnen som faller inom genren levnadsteckningar. Detta kan delvis bero på att strukturalistiska perspektiv under en längre period varit förhärskande inom historievetenskapen. Men det kan också självfallet bero just på att biografien som vetenskaps- och konstform betraktas som ett alltför svårbemästrat kraftprov för den presumtive forskarens förstlingsverk – ett verk som spelar stor roll vid den fortsatta karriären inom universiteten.

Bengt Liljegren står som lärare och författare utanför det akademiska etablissemanget och har inte behövt ta sidohänsyn av det slaget. Hela hans företag tycks

dikterat av hans stora engagemang och intresse för den svenska stormaktstiden och gestalten Karl XII, om vilken han förtidigare publicerat sig i *Karl XII i Lund* (1999). Men Liljegrens handlag med källmaterialet visar också att han behärskar det historiska hantverket.

Efter att Sverige 1700–1701 hade slagit Danmark, Ryssland och Sachsen tycktes framtiden ligga öppen. Vilken väg skulle Sverige nu välja? Vissa rådgivare, bland dem kanslipresidenten Bengt Oxenstierna, gav regenten rådet att söka freden. Men den enväldige monarken, som sällan tog intryck av sin omgivning, valde att driva Sverige in i ett fortsatt krig med Polen. Under fem långa år trampade han i spetsen för sin karolinska armé runt i Nordeuropa utan att lyckas i sin föresats att avsätta den sachsiska kurfursten som kung av Polen. Först efter en lyckad invasion av Sachsen och den därpå följande freden i Altranstädt kunde fred slutas med Sachsen. Dessförinnan hade August den starke avsatts som kung av Polen och Karl XII:s kandidat Stanislaw Leszynski fått kungatiteln.

Därefter startade ett svenskt anfallståg riktat mot hjärtat av Ryssland, mot själva Moskva. De långa underhållslinjerna medförde – på grund av en försenad anslutning av armén i Baltikum – ett ansträngt försörjningsläge, som förvärrades av den av tsar Peter tillämpade brända jordens taktik. Detta jämte den blöta väderleken och det leriga underlaget, fick den svenska armén att vika av söderut mot Ukraina i september 1708. Förhoppningar om ett samgående med hetmanen Mazepa tycks också ha spelat en roll för beslutet. Men i Ukraina kom i juni 1709 vid Poltava och Perevolotjna de katastrofala nederlagen för den hårt prövade svenska armén.

Den svenske kungen tog nu tillsamman med en styrka på omkring 1 000 man sin tillflykt till Turkiet, där det inte saknades valmöjligheter inför framtiden och där kungens val var att under fem års tid envist intala sig själv att Osmanska riket skulle alliera sig med Sverige mot Ryssland. Själv skulle han bli ställd i spetsen för en stor turkisk-tartarisk här, som skulle förena sig med svenska avdelningar i Pommern för att sedan definitivt besegra tsar Peter och hans armé. Under tiden hade Sveriges sista ställningar i de baltiska provinserna fallit och en stor rysk offensiv hade satts in mot Finland. August den starke kom tillbaka på den polska tronen och Danmark gick åter in i kriget.

Först under hösten 1714 förverkligade Karl XII ett beslut, som mognat hos honom sedan våren, att bege sig från Turkiet till Stralsund, Sveriges näst sista besittning på den europeiska kontinenten. Dit anlände han den 11 november 1714 efter en makalös fjortondagars ritt genom Europa och där stannade han drygt ett år. Stralsund föll efter fientliga anfall i december 1715, vid en tidpunkt då Karl XII befann sig på väg över Östersjön till Skåne. Ett första högkvarter upprättades i Ystad men flyttades inom kort över till Lund. Här tycks en plan att splittra sammanhållningen mellan Sveriges fiender, från vilka man befarade ett anfall mot Skåne, ha växt fram. Ett anfall mot Norge, som tillhörde det fientliga

danska riket, förbereddes genom en planmässig resursmobilisering. I februari angreps Norge under Karls ledning. Kristiania intogs men inte Akershus, varför de svenska trupperna drog sig tillbaka. Senhösten 1717 anföll Sverige på nytt Norge, den här gången från två håll dels under ledning av kungen över Bohuslän och Dalsland dels under ledning av Carl Gustav Armfeldt över Jämtland. Ett skott den 30 november 1718 vid Fredrikstens fästning ändade Karl XII:s liv.

Hur ser Liljegrens tolkningsperspektiv ut? Det som framför allt frapperar är att han inte ser stormaktsväldets snara fall som determinerat utan framhåller att det hela tiden fanns valmöjligheter. Han bortser inte från strukturerna men har uppmärksamheten inriktad på personligheten, på Karl XII. Det är kungens rigida attityd, bottnande i övertygelsen att han tjänar Gud i kampen mot en orättfärdig fiende, som leder honom till katastrofala val. Att den ekonomiska och befolkningsmässiga basen var otillräcklig för att på sikt upprätthålla stormaktsväldet tycks Liljegren inte betvivla. Däremot framhåller han att valsituationen 1701–1702, som ledde till det långvariga kringtrampandet i Polen, och under perioden 1710–1714, som medförde oklarhet om den svenska utrikespolitikens inriktning, fick katastrofala följder.

I sin värdering av den kungliga huvudaktören anför Liljegren att Karl XII uppvisade en slutenhet mot sin omgivning. Detta jämte hans stränga religiösa uppföstran med dess hårda moraluppfattning gjorde att han var främmande för kompromisser. Hans bedömning tycks ha varit att konflikter löstes bättre med militära medel än med diplomatiska. På slagfältet var han skicklig. Här blev hans fysiska och psykiska uthållighet, mod och självdisciplin stora tillgångar liksom förmågan att ingjuta mod hos soldaterna. Han var en skicklig taktiker men en usel strateg. Han hade svårt att anpassa målen efter medlen och flera av hans krigsföretag karakteriserades av en brist på realism.

Karl XII var en risktagare i sin farfars Karl X Gustavs stil. Han uppvisade inga stora statsmannegenskaper. Hans uppfattning, att han inte behövde ansvara för sina handlingar inför andra människor utan bara inför Gud, fick honom att behandla sin omgivning med stor okänslighet, vilket bl a yttrade sig i att han hade svårt att ta till sig synpunkter från andra, något som fick ödesdigra konsekvenser. I sitt dagliga liv visade han stor anspråkslöshet. Mot sin föräldrar och syskon visade han stor omtänksamhet men han demonstrerade samtidigt stor känslökyla och hårdhet mot andra.

Genom sin i långa stycken kritiska bedömning av Karl XII knyter Liljegren an till den gamla skolan inom Karl XII-forskningen. Han är starkt skeptisk till den mot Karl XII positiva sk nya skolan och dess efterföljare, som senast presenterats av Sverker Oredsson i antologin *Historia krig och statskonst* (2000). Liljegren tycks dela Oredssons uppfattning så som den lagts fram i *Tsar Peter och kung Karl* (1998), där Karl XII:s person tillskrivs en stor betydelse för stormaktsväldets undergång vid den tidpunkt det skedde.

Liljegrens arbete är angeläget. Grundad på noggranna källstudier ger det oss en mångfasetterad och nyanserad skildring av en gestalt, som senast fått speciell politisk laddning i den nynazistiska propagandan men som långt tidigare tillhört det levande förflutna i den svenska historien. Liljegren ger en initierad skildring av Karl XII och hans tid. Framställningen är ledig, rak och rapp. Målande detaljer och belysande exempel ger liv åt skildringen. Vida utblickar där författaren på ett distanserat sätt betraktar skeendet växlar med närgångna detaljstudier på ett givande sätt. Det svenska politiska agerandet avtecknar sig mot hela den storpolitiska bakgrunden i Europa. Käll- och litteraturförteckningen är utförlig. Dessvärre saknas en vetenskaplig notapparat. Det som i framställningen går under beteckningen "noter" innehåller förklaringar och kommentarer till eller smärre utflykter från den löpande texten.

Lennart Behrendtz

Robert Fogel, *The Fourth Great Awakening & the Future of Egalitarianism*, The University of Chicago Press, Chicago 2000. 383 s.

I en nyutkommen bok diskuterar ekonomisk-historikern Robert Fogel politiska förändringar i USA från det revolutionära 1770-talet fram till i dag. Boken behandlar sambandet mellan de stora väckelserörelserna i USA:s historia och politiska förändringar. Fogel urskiljer tre avgörande väckelser i USA från och med frigörelsen från den brittiska kolonialismen under 1770-talet fram till decennierna efter andra världskriget, och därefter en fjärde från 1970-talet och framåt. Det som skiljer Fogels schema från tidigare historikers är att han lägger tonvikten vid tekniska och ekonomiska förhållanden i förklaringarna till det politiskt/religiösa rörelsemönstret över tiden. Ett annat nytt inslag är att han vid sidan av ekonomiska förklaringsmodeller utnyttjar sina breda kunskaper om allt från demografi till medicinsk forskning för att belysa förändringar i levnadsvillkor och övergången från ett politiskt-religiöst skede till ett annat.

Enligt Fogel har det funnits en bestående ådra av jämlikhetslängtan i amerikansk politik. Beroende på förändringar i ekonomi och teknik har tyngdpunkten i jämlikhetssträvandena skiftat över tiden: från en betoning på jämlika förutsättningar (*equal opportunities*) till jämlika villkor (*equal rights*). Under den tredje väckelsen – från 1800-talets slut fram till 1960-talet – låg betoningen på jämlika villkor, något som bl a tog sig uttryck i välfärdsstatens framväxt. Under den efterföljande fjärde väckelsen ligger betoningen på jämlika förutsättningar. Fogel försöker förklara varför de nya politiska idéer som växte fram på 1970-talet – präglade av ökad individualism, misstro mot offentliga regleringar och statsmakt – kan uppfattas som önskemål om ett mer jämlikt samhälle.

Det bör omedelbart sägas att Robert Fogel inte är ensam om att försöka för-

klara de svårigheter som drabbat efterkrigstidens välfärdspolitik. Han är heller inte ensam om att anlägga långsiktiga perspektiv på politiska och idémässiga förändringar. Däremot är han unik när det gäller förklaringarna till dessa förändringar. Vanligtvis lyfter ekonomer och historiker fram två huvudförklaringar till de nya politiska förutsättningarna efter 1970-talet: globaliseringen och den "nya ekonomin". Den fortgående marknadsintegrationen har skapat helt nya konkurrensförutsättningar samtidigt som den nya ekonomin lett till allt mer heterogena arbetsvillkor och minskad efterfrågan på industriarbetare. Detta har bidragit till större inkomstklyftor samtidigt som den gamla välfärdspolitiken inte fungerar särskilt bra när det gäller att stimulera sysselsättning och motverka samhällsklyftor.

Fogel gör en annan tolkning. Han utgår inte enbart från materiella förhållanden utan betonar också betydelsen av existentiella levnadsvillkor. En avgörande förklaring till de minskade inkomstklyftorna fram till 1960-talet var utbildningsrevolutionen, d v s den stora expansionen av utbildning på primär och sekundär nivå. Omfördelningen av utbildning och kunskap från ett litet exklusivt skikt till befolkningen som helhet förklarar den enorma välståndsspridning som kännetecknat 1900-talet. Den kolossalt höga avkastningen på utbildningsinvesteringar jämfört med investeringar i jord och fysiskt kapital förklarar i sin tur de snabbt minskade inkomstskillnaderna. Satsningen på breddutbildning skapade förutsättningar för en effektivitetsökning som kunde avsättas för ökad konsumtion, men också till kortare arbetstid.

Arbetstidsförändringarna är alltså om möjligt mer dramatiska än förändringarna i den materiella konsumtionen. Samtidigt som den fattigaste tiondelen av befolkningen i dag har en materiell standard som bara den rikaste tiondelen uppnådde för hundra år sedan, uppgår den samlade arbetstiden – oavsett vilket mått som används – till mindre än hälften av motsvarande arbetstid vid förra sekelskiftets början. Dessa erfarenheter gäller för Sverige såväl som för USA. Mat, kläder och husrum tar idag, jämfört med förhållandena för hundra år sedan, en obetydlig andel av de löpande arbetsinkomsterna i anspråk. Det "nödvändiga" lönearbetet är alltså långt mindre omfattande än tidigare. Friheten från "nödvändigt" arbete har i sin tur möjliggjort helt nya livsstilar, nya konsumtionsvanor men samtidigt aktualiserat tidigare mer eller mindre okända existentiella problem.

Vår tids jämlighetsfrågor berör inte fördelningen av köpkraft så mycket som spridningen av kunskap och själslig tillfredsställelse. Den stora skillnaden mellan människor handlar inte om materiell konsumtion utan om existentiellt välbefinnande, något som bl a yttrar sig i stora variationer i självförtroende, i socialt och kulturellt engagemang. Alienerade ungdomar och allt fler ensamma och deprimerade äldre behöver inte i första hand mer pengar utan möjligheter till andlig stimulans och social gemenskap. Utbildning har inte bara en ekonomisk betydelse utan leder också till bättre hälsa och ökat socialt engagemang. Enligt Fogel borde utbildningsinvesteringarnas andel av nationalinkomsten fördubblas. Även ten-

denserna till ökade inkomstskillnader sedan 1970 beror på otillräckliga utbildningsinvesteringar. Förändringar i arbetsliv och teknik gör att det inte längre räcker med gymnasieutbildning. I själva verket sjunker avkastningen på gymnasieutbildning i flertalet ekonomiskt avancerade länder. Ambitionen borde därför vara att på sikt fördubbla den andel av befolkningen som får en utbildning motsvarande fil kand-examen.

Robert Fogels bok präglas av en vision i Marx anda. Den problembild som Fogel behandlar kan ses mot bakgrund av den oerhörda kapacitet som produktivkrafterna mobiliserat under de senaste 100 åren. De framtida produktivitetssökningarna kommer att resultera i att den materiella konsumtionen tar en allt mindre del av de totala inkomsterna i anspråk. En allt större andel av tid och pengar kommer följaktligen att kanaliseras i andra banor. Arbetstiden kommer att fortsätta att minska trots allt fler äldre och ökade försörjningsbördor. Farhågorna om en ökad andel personer utanför arbetsföra åldrar grundas inte på saklig ekonomisk analys. Det handlar om fördelningspolitiska problem. Det är tankar som utmanar.

Jonas Olofsson

Sven Eliaeson & Ragnar Björk (red), *Union & Secession*, Carlssons, Stockholm 2000. 336 s.

Unionupplösningen 1905 mellan Sverige och Norge var förmodligen en av de mest smidigt genomförda separationerna på nittonhundratalet. Den var så smidig att en av redaktörerna känner sig föranledd att skriva en introduktion med titel-frågan: "Unionupplösningen 1905: En icke-händelse?"

Varför gick det så smidigt? Det är huvudfrågan som löper som en röd tråd genom hela boken. Den andra frågan är: Varför gick det inte att hålla ihop unionen? Sven Eliaeson uppmärksammar i inledningen några intressanta faktorer: de två länderna hade olika samhällsstrukturer. Sverige karakteriseras som ämbetsmannaaristokratiskt medan Norge framstod som mer liberalt och demokratiskt. I detta perspektiv betraktar de två ländernas representanter unionen på två olika sätt som så småningom blir allt svårare att förena: Sverige betraktar unionstraktaten på ett suprematiskt sätt medan norrmännen ser den mer som ett avtal mellan jämlika parter. Även de historiska identiteterna var svåra att förena. Norges maritima kompetens och "atlantiska identitet" var svåra att förena med Sveriges tillväxtbetonade, industriella kompetens och baltiska identitet. Dessa identiteter kom att förstärkas efter separationen.

Ragnar Björk visar i introduktionen hur sammansmältningens ambitionerna från Sveriges sida kombinerade med demokratiseringsprocessen tedde sig hotfulla för den norska sidan. Rädslan för en evig minoritetsställning gjorde unionsupplösningen allt angelägnare för norrmännen. Denna rädsla gjorde att vänsterliberalis-

men i Norge flöt samman med nationalismen och antiunionismen. Kampen för unionens upplösning var både ett politiskt maktspel och en bred strävan för en egen norsk politisk och kulturell identitet. Mot denna strävan fanns inga seriösa hinder förutom en eventuellt sårad svensk självkänsla. Och detta räckte tydligen inte för att Sverige på allvar skulle försöka förhindra unionsupplösningen.

Även utrikespolitiskt drog länderna åt olika håll, påpekar flera av författarna. Norge med sin "atlantiska identitet" var och förblev tydligt brittiskt orienterad medan Sverige drogs mot Tyskland. Båda stormakterna var nöjda med situationen efter unionsupplösningen och de satte press på Sverige att inte använda våld för att hindra Norge från att bli självständigt. Genom unionsupplösningen skildes stormakternas intresseområden åt och risken för konflikter i Skandinavien minimeras. Den var inte heller något viktigt område i de storas maktspel. Flertalet medförfattare är överens om den centrala roll som kungen och kungahuset spelade i unionsupplösningen. Tvärtom vad man skulle förvänta sig var kungahuset en av de aktörer som drev fram den fredliga unionsupplösningen.

Artiklarna utvecklar i detalj huvudfrågorna som formulerats i inledningen och så småningom får vi en detaljrik bild av unionsupplösningen och orsakerna till dess smidighet. Vi får även en parallell med Finlands och Estlands lösgörelsekamp och med Bayerns plats inom den tyska federationen. Brytningen sätts alltså inn i ett brett tids- och rumperspektiv både beträffande den egna utvecklingen och utvecklingen hos grannländerna runt Östersjön och i Centraleuropa.

Men förutom många skarpa observationer innehåller boken uppsatser som kan verka lite verklighetsförskönande eller rentav apologetiska. Det påstås t ex att "rashat är oförenlig med kristendom och svenskt kulturmedvetande" (s 72). Att antisemitismen var ett tämligen utbredd fenomen i sekelskiftets och mellankrigstidens Sverige glöms bort. Invandringspolitiken t ex som formuleras efter första världskriget styrdes av en uttalad vilja att bevara Sverige "rasrent".¹ Andra, i Eric Hobsbawms fotspår – och utan att avvika det minsta – sjunger rationalismens lovsång och förnekar *ethnos* rätten till existens.

Boken kan i viss mån delas in i två idémässigt skilda delar. Den första delen – som också är den största i omfång – är den empirisk-analytiska delen. Här besvaras frågorna efter en analys av strukturella betingelser, och även de historiska aktörernas förnuftsstyrda handlingar anses betingade av igenkännandet av de strukturella förutsättningarna. Övergången till den andra delen introduceras med uppsatserna som uppmärksammar de två ländernas olika nationella identiteter; först bara utifrån strukturella förutsättningar, därefter analyseras nationella identiteter utifrån begreppet *kultur*. Här dyker upp namn som Schopenhauer, Wagner och Nietzsche. Detta breda spektrum av betraktelsesätt över samma fenomen gör att boken blir en varierad och intressant läsning.

Attila Lajos

1. Se Thomas Hammar, *Sverige åt svenskarna*, Stockholm 1964, s 199; Hans Lindberg, *Svensk flyktningpolitik under internationellt tryck 1936–1941*, Stockholm 1973, s 201.

Ulf Mörkenstam, *Om "Lapparnes privilegier". Föreställningar om samiskhet i svensk samepolitik 1883–1997*, Diss, Stockholm Studies in Politics 67, Stockholm 1999. 288 s.

Statsvetenskapliga verk uppmärksammas inte alltför ofta i *Historisk tidskrift* och detta gäller kanske i än högre grad avhandlingar. En statsvetenskaplig avhandling som är väl värd uppmärksamhet från historiker är Ulf Mörkenstams, som behandlar den svenska samepolitiken 1883–1997. Avhandlingen tar sitt avstamp i diskussionen kring lika eller särskilda rättigheter för minoritetsgrupper i ett samhälle. Grunden i diskussionen rör sig kring John Rawls liberala frihetsideal, enligt vilket alla individers lika rättigheter borde utgöra grunden i ett samhälle, och av synpunkter som framförts av Rawls kritiker. Dessa förespråkar särskilda rättigheter för att säkerställa marginaliserade gruppers position i samhället. Mörkenstam hävdar att både Rawls teori och de teorier som framförts av kritikerna har klara brister och definierar därför ett nytt synsätt på dessa frågor där föreställningar om gruppen står i fokus. Han menar att den bild av en grupp som är dominerande inom politiken också bestämmer vilka politiska åtgärder som betraktas som möjliga och legitima, samtidigt som den även påverkar gruppens egen självdefinition.

Detta är utgångspunkterna för Mörkenstams analys av den svenska samepolitiken. Genom en diskursiv analys vill han studera sambandet mellan den syn på samegruppen som är rådande, vilka normativa utsagor som görs om gruppen samt hur detta tar sig konkret uttryck i svensk samepolitik genom politiska beslut och lagstiftningsåtgärder. Själva undersökningen är uppdelad i fyra kronologiska kapitel, 1883–1917, 1918–1952, 1953–1977 samt 1978–1997, där en klar skiljelinje kan dras mellan de två första perioderna och de två senare.

Med stora penseldrag målar Mörkenstam upp de centrala dragen i den svenska samepolitiken. Under den första perioden läggs politikens grunder och inriktning fast och renskötselnäringen hamnar i centrum för politiken. En allt mer uttalad segregationspolitik gentemot de renskötande samerna börjar samtidigt göra sig gällande. Denna så kallade "lapp ska vara lapp"-politik, med rötter i socialdarwinism och rastänkan, kom att dominera svensk samepolitik under lång tid. Den andra sidan av denna politik var att samer utanför renskötseln betraktades som mer eller mindre förlorade och målsättningen blev att assimilera dem. Samma grundtanke var vägledande för politiken även under den andra perioden. Bilden av det samiska nyanserades något genom att icke renskötande samer infördes som ett slags mellankategori mellan samiskt och svenskt. Någon större effekt fick detta dock inte på den svenska samepolitiken, förutom en klarare definition av vem som i lagstiftningens ögon var att betrakta som same.

Perioden efter andra världskriget präglas så av en omsvängning i den förda politiken. De rasbiologiskt präglade argumenten faller bort ur den offentliga diskussionen och statsmakternas mål blir nu att modernisera och rationalisera ren-

näringen. Detta innebär en total omsvängning i behandlingen av renskötseln och därmed faller även den uttalade grunden för den tidigare förda politiken bort. Näringen fortsätter trots detta att stå i centrum för den svenska samepolitiken, men politikens åtgärder motiveras inte längre med att renskötarna ska bevaras som nomader. I stället beskrivs de som samiskspråkiga kulturbärare som står i centrum av den samiska kulturen. Sär rättigheter och stöd för renskötseln blir därmed även stöd för den samiska kulturen och därigenom viktiga minoritetspolitiska åtgärder.

Den sista perioden präglas av allt större utmaningar mot den etablerade samepolitiken. Förslag presenteras vilka syftar till att förändra politiken och ge samerna en stärkt ställning som urbefolkning. Det blir en allt starkare inriktning på ett bredare minoritetspolitiskt förhållningssätt, men fortfarande kvarstår renskötseln som navet i den svenska samepolitiken, om än allt fler aspekter av den samiska kulturen tränger på. Det är nu samernas ställning som minoritetsgrupp som motiverar de särskilda rättigheterna, men dessa knyts fortfarande till renskötseln.

Därmed framstår det tydligt att den svenska samepolitiken utgått från samma grundprinciper under hela undersökningsperioden, trots de förändringar som ägt rum i den politiska retoriken kring frågan. Även den stora betydelsen av hur gruppen har definierats framträder skarpt. Den tidiga begränsningen av samsfrågan till renskötseln, och de likhetstecken som sattes mellan same och renskötare, har haft stora effekter. Statens definitionsmakt har inneburit en olycklig uppdelning och splittring av samerna i Sverige. Detta framhävs också av Mörkenstam som i sin slutanalys förespråkar att den svenska samepolitiken nu bör förändras och ges en ny grund, och att samerna själva i fortsättningen borde få definiera vem som tillhör den samiska gruppen och därigenom få ta del av de särskilda rättigheter som samerna, i egenskap av urbefolkning, fortfarande bör tillerkännas.

Samerna själva, som står i fokus för den debatt som skildras av Mörkenstam, hamnar dock i skymundan i avhandlingen. Först i avhandlingens andra halva, och då framför allt i den sista undersökningsperioden, träder samerna fram som handlande subjekt och inte bara som objekt för den förda politiken. I grunden beror detta på att fokuseringen ligger på den offentliga samepolitiken och på att offentligt tryck utgör huvudkällorna. Osynliggörandet av samerna kan vid en första anblick förefalla olyckligt och olämpligt, men i eftertankens kranka blekhet framstår det begränsade utrymmet samerna får som en av avhandlingens stora styrkor. Mörkenstams framställning visar på ett påtagligt sätt vilken position samerna har haft i Sverige under undersökningsperioden och hur denna har förändrats över tid. Genom detta framträder i all sin nakenhet de begränsade möjligheter samerna hade, till långt fram under efterkrigstiden, att nå fram med sina synpunkter. Detta är också en mycket medvetet vald linje av Mörkenstam. Genom

osynliggörandet av samerna som subjekt avslöjas därför mycket mer än vad som hamnar i skymundan. Detta är en ovanligt läsvärd avhandling i ett alltid lika brännbart och aktuellt ämne borde få många intresserade läsare.

Patrik Lantto

John Keegan, *Det första världskriget*, Natur & Kultur, Stockholm 2001. Övers av Lennart Forsman. 491 s

John Keegan fick sitt internationella genombrott som militärhistoriker med boken *The Face of Battle* (1976), som skildrar tre slag från tre olika århundraden i den enskilde soldatens perspektiv (Agincourt 1415, Waterloo 1815 och Somme 1916). Verket, som var inspirerat av samtida socialhistoriska trender, har beskrivits som "krigshistoria underifrån" och tycktes överbrygga klyftan mellan militärhistorikerna – i de flesta länder levande i torftiga isolat på officershögskolorna (Keegan var själv lärare vid Royal Military Academy i Sandhurst) – och kolleger som blivit kvar vid universiteten. Till Keegans senare verk av betydelse räknas *The Mask of Command* (1987), en studie av fältherrollerollen från Alexander den store till Hitler, samt *A History of Warfare* (1993), som är en svidande vidräkning med Clausewitz tes om "kriget som politikens fortsättning". År 1998 utgav Keegan en studie över första världskriget, *The First World War*, som nu utkommit på svenska.

Född år 1930 har Keegan ett personligt förhållande till just denna konflikt, eftersom han "växte upp bland män som kämpat under det första världskriget och bland kvinnor som varit hemma och väntat på nyheter från dem". De mellankrigstida stämningar författaren insöp som barn tycks även ha färgat hans perspektiv som gammal man. Första världskriget förblir den stora katastrofen i Västerlandets historia, ett alldeles onödigt självmordsförsök som öppnade vägen för ytterligare krig, för gudlösa ideologier, för folkmord och tyranni under resten av århundradet. Själva krigsutbrottet var en ren olyckshändelse som kunde ha hindrats om förnuftet tillätits råda. Alternativa förklaringsförsök till kriget som lyfts fram av senare decenniernas forskning – inrikespolitiska spänningar i stormakterna, det internationella systemets struktur, hårdnande ekonomisk konkurrens eller centralmakternas desperation inför Rysslands makttillväxt – ägnas föga diskussion. I den kommenterade bibliografin på slutet lyfter dock författaren på hatten för Fritz Fischers *Griff nach der Weltmacht* från 1961. Därtill gör Keegan det viktiga påpekandet att Europa 1914 saknade den formaliserade struktur för konfliktlösning som organisationer som FN, OSSE och EU tillhandahåller i dag. En av farorna med kriser är just att viktiga beslut måste fattas under tidspress. En av fördelarna med en formaliserad konfliktlösningsritual är att den är omständlig, fördröjer skeendet och ger parterna utrymme för besinning och eftertanke.

Det är det militära händelseförloppet som står i centrum, och det blir givetvis svårt för Keegan att skildra armékårens rörelser på olika fronter i ett "underifrån-perspektiv". Med nödvändighet blir det därför en ganska konventionell handboksöversikt som bjuds. Vad som känns uppfriskande är den lätthet med vilken Keegan växlar perspektiv mellan olika krigsskådeplatser, samt de resonemang han för kring den militära ledningens problem. Generalerna på västfronten var inga inkompetenta slaktartyper, som okänsliga för sina soldaters lidanden levde lyxliv på franska slott långt bakom fronten. Genom slagfältens utbredning och tidens kommunikationsteknologi hade de knappast kunnat leda sina förband på något annat sätt. Varje jämförelse med tidigare krigs fältherrar, som kunde överblicka skeendet från en närbelägen kulle, ter sig orättvis. Det är också orättvist att jämföra dem med fältherrar som Rommel, Patton, Moshe Dayan och Norman Schwarzkopf, vilka genom radar, radio eller satellitöverförda TV-bilder kunde få information från varje vrå av stridszonen i realtid. Istället var första världskrigets generaler tvungna att utkämpa det krig som gick att utkämpa med tidens teknologi, vilken enligt Keegan var mer avpassad för "masslakt" än för "acceptabla förluster".

Å andra sidan var de inte heller – som moderna, operationsanalytiskt inriktade militärhistoriker velat göra dem till – metodiskt arbetande entreprenörer på jakt efter den optimala avvägningen mellan eld och rörelse för att bryta dödläget. Att västfronten åter blev rörlig under krigets sista månader skulle enligt detta sätt att se vara beviset för att mödorna till sist bar frukt. Keegan menar att detta är en orimlig ståndpunkt: om massakrerna vid Ypern (Ieper), Somme och Verdun var nödvändiga steg på väg till segern 1918, kan man lika gärna göra gällande att utrymningen av Dunkerque var viktig som en övning inför D-dagen. I skyttegravs-krig kommer förlusterna alltid att bli stora oavsett hur välutbildade och välutrustade anfallarna än är.

Tråkigt nog har översättare och korrekturläsare på det svenska förlaget haft bråttom. På svenska kan vi kalla reservförband med lokala försvarsuppgifter för "mils", men inte för "militia". Den stora sjön i norra Italien talar vi om som Gardasjön och inte som "Lake Garda". I anglosaxisk ortografi kan man använda versaler när man skriver "de Allierade" och "det Sjätte slaget vid Isonzo", men knappast i svensk. Den ryske generalstabschefen 1914 hette med gängse svensk transkription Janusjkevitj, med engelsk Yanushevich. Det hade varit bra om man i en och samma bok – eller åtminstone på en och samma sida – hade kunnat begränsa sig till en av dessa två varianter. Keegans bok är trots allt intressant och välskriven, och hade förtjänat ett bättre öde.

Gunnar Åselius

Folkmordens århundrade. Sovjetterrorn och Förintelsen som historia och jämförelse, Aktuellt om historia 2000:2, Lund 2000.

Titeln *Folkmordens århundrade* är skrämmande, särskilt med tanke på att det handlar om *vårt* århundrade. Vi levde i det och de flesta av oss hade direkt kontakt med ögonvittnen som levde i början av seklet. Bara de absolut yngsta kan påstå att de "inte har varit med". Folkmord har präglat det gångna seklet ända in i det sista decenniet och det vore historiskt fel att fokusera bara på ett exempel. Därför är denna bok – och alla andra av samma slag – utan tvekan en nödvändighet. Behovet av räkenskap och den psykologiska effekten av att vi inte längre finner oss i det ödesdigra tjugonde århundradet kommer förmodligen att ge upphov till fler arbeten av detta slag. Det är nödvändigt att skriva om folkmorden i pluralis, inte bara om Folkmordet med stort F, som på svenska fick namnet Förintelsen.

Författarna Klas-Göran Karlsson, Kristian Gerner och Kim Salomon erinrar om de andra folkmorden och tycks också vilja skriva om dem. Några tankar om en allmän teori om folkmordens orsaker lanseras också men vad och vem som egentligen står på den anklagades bänk i denna bok tydliggörs redan på första sidan: det är *ideologin* som anklagas. Det är den som styr, enligt Solzjenitsyncitatet på första sidan, "odjurets" tankar som driver fram folkmord. Men vem är odjuret? På denna fråga har författarna ganska konkreta svar och med dessa svar överförenklar de problematiken. Det framstår som om ideologi antingen är fascism eller kommunism. Boken är skriven av historiker som drivna av sina samveten och med hjälp av nytillkomna fakta inte vill låta oss glömma – det var inte bara nazisterna som begick folkmord. Det var kommunisterna också! De konstaterar med förvåning det motstånd som hörs när röster höjs för att likställa Förintelsen med de kommunistiska regimernas massmord.

Efter ganska långa och sakliga faktaframställningar argumenterar de för att detta motstånd är oberättigat och att kommunisterna är minst lika skyldiga som nazisterna. De totalitära regimerna som skapades av nazismen och kommunismen var ganska lika och därför kan modellen användas för att förklara varför folkmorden i dessa regimer var möjliga. Men de måste förklara motståndet som finns mot en sådan jämförelse. Här är alla tre ganska benägna att som huvudförklaring acceptera det konkreta faktum att Sovjetunionen hörde till segrarna efter andra världskriget. Men sedan kom det kalla kriget och makthavarna i Väst hade starka intressen av att utmåla kommunismen som Ondskan själv. Men det gick inte och till slut blev det ändå nazismen som i första hand representerar denna Ondska. Detta kan inte förklaras bara med Sovjets seger. Det verkar ligga i kommunismens kärna att den aldrig kan koras till Ondskan själv. Och massmedierna som avgjorde saken då de pekade ut *Holocaust* som Ondskan.

Men även den goda tanken kan missbrukas. Författarna glömmar att berätta

att det Odjur som Solzjenitsyn skriver om är människan, och att ideologier alltid kommer att finnas. Om vi på något sätt skulle glömma detta och tro att ideologierna har dött ut riskerar vi att inte märka när vår egen ideologi förändras i farliga riktningar.

Attila Lajos

Thorstein Strømsøe, *Frivilligbevegelsen. De Finlandsfrivilliges organisering, kjennetegn og innsats under Vinterkrigen 1939–1940*, Historisk institutt, Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, Trondheim 2000. 296 s.

Sovjetunionens angrepp på Finland vintern 1939 väckte stor harm i det övriga Norden. På kort tid organiserades hjälpsändningar och insamlingar. Tusentals frivilliga reste till Finland för att aktivt ta del i striderna.

Den norske historikern Thorstein Strømsøe har skrivit ett gediget verk om frivilligrörelsen till förmån för Finland. Inledningsvis klargör Strømsøe att syftet har varit att beskriva och analysera den militära frivilligrörelsen i Skandinavien med fokus på den norska delen. Därefter går Strømsøe systematiskt igenom frivilligrörelsens organisering, finansiering, förhållandet till myndigheterna, verksamheten, pressopinionen, vilka som var frivilliga och slutligen rörelsens krigsbidrag och avveckling. Tonvikten ligger således på den norska delen av frivilligrörelsen, men genomgående dras den svenska och danska delen in i studien som således får jämförande karaktär.

Strømsøe påvisar att området har varit lite belyst i tidigare norsk forskning. Författaren klargör vidare att undersökningen är personcentrerad och källnära. Han använder sig mycket av direkta och indirekta citat i framställningen. Tyvärr har Strømsøe utelämnat en diskussion om teori och historiesyn. Författaren motiverar emellertid sitt tillvägagångssätt och undersökningsmetod med argumentet att det rör sig om den första vetenskapliga undersökningen om den norska frivilligrörelsen.

Huvuddelen av framställningen ägnas åt långa, inte sällan allt för långa, om än gedigna genomgångar och redovisningar av källmaterial. Verket får härigenom en encyklopedisk, snarare än en analyserande karaktär. Strømsøe kunde ha ägnat större utrymme åt att motivera och diskutera varför det är intressant att granska frivilligrörelsen. Inte heller fogar Strømsøe sina slutsatser till tidigare forskning i någon större utsträckning.

Strømsøe kunde exempelvis ha relaterat till studier om frivilliga andra krig och konflikter. Författaren skulle ha vunnit på att granska norska – och svenska – truppinsatser med soldater och frivilliga, exempelvis vad gäller de dansk-tyska konflikterna 1848–1850 och 1864. Strømsøe hade då funnit att Norge redan på 1800-talet var det minst militariserade och minst skandinavistiskt orienterade

landet i Norden. På ett liknande sätt hade Strømsøe kunnat knyta sina resultat till det starka norska krigsmotståndet mot Oscar I:s utrikespolitiska strävanden i samband med Krimkriget.

Det hade varit möjligt för Strømsøe att mer utförligt diskutera det nordiska politiska klimatet och den framvuxna samförståndskulturen mellan socialdemokratin, bonderörelsen och högern. Strømsøe visar till exempel förtjänstfullt att frivilligkommittéerna och -arbetet började som ett höger-konservativt projekt, men att fackföreningsrörelsen och socialdemokratin snabbt drogs in och att detta var nödvändigt för att frivilligarbetet skulle få politisk och samhällelig acceptans. Härigenom etablerades en politisk *cordon sanitaire* gentemot infiltration från nationalsocialistiska kretsar.

Strømsøe konstaterar vidare att frivilligrörelsen, föga förvånande, var mansdominerad. Mot denna bakgrund kunde författaren uppmärksammat frågor rörande mansroll och försvar, till exempel i kapitlet som behandlar frågan om vad som fick folk att anmäla sig som frivilliga. På ett liknande sätt kunde kvinnors roll inom lottakåren och Röda Korset samt mottagandet av finska krigsbarn ha granskats.

Sammanfattningsvis har Strømsøe, mina invändningar till trots, skrivit en synnerligen läsvärd och omfattande, om än mycket källcentrerad, undersökning om frivilligrörelsen till förmån för Finland.

Mats Hellstenius

Kari Andén-Papadopoulos, *Kameran i krig. Den fotografiska iscensättningen av Vietnamkriget i svensk press*, Brutus Östlings Bokförlag Symposion, Stockholm/Stehag 2000. 192 s.

Fredrik Logevall, *Choosing War: The Lost Chance for Peace and the Escalation of War in Vietnam*, University of California Press, Berkeley 1999. 529 s.

Det är idag svårt att föreställa sig hur Vietnamkriget dominerade nyhetsflödet i Sverige under andra hälften av 1960-talet och första hälften av 1970-talet. För den som då följde nyhetsrapporteringen finns kriget fortfarande i starkt medvetande, även om man kanske glömt vad detta egentligen handlade om. Till det starka intrycket bidrog det nya TV-mediet som dagligen gav rapporter om krigsläget och visade dramatiska bilder. De relativt fria händer som journalisterna hade i Vietnam gjorde att även mycket brutala scener kunde ses från TV-sofforna och beskådas i tidningarna. Flera av dessa bilder återges fortfarande ofta i media.

Dessa "Vietnamkrigets ikoner" och andra bilder analyseras av Kari Andén-Papadopoulos i avhandlingen *Kameran i krig*. Författaren analyserar där "den fotografiska bevakningen av Vietnamkriget i svensk press under åren 1965 till 1972" i de stora drakarna: *Dagens Nyheter*, *Svenska Dagbladet*, *Aftonbladet* och

Expressen. Andén-Papadopoulos genomför inledningsvis en analys av vad bilderna föreställer och hur de presenteras, för att sedan analysera vad den sammantagna bilden säger om centrala föreställningar i vår egen kultur, framförallt sådana som rör genus, ras och etnicitet.

Författaren konstaterar att pressen, möjligen med visst undantag för *Aftonbladet*, identifierade sig med USA. Den fotografiska bevakningen av Vietnamkriget i den undersökta pressen glorifierade USA och svartmålade dess motståndare. I praktiken fungerade pressen som propagandorgan för USA. Denna supermakt framställdes som vinnare i kriget och som den goda, civiliserade och humana parten. De amerikanska aktörerna i kriget skildras, enligt Andén-Papadopoulos, genomgående på ett mer sympatiskt och nyanserat sätt än de vietnamesiska. När mer brutala aktioner visades var det inte de amerikanska soldaterna utan den sydvietnamesiska regeringsarmén som fick förkroppsliga krigets mindre civiliserade uttryck. Även när det gäller Vietnamkrigets mest kända bilder, dess ”ikoner”, så ser Andén-Papadopoulos dessa som förankrade i en pro-amerikansk retorik; detta trots att de på ytan tycks vara besvärande för den amerikanska sidan. Slutsatsen blir att även de liberala demokratiska västmedierna tycktes fungera som ett slags propagandamaskiner.

Flera invändningar kan anföras mot denna tolkning. Andén-Papadopoulos tolkar snävt utifrån vad bilderna föreställer och sällan utifrån någon mer omfattande analys av vad som skrivs i den beledsagande texten. Hon intresserar sig inte heller för det redaktionella arbetet på tidningarna: hur det gick till när bilderna valdes, när text sattes, övervägningar inom redaktionerna e dyl. Det finns här en risk att hon tolkar in alltför mycket i tidningarnas val av bilder. Det svenska samhället var vid denna tid starkt amerikaniserat. Tidningarna var också starkt beroende av bilder från de amerikanska nyhetsbyråerna AP och UPI. Andén-Papadopoulos är medveten om detta men menar att det faktiskt fanns andra bilder att tillgå. De exempel hon pekar på är dock minst lika propagandistiska, fast till Nordvietnams fördel.

Kontrasteringen mellan de fyra Stockholmstidningarna ger föga överraskande resultat. Kvällstidningarna skiljer sig något från morgontidningarna och *Aftonbladet* intar den mot USA mest kritiska hållningen. Andén-Papadopoulos studie stöder inte dem som menar att det var pressen och bilderna från Vietnamkriget som påverkade opinionen i en mot USA alltmer negativ riktning. Enligt henne verkar det snarast ha varit så att pressen i detta fall *svarade på* än föregick opinionen.

När det gäller undersökningen av kulturella föreställningar finner författaren att bilderna i den svenska pressen vittnar om en närsynthet i vår kultur, en fundamental oförmåga att se andra människor som annorlunda – och ändå mänskliga. Sexism och rasism är, enligt henne, nycklar till förståelsen av såväl Vietnamkriget som realpolitisk företeelse, som de kulturella representationerna av det. De analyserade fotografierna representerar, enligt Andén-Papadopoulos, Vietnamkriget

på ett sätt som framställer den västerländska kulturella identiteten som maskulin, modern och civiliserad. Pressfotografierna bekräftar och reproducerar djupt liggande kulturella myter och värderingar.

I sig bör kanske inte dessa slutsatser ses som så märkliga. Krig har ofta varit en exklusiv manlig företeelse där männen skulle ”förädlas” och bli till ”riktiga män”. Ett krig mot ett, på pappret, militärt underlägset och kulturellt främmande folk borde osökt leda till fördomar och konflikter. Problemet med den genomförda analysen är att vetenskapligt belägga denna. Det finns en risk att man läser in i bilderna det man förväntar sig skall finnas där. Andén-Papadopoulos för inte heller någon diskussion om konkurrerande tolkningar. Visas leende amerikaner tolkar författaren detta som att de framställs positivt. Visas de allvarsamma tolkas det som att de framställs som omtänksamma och noga övervägande varje insats. När nordvietnamesiska ledare visas leende leder detta däremot inte till slutsatsen att även dessa framställs på ett positivt sätt. I praktiken torde man kunna tolka in vad man så önskar i det bildmaterial som analyseras. Diskuteras inte alternativa tolkningar blir det svårt att värdera den tolkning som författaren gör.

Få personer försvarar idag det amerikanska kriget i Vietnam. Däremot finns, även bland forskare, en omfattande ”om-inte”-diskussion. Om USA hade agerat på ett annat sätt kanske de ”vunnit” kriget, eller i alla fall kunnat dra sig ur detta på ett mer hedervärdigt sätt, är tankegångarna i denna diskussion. För de flesta, och så även för Fredrik Logevall i *Choosing War*, utgör dock de amerikanska besluten om eskalering av krigsinsatsen ett felaktigt beslut.

Under Vietnamkrigets gång kunde man uppfatta USA:s engagemang som en tragisk felbedömning. Utifrån en ensidig syn på kalla kriget och en tilltro till ”dominoteorier” sågs en kommunistisk seger i Vietnam som ett allvarligt hot mot hela den västerländska samhällsordningen. I och med publiceringen av de s k Pentagon Papers i början av 1970-talet framstod en annan tolkning som mer trovärdig. De frisläppta dokumenten visade på en liten inre ledarklick i Washington som med full insikt i de närmast obefintliga möjligheterna till seger i kriget ändå eskalerade de amerikanska insatserna. I sin omfattande studie förstärker den i USA verksamme Fredrik Logevall denna syn. I praktiken var det fyra eller högst fem män som i rädsla för att sätta käppar i hjulet för sina egna karriärer struntade i alla de förslag till lösningar som fördes fram och i de analyser som varnade för konsekvenserna av en eskalering av kriget.

Logevall lägger i sin förklaring mer vikt vid kortsiktiga och personliga faktorer än långsiktiga och opersonliga. Enligt honom blev upptrappningen av kriget oundviklig eftersom de viktiga beslutsfattarna aldrig på allvar kunde reflektera över ett alternativ som kunde stäcka deras egna karriärer. För USA:s rykte var det ytterst bättre att kämpa och förlora än att dra sig ur. I studien framstår snarast president Johnson som den störste höken av alla. Denne blandade ihop USA:s tro-

värdighet med sin egen och såg inte de möjligheter till andra lösningar som fanns. Han följde minsta motståndets lag och hade en omgivning som tillät detta.

Johnsons närmaste omgivning: utrikesminister Rusk, försvarsminister McNamara och den nationelle säkerhetsrådgivaren Bundy framstår i boken, tillsammans med Johnson, som de främst ansvariga för debaclet i Vietnam. Logevall framhåller emellertid även att de inflytelserika kritiker som fanns vid denna tid inte förde fram sina åsikter med tillräcklig skärpa. Främst drabbar denna kritik demokraterna i den amerikanska senaten, men även t ex den brittiska regeringen.

Logevall koncentrerar sig i sin studie på åren 1963–1965. Han visar på de missade möjligheter till lösningar av konflikten som förekom under dessa år och den rigiditet som präglade USA:s beslutsfattande. Ett tredje tema i boken är den inhemska oppositionens misslyckande att förhindra eskaleringen.

En intressant analys görs av president Kennedy. Flera har menat att denne vid sin död var redo att dra USA ut ur Vietnam och att detta kan ha varit en orsak till mordet på honom. Logevall finner Kennedy svårtolkad, inte minst eftersom denne sade olika saker till olika personer vid skiftande tillfällen. Detta gör det lätt att finna belägg för den åskådning man har i frågan. Enligt Logevall var Kennedy uppenbarligen föga road av kriget, men valde av inrikespolitiska skäl en ”vänta och se taktik”. Författaren har emellertid inte funnit något officiellt material som tyder på att Kennedy, om han fått leva, hade stoppat kriget. I bokens sammanfattning finner han det dock sannolikt att Kennedy antagligen inte eskalerat och amerikaniserat kriget.

Sten Ottosson

PROTOKOLL

Svenska Historiska Föreningens årsmöte lördagen den 20 april 2002

*Tid och plats: Kl 16.00 i Forumhuset, sal F147,
Örebro universitet*

§1 Årsmötets öppnande

Vice ordförande Lars Nilsson förklarade, i ordinarie ordförandens frånvaro på grund av sjukdom, årsmötet för öppnat.

§2 Årsmötets stadgeenliga utlysning

Årsmötet förklarades vara stadgeenligt utlyst.

§3 Fastställande av dagordningen

Dagordningen fastställdes.

§4 Val av justerare

Fil dr Helene Carlbäck och prof Göran Dahlbäck valdes till justerare.

§5 Styrelsens verksamhetsberättelse

Utdelad verksamhetsberättelse för år 2001 genomlästes av årsmötet.

§6 Redogörelse för föreningens ekonomi

Föreningens skattmästare, riksdagsman Carl-Erik Hedlund, redogjorde för det ekonomiska läget, som visar ett underskott för 2001. För att få en stabilare ekonomi beslutade årsmötet att höja medlemsavgifterna från nuvarande 300 kr för ordinarie medlemmar till 350 kr och för institutioner till 400 kr.

§7 Revisorernas berättelse

Revisionsberättelse från föreningens revisorer fil dr Thomas Pettersson och fil dr Ove Lundberg (suppleant för fil dr Åsa Karlsson Sjögren) rörande Svenska Historiska Föreningen och Emil Hildebrands fond lästes i revisorernas frånvaro upp av vice ordförande prof Lars Nilsson. I revisionsberättelsen föreslås att styrelsen beviljas ansvarsfrihet för 2001 års förvaltning.

§8 Frågan om styrelsens ansvarsfrihet

Årsmötet beslutade att styrelsen skulle beviljas ansvarsfrihet för 2001 års förvaltning.

§9 Redogörelse för Historisk tidskrifts verksamhet under 2001

Den avgående redaktören prof Peter Aronsson redogjorde för Historisk tidskrifts verksamhet under år 2001.

§10 Val av styrelseledamöter, revisorer och valberedning

Då sammankallande i valberedningen prof Lena Andersson-Skog ej kunde närvara vid mötet läste prof. Christina Florin (ledamot av valberedningen) upp förslaget till val av ledamöter till föreningens styrelse.

Årsmötet antog i sin helhet valberedningens förslag att välja prof Lars Nilsson till ordförande och att välja om doc Daniel Lindmark och doc Carl-Johan Gadd som ledamöter, samtliga för en period om tre år. Riksdagsledamot Carl-Erik Hedlund omvaldes som kassör för en period om tre år. Till ny ledamot och tillika sekreterare för Svenska Historiska Föreningen och redaktör för Historisk tidskrift efter prof Peter Aronsson, som lämnar styrelsen före mandattidens utgång, valdes för de närmsta tre åren fil dr Lars M Andersson. Till ny ledamot efter förre ordföranden prof Ulla Wikander, som också lämnar styrelsen före mandattidens utgång, valdes för den kommande treårsperioden doc Paulina de los Reyes. Fil dr Thomas Pettersson omvaldes som revisor och som ny revisor valdes fil dr Ove Lundberg, båda på ett år. Fil dr Björn Åstrand omvaldes som revisorssuppleant och som ny revisorssuppleant valdes fil dr Åsa Karlsson-Sjögren, båda för ett år. Fil dr Kirsti Niskanen omvaldes till ledamot av valberedningen för två år.

Den nya styrelsen får därmed följande sammansättning:

– Ledamöter vars mandattid löper ut 2003: prof Maths Isacson, doc Klas-Göran Karlsson, prof Ann-Sofi Ohlander.

– Ledamöter vars mandattid löper ut 2004: prof Lena Andersson-Skog, doc Anette Törnquist, prof Maria Ågren.

– Ledamöter vars mandattid löper ut 2005: fil dr Lars M Andersson, doc Paulina de los Reyes, prof. Carl-Johan Gadd, riksdagsledamot Carl-Erik Hedlund, doc Daniel Lindmark, prof Lars Nilsson.

Valberedningen består av prof Lena Andersson-Skog (sammankallande) och fil dr Kirsti Niskanen, valda till 2004, och prof Christina Florin, vald till 2003.

Revisorer valda till 2003 är fil dr Ove Lundberg, fil dr Thomas Pettersson. Revisorssuppleanter valda till 2003 är fil dr Åsa Karlsson-Sjögren och fil dr Björn Åstrand.

Ordföranden tackade föreningen för visat förtroende.

§11 Övriga frågor

Ordförande tackade varmt avgående styrelseledamöter prof. Ulla Wikander och prof Peter Aronsson för deras insatser i föreningen. Ett särskilt tack riktades dessutom till förre redaktionssekreteraren Mattias Legnér som under året lämnat sin befattning.

§12 Emil Hildebrands stipendium

Fil mag. Jonas Larsson, Uppsala universitet, tilldelades Emil Hildebrands stipendium om 10 000 kr. Larsson har i sin välskrivna uppsats "Behandlingstanken inom svensk sinnessjukhusvård under början av 1800-talet" (publicerad i Historisk tidskrift nr 2001:4) på ett uppslagsrikt sätt problematiserat de gängse tolkningarna av behandlingstanken – den disciplinerings- respektive den civiliseringsteoretiska – och empiriskt visat att behandlingstanken bäst förstås som innefattande uttryck för både civilisering och disciplinering.

§11 Årsmötets avslutande

Årsmötet förklarades avslutat.

Vid protokollet:

Nils Fabiansson

Justeras:

Lars Nilsson

Helene Carlback

Göran Dahlback

Svenska Historiska Föreningens verksamhetsberättelse för 2001/2002

Antalet medlemmar i föreningen uppgår idag till 1553.

Styrelsen har sedan förra årsmötet den 24 april 2001 bestått av:

Ulla Wikander, professor, Stockholms universitet (vald till 2003), ordförande sedan 1999

Lars Nilsson, professor, Stockholms universitet (vald till 2002), vice ordförande sedan 1999

Carl-Eric Hedlund, riksdagsledamot (vald till 2002) kassör sedan 1999

Peter Aronsson, professor, Växjö universitet/Linköpings universitet (vald till 2003), sekreterare och redaktör för Historisk tidskrift sedan 2000

Carl-Johan Gadd, professor, Göteborgs universitet (vald till 2002)

Daniel Lindmark, docent, Umeå universitet (vald till 2002)

Maths Isacson, professor, Uppsala universitet (vald till 2003)

Klas-Göran Karlsson, docent, Lunds universitet (vald till 2003)

Ann-Sofi Ohlander, professor, Örebro universitet (vald till 2003)

Anette Törnquist, docent, Göteborgs universitet (vald till 2004)

Lena Andersson-Skog, professor, Umeå universitet (vald till 2004)

Maria Ågren, professor, Mitthögskolan (vald till 2004)

Ulla Wikander har på grund av ohälsa varit passiv ordförande sedan 28 september 2001 och ersatts av vice ordföranden Lars Nilsson.

Valberedningen har utgjorts av: professor Lena Andersson-Skog (sammankallande), professor Christina Florin och fil dr Kirsti Niskanen.

Som föreningens revisorer har fil dr Åsa Karlsson-Sjögren och fil dr Thomas Pettersson tjänstgjort med fil dr Ove Lundberg och fil dr Björn Åstrand som suppleanter.

Föreningen har varit representerad i Internationella historikerkommittén av professor Peter Aronsson och professor Rolf Torstendahl.

Professor Peter Aronsson har varit arvoderad redaktör för Historisk tidskrift sedan 1 maj 2000, men lämnar i och med årsmötet 2002 det uppdraget på grund av nya arbetsuppgifter. Till ny arvoderad redaktör har styrelsen utsett fil dr Lars M Andersson, Lunds universitet.

Fil kand Mattias Legnér tjänstgjorde som redaktionssekreterare på halvtid fram till sista december 2001, då han efterträddes av fil dr Henrik Höjer. Höjer har i sin tur ersatts av fil mag Nils Fabiansson från den 1 mars 2002.

Föreningen har sitt kontor i rum A972, Stockholms universitet. Postadress: Svenska Historiska Föreningen, Rum A972, Stockholms universitet, 106 91 Stockholm. Föreningens Internetadress är: www.historisktidskrift.nu. Där kan man t ex finna innehållsförteckning till varje nummer, ingresser till och sammanfattningar av artiklar samt kortrecensioner.

Styrelsemöten har ägt rum den 28 september 2001 och den 8 februari 2002. Personalfrågor (redaktör och redaktionssekreterare), ekonomi, svenska och nordiska historikermöten samt annonsering av svensk historieforskning har under året varit några återkommande punkter.

Historisk tidskrift har under året utkommit med fyra nummer, varav ett temanummer. För utgivningen har föreningen erhållit anslag om 175 000 kronor från Vetenskapsrådet och 83 529 kronor från Vitterhetsakademien.

Emil Hildebrands pris på 10 000 kronor tilldelades vid årsmötet 2001 fil kand Peter Lindström för uppsatsen "Från konsensus till majoritet: Bönder, prästval och politisk kultur 1650-1800" publicerad i Historisk tidskrift 2000:2.

Styrelsen genom Lars Nilsson

Stockholm i april 2002

Redogörelse för Historisk tidskrift 2001

Redaktionen bestod under 2001 av följande personer: Sten Andersson, Gunnela Björk, Eva Blomberg, Börje Harnesk, Susanna Hedenborg, Malin Lennartsson, Magnus Lindmark, Mattias Legnér, György Nováky, Jonas Olofsson, Christer Persson, Martti Rantanen, Göran Salmonsson och Yvonne Maria Werner. Göran Malmstedt ersattes av Lars Hermansson från historia i Göteborg och representant från Södertörn är Helene Carlback. Redaktionens viktigaste uppgifter har varit att tillsammans med redaktören diskutera tidskriftens utveckling, fatta beslut i policyfrågor, engagera prenumeranter och skribenter i sina miljöer och att som lektörer bedöma inkomna manuskript. Huvudredaktör var Peter Aronsson. Som redaktionssekreterare fungerade Mattias Legnér till årets slut då han ersattes av Henrik Höjer.

Tidskriften har också ett International Advisory Board som under 2001 bestod av följande personer: Werner Buchholz, Peter Burke, Max Engman, Gro Hagemann, David Kirby, Robert Lee, Michael F Metcalf, György Péteri, Jan Peters, Allan Pred, David L Ransel, Harm Schröter och Wolfgang Wippermann. Det utökades under året med professor Bernd Henningsen. De har beredvilligt ställt upp som lektörer. Det bör framhållas att alla uppsatsmanus som publiceras, utom de som ingår i temanumren som hanteras på annat sätt, läses av såväl svensk som internationell lektor.

Sammanlagt rymde årgången 15 (2000: 14) uppsatser, varav 10 (7) i årgångens temanummer om Kropp och hälsa. 6 av 15 (4 av 14) uppsatsförfattare var kvinnor. Under rubriken "Debatt" fanns 5 (3) bidrag om historiedidaktik och metodfrågor. Under "Litteratur" fanns 24 (17) bidrag, varav 16 (12) stycken var recensioner av svenska historiska avhandlingar. Resten var samlingsrecensioner och längre recensioner av enstaka arbeten. En översikt ges över forskning om debatternas roll i forskningen. Vidare inkom en konferensrapport samt lägesrapport för svensk historisk bibliografi. I avdelningen för kortrecensioner avhandlades 63 (50) arbeten. Samtliga disputationer i historia och ekonomisk historia under 2000 finns förtecknade. Sammanfattningsvis ser utgivningsprofilen oförändrad ut med hög prioritet för temanummer och recensioner.

På hemsidan, www.historisktidskrift.nu ligger för 2001 innehållsförteckningar, summaries, kortrecensioner och konferensrapporter i fulltext. Kort-

recensioner läggas ut på hemsidan så snart de är klara för att snabbt göras tillgängliga. Därefter publiceras de i den tryckta tidskriften förutom att de finns tillgängliga i det digitala arkivet på nätet. Recensionsavdelningen har stabiliserats på en hög ambitionsnivå och det har blivit lättare att rekrytera recensenter för både avhandlingar och enstaka böcker, medan samlingsrecensioner är svårare att få fram. En viss eftersläpning med publicering har återigen uppstått till följd av hög arbetsbelastning. Möjlighet till snabba debattinlägg och genmälen finns tillgängligt på nätet. Årgång 2001 omfattade sammanlagt 812 sidor.

Gemla 19 april 2002

Peter Aronsson

Resultaträkning kalenderåret 2001

Intäkter

Medlemsavgifter och prenumerationer	377 747	
Lösnummerförsäljning	27 281	
Övriga intäkter	9 191	
Summa rörelseintäkter	414 219	
Vitterhetsakademiens anslag	83 529	
Vetenskapsrådets anslag	175 000	
Övriga anslag	65 000	
Summa anslag	323 529	
Summa intäkter och anslag		<u>737 748</u>

Kostnader

Tryckkostnader m m	255 907	
Redaktionskostnader	334 141	
Administrativa kostnader	110 775	
Hildebrandspriset	10 000	
Kostnader betalda 2000	36 914	
Summa kostnader		<u>747 737</u>
Årets förlust		9 989

Balansräkning 2001-12-31

Tillgångar

Postgiro och bank	362 993	
Emil Hildebrands fond	263 387	
Förbetalda kostnader		
Historikerdagarna	<u>60 793</u>	
Summa tillgångar		687 173

Skulder och eget kapital

Historikerdagarna	60 793	
Eget kapital föregående år	636 369	
Resultat	<u>-9 989</u>	
Eget kapital	626 380	
Summa skulder och eget kapital		687 173

Emil Hildebrands fond 2001

Tillgångar		Eget kapital	
Banktillgodohavande	9 181	Fondens kapital 001231	259 125
		Årets intäkter	<u>4 262</u>
SEB Teknologifond	50 000		263 387
SEB Världenfond	100 000		
SEB Avkastningsfond	100 000		
SEB Sverige Offensivfond	95 421		
<i>Avgår:</i>			
Nedskrivning	<u>91 215</u>		
	263 387		

Deklarationsvärdet för fonderna var 464 687 (559 084).

Revisionsberättelse

Räkenskaperna för Svenska Historiska Föreningen har av oss undertecknade revisorer granskats och befunnits omsorgsfullt förda och riktiga. Vi föreslår att ansvarsfrihet för 2001 års förvaltning beviljas.

Umeå den 16 april 2002

Thomas Pettersson Ove Lundberg

Litteratur inkommen till redaktionen

- Access to Official Documents and Archives: Reports From an EU-Conference on Access to Official Documents and Archives in Lund, Sweden, 5–6 April 2001*, Stockholm 2002
- Agrell, Wilhelm, *Svenska förintelsevapen. Utveckling av kemiska och nukleära stridsmedel 1928–70*, Lund 2002
- Alm, Mikael, *Kungsord i elfte timmen. Språk och självbild i det gustavianska enväldets legitimitetskamp 1772–1809*, Stockholm 2002
- Andersson, Torbjörn, *Kung fotboll. Den svenska fotbollens kulturhistoria från 1800-talets slut till 1950*, Stockholm 2002
- Bergman, Karl, *Makt, möten, gränser. Skånska kommissionen i Blekinge 1669–70*, Lund 2002
- Cadbury, Deborah, *Dinosauriejägarna. En berättelse om vetenskaplig rivalitet och upptäckten av den förhistoriska världen*, Lund 2002
- Carlsson, Benny, *Owertyr till folkhemmet. Wagnerska tongångar i förra sekelskiftets Sverige*, Lund 2002
- Christensson, Jakob, *Landskapet i våra hjärtan. En essä om svenskars naturumgänge och identitetssökande*, Lund 2002
- David, Saul, *Militära misstag*, Lund 2002
- Enoksen, Lars Magnar, *Runor. Historia, tydning, tolkning*, Lund 1998 (pocket 2002)
- Eriksen, Anne; Garnet, Jan & Selberg, Torun (red), *Historien in på livet. Diskussioner om kulturarv och minnespolitik*, Lund 2002
- Eriksson, Johan, *Kondottiärfurstarnas visuella retorik. Leonello D'Este, Sigismondo Malatesta, Alessandro Sforza, Federico da Montefeltro*, Stockholm 2002
- Ilshammar, Lars, *Offentlighetens nya rum. Teknik och politik i Sverige 1969–1999*, Örebro 2002
- Jonsson, Sverker, *Bland gnetar och rödhättor. Den socialistiska vänsterns press 1965–2000*, Göteborg 2002
- Keller, Hagen, *Ottonische Königsherrschaft. Organisation und Legitimation königlicher Macht*, Darmstadt 2002
- Lähteenmäki, Eija, *Ruotsin suomalaismetsien synty. Savolainen liikkuvuus vanhemmalla Vaasa-kaudella* [Sammanfattning: Uppkomsten av finnskogarna och den savolaxiska rörligheten under den äldre vasatiden], Helsinki 2002
- Malmstedt, Göran, *Bondetro och kyrkoro. Religiös mentalitet i stormaktstidens Sverige*, Lund 2002
- Nielsen, Niels Jul, *Virksomhed og arbejderliv. Bånd, brudflader og bevidsthed på B&W 1850–1920*, København 2002
- Nilsson, Irène, *Rumänien och demokratins förutsättningar*, Stockholm 2002
- Nordberg, Krister, *Samlade skrifter av Johan Ludvig Runeberg. Sextonde delen, Kommentar till skönlitterär prosa*, Helsingfors 2002

- Poulsen, Henning, *Besættelsesårene 1940–1945*, Aarhus 2002
- Rantala, Jukka, *Kansakoulunopettajat ja kapina. Vouden 1918 punaisuussytökset ja opettajan asema paikallisyhteisössä* [Summary: Elementary School Teachers and the Rebellion: Accusations of Red Sympathies and the Position of Teachers in Local Communities in 1918], Helsinki 2002
- Tamela, Michael, *Slaget om Västeuropa. Flygkrig, strategi och politik sommaren 1940*, Lund 2002
- Sund, Bill, *Det långa 70-talet. En omvärldsanalys*, Stockholm 2002
- Xenophon, *Det persiske felttog. Anabasis*, København 2002
- Vainio-Korhonen, Kirsi, *Ruokaa, vaatteita, hoivaa. Naiset ja yrittäjyys paikallisena ja yleisenä ilmiönä 1700-luvulta nykypäivään* [Summary: Food, Clothes, Care – Finnish Female Entrepreneurs from 1750 to Present-Day], Helsinki 2002
- Åhman, Anders (red), *Stjernerund i Närke. Slottet och godset*, Stockholm 2002
- Österberg, Eva (red), *Socialt och politiskt våld. Perspektiv på svensk historia*, Lund 2002

Medverkande i detta häfte:

Fil kand Håkan Arvidsson, Roskilde, fil lic Lennart Behrendtz, Karlstad, fil dr Lena Berggren, Umeå, fil lic Hans Dahlqvist, Växjö, fil dr Nils Edling, Stockholm, fil kand Mats Hayen, Stockholm, fil dr Mats Hellstenius, Lund, fil lic Attila Lajos, Växjö, fil dr Patrik Lantto, Umeå, fil dr Roddy Nilsson, Växjö, fil doc Kirsti Niskanen, Linköping, doc Jonas Olofsson, Uppsala och Lund, fil dr Sten Ottosson, Uppsala, fil dr Jan Samuelson, Härnösand, fil mag Per Simonsson, Stockholm, fil mag David Tjeder, Stockholm, ph d Kurt Villads Jensen, Odense, doc Yvonne Maria Werner, Lund, fil dr Gunnar Åselius, Stockholm.

Rättelse:

Under rubriken Litteratur inkommen till redaktionen i *Historisk tidskrift* 2002:2, s 402, stod felaktiga uppgifter på *Äldre svenska frälsesläkter. Ättartavlor*. Korrekt är: *Äldre svenska frälsesläkter. Ättartavlor*, utgivna av Riddarhusdirektionen genom Hans Gillingstam, Bd 2, Häfte 1, Stockholm 2001.